

MARJAN HORVAT

TRANSHISTORIČNA DELIBERACIJA IN IZZIVI 21. STOLETJA

Slovenci kot študija primera

Transhistorična deliberacija in izzivi 21. stoletja: Slovenci kot študija primera

Avtor: *Marjan Horvat*

Recenzenta: *Ksenija Vidmar Horvat in Tibor Rutar*

Lektor: *Milan Žlof*

Oblikovanje in prelom: *Jure Preglau*

Slika na naslovnici: *stockphoto* © *Kubkoo*

Založila: Založba Univerze v Ljubljani in Inštitut IRRIS za raziskave, razvoj in strategije družbe, kulture in okolja

Za založbo: Gregor Majdič, rektor Univerze v Ljubljani in Darko Darovec, direktor (IRRIS)

Izdala: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani

Za izdajateljico: Mojca Schlamberger Brezar, dekanja Filozofske fakultete

Ljubljana, 2025

Prva izdaja

Tisk: Birografika Bori, d. o. o.

Naklada: 150 izvodov

Cena: 22,90 EUR

Knjiga je izšla s podporo Javne agencije za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije.

To delo je ponujeno pod licenco Creative Commons Priznanje avtorstva-Deljenje pod enakimi pogoji 4.0 Mednarodna licenca (izjema so fotografije). / This work is licensed under a Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0 International License (except photographs).

Prva e-izdaja. Publikacija je v digitalni obliki prosto dostopna na <https://ebooks.uni-lj.si>

DOI: 10.4312/9789612975456

Kataložna zapisa o publikaciji (CIP) pripravili v
Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani

Tiskana knjiga

COBISS.SI-ID=228743171

ISBN 978-961-297-550-0 (Založba Univerze)

E-knjiga

COBISS.SI-ID 228570627

ISBN 978-961-297-545-6 (Založba Univerze v Ljubljani, PDF)

Kazalo

Predgovor	7
Uvod	11
Prvo poglavje: Transhistorične prakse deliberacije: teoretični okvir in empirične raziskave	19
Deliberativna demokracija med teorijo ali prakso	22
Omejitve in izzivi deliberacije na sistemski ravni	26
Prenos diskurzivne topike deliberativne demokracije v kontekste vgrajene deliberacije	30
Raziskovalni model in njegove implikacije za empirično analizo	35
Sklepne misli	38
Drugo poglavje: Vgrajene prakse deliberacije in protopolitično v slovenskem pripovednem izročilu	41
Ljudske pravljice in kognitivne matrice skupnosti	45
Empirična analiza slovenskih ljudskih pravljič	48
Sklepne misli	55
Tretje poglavje: Pripovedno izročilo v legitimizaciji političnih ideologij 20. stoletja	57
Razdvojitev epistemske in ideološke funkcije ljudskih pravljič	59
Ideološka prisvajanja pripovednega izročila v primerjalni perspektivi	63
Vloga tradicije v jugoslovanskem samoupravnem socializmu	66
Kako so pulili repo: epistemska, ideološka in postideološka interpretacija	72
Sklepne misli	78
Četrto poglavje: Osamosvajanje Slovenije v prizmi kulture spominjanja: vloga revije <i>Mladina</i>	81
Kultura spominjanja in <i>interregnum</i> osemdesetih let	85
(Ne)nadzorovana evakuacija jugoslovanstva iz slovenske misli	89
Afera »štafeta mladosti« kot epistemski rez v interpretaciji preteklosti	96
Enotnost v pluralnosti: formula slovenskega družbenointegrativnega diskurza?	99
Sklepne misli	104

Peto poglavje: Slovenija v evroatlantskih integracijah: Izginjajoči posrednik?	107
<i>Annus fantasticus</i> in »izgubljeno desetletje«	111
Politične in sociokulturne koordinate postkrizne EU	117
Normativna moč Slovenije kot majhne države	125
Sklepne misli	131
Šesto poglavje: Kultura, dediščina in trajnostni razvoj: deliberacija kot pogoj in gonilo družbene preobrazbe	133
Konvencija Faro in diskurz deliberacije	136
Dediščina med deliberativno in agonistično demokracijo	139
Analiza evropskih regulatornih okvirov	142
Deliberativni odnos do preteklosti in novi politični registri	145
Sklepne misli	147
Sedmo poglavje: Spletna deliberacija in javna sfera v 21. stoletju: družbeni izzivi in raziskovalne priložnosti	149
Družbena omrežja in nova transformacija javne sfere	150
Računske metode in transhistorični aspekti deliberativne demokracije	160
Sklepne misli	164
Osmo poglavje: Transhistorična deliberacija: integrativni model za posodobitev praks odločanja	165
Zgodovinsko in kulturno pogojene prakse deliberacije	166
Tri deliberativne intervencije v obstoječe prakse odločanja	169
Analiza slovenske nacionalne deliberativne epistemologije	176
Sklepne misli	183
Sklep: Med deliberativno in algoritemsko demokracijo	185
Literatura	191
Povzetek	227
Summary	229
Imensko kazalo	231

Tini, Nevi in Petji

Predgovor

Ta knjiga je rezultat mojega dolgoletnega raziskovanja na presečišču teorije in prakse demokracije, javne sfere, teorije legitimnosti, tradicionalnih in novih medijev in etnonacionalnih fenomenov v prizmi družbenozgodovinskih danosti. Koncept transhistorične deliberacije, ki ga v knjigi predstavljam in analiziram na primeru nacionalne epistemologije slovenstva, izhaja iz epistemske združitve omenjenih področij. Koncept vsebuje teoretično-aplikativen model, ki na ozadju sistematične analize historičnih procesov odločanja identificira možnosti za posodobitev demokratičnih praks z vključitvijo standardov, ki izhajajo iz deliberativne demokracije.

Raziskovanju modusov legitimnosti, participacije in deliberacije s fokusom na demokratičnem deficitu EU sem se pod mentorstvom Ksenije Vidmar Horvat in Rudolfa Rizmana posvečal že v času doktorskega študija na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani. Del tega dela mojega raziskovanja je predstavljen v petem poglavju, v katerem analiziram različne moduse legitimiziranja postkrizne Evrope z vidika Slovenije kot manjše države, ter v sedmem poglavju, kjer raziskujem vpliv družbenih omrežij na transformacije javne sfere in deliberacije, kar dopolnjujem z novimi uvidi, zlasti z vidika možnosti uporabe umetne inteligence v proučevanju kakovosti in specifik odločanja.

Nekatera poglavja so predelave in posodobitve prispevkov, ki so bili že objavljeni v različnih revijah. Prvo poglavje, v katerem sem razvil teoretični koncept, na katerem temelji knjiga, je bilo v prvotni obliki objavljeno z naslovom »Raziskovanje vgrajene deliberacije v sistemskih okoljih: teoretični okvir in implikacije v empiričnem raziskovanju« v reviji *Annales, Series historia et*

sociologia (2021, 31, 4, 561–576). Teze, navedene v tem poglavju, so bile izhodišče za naslednja poglavja. Drugo poglavje je bilo prvič objavljeno v reviji *Acta Histriae* z naslovom »Cognitive matrices in folktales and contemporary practices of deliberation: from the utilitarian mindset of Mojca Pokrajculja to the incomprehensible laughter of the Bean« (Acta Histriae, 2022, 30, 3, 603–626), tretje z naslovom »Uporabe ljudskih pravljič v legitimizaciji političnih ideologij 20. stoletja: nenavadni primer slovenske verzije pravljičice Repa velikanka in jugoslovanski samoupravni socializem« v *Acta Histriae* (2022, 30, 4, 1185–1214), četrto z naslovom »Osamosvajanje Slovenije v prizmi kulture spominjanja: vloga in pomen revije Mladina« v *Acta Histriae* (2021, 29, 1, 191–207). Peto poglavje je bilo objavljeno z naslovom »Slovenija v evroatlantskih integracijah: Izginjajoči posrednik?« v reviji *Annales, Series historia et sociologia* (2020, 30, 4, 701–719). Prispevki, razen prvonavedenega, so nastali v okviru raziskovalnih projektov *Kultura spominjanja gradnikov slovenskega naroda in države* (J6-9354, PI: Darko Darovec), *Družbene funkcije pravljič* (J6-1807, PI: Polona Tratnik), *Politične funkcije ljudskih pravljič* (N6-0268 PI: Polona Tratnik) in raziskovalnega programa *Prakse reševanja sporov med običajnim in postavljenim pravom na območju današnje Slovenije in sosednjih dežel* (P6-0435, PI: Darko Darovec), ki jih je financirala Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije (ARIS). Šesto poglavje z naslovom *Kultura, dediščina in trajnostni razvoj: deliberacija kot pogoj in gonilo družbene preobrazbe* je bilo v prvotni obliki kot izvirni znanstveni članek predloženo v recenzentski postopek uredništvu *Annales, Series Historia et Sociologia* in bo predvidoma objavljeno v letu 2025. To poglavje, v katerem analiziram dediščinske prakse z vidika standardov in praks deliberativne demokracije, se v krajšem delu navezuje na nekatere izsledke raziskave, ki sva jih z vodjo raziskovalnega projekta Polono Tratnik v prezentaciji z naslovom *Pravica do dediščine in trajnostni razvoj – zaključki participativne raziskave* predstavila na mednarodni konferenci *Pravica do dediščine kot spodbuda za trajnostni razvoj* (Ministrstvo za kulturo RS, 10. in 11. 9. 2021). Na tem mestu se zahvaljujem recenzentom mojih prispevkov za dragocene komentarje, in omenjenima vodjema projektov za možnost preverbe mojih konceptov v navezavi na različne tematike, kar je pomembno okrepilo interdisciplinarno razsežnost mojih analiz.

V tem času sem imel svoje ideje priložnost predstaviti na konferencah in delavnicah organiziranih v sklopu *COST Akcije Research Network for Interdisciplinary Studies of Transhistorical Deliberative Democracy / CHANGECODE* (CA22149, 2023–2027), kjer delujem kot član vodstvenega odbora in kot znanstveni predstavnik nosilne institucije (IRRIS), ter v sklopu delavnic

projekta *Obzorja Evropa Social Media for Democracy / SoMe4Dem* (101094752, 2022–2025), v katerem vodim raziskovalno skupino IRRIS. Posamezne dele obsežnega osmega poglavja sem predstavil na mednarodnih konferencah/delavnicah *CHANGECODE* z naslovi »Culture-based Deliberation Reconsidered: From Empirical Data to the Enhanced Theory / Conference: Deliberation, Politics and Culture, Leiden University, The Hague, 30.–31. maj 2024); »Historicity of the Public Sphere and Deliberative Democracy: A Missing Research Field / International Workshop: People, Places and Concepts: (Trans) Historical Aspects of Deliberative Authority between Antiquity and the 1848 Spring of Nations, University of Trento, 20.–21. junij 2024; »Transhistorical Deliberation: Slovenia as a Case Study / International Conference: Facing Foreigners in Urban Early Modern Europe: Legislation, Deliberation, Practice, University of Maribor, 27.–29. november 2024). Nekatere ideje, predstavljene v tem poglavju, sem obravnaval v prispevku z naslovom *Re-assessing the Impact of Culturally and Historically Embedded Deliberation on Contemporary Decision-Making*, ki je bil predložen v recenzentski postopek uredništvu *Working Paper Series* COST Akcije CA22149 in bo predvidoma objavljen leta 2025. Nekateri razmisleki v sklepu knjige se navezujejo na mojo predstavitev »Political Narratives, Social Media and Deliberative Democracy: Collective Memory Transformation as a Case Study« na mednarodni delavnici *SoMe4Dem* z naslovom *Political Narratives in Public Discourse: Theory, Detection, and Impact* (MPI für Mathematik in den Naturwissenschaften, Leipzig, 11.–13. november 2024). Čeprav ta del raziskovanja, ki ga izvajamo v projektu *SoMe4dem*, v knjigo ni vključen, želim izpostaviti, da mi je sodelovanje v tem projektu omogočilo, da sem v pogovorih z raziskovalci, sodelujočimi tudi v projektu *Razsvetljenstvo 2.0* (JRC, 2019–2023), izostril razmisleke o širšem spektru odločevalskih praks z vidika sprememb v kulturni percepciji in vpliva novih medijev.

Pomemben vir navdiha za to knjigo izhaja iz raziskovalnih tematik Inštituta IRRIS, kjer delujem. Tematsko razvejane in vsebinsko bogate razprave s sodelavci in sodelavkami, zlasti z direktorjem Darkom Darovcem o historičnih oblikah reševanja konfliktov in običajnem pravu – eni izmed temeljnih tematik, ki se jim posveča inštitut –, so me spodbudile k razmisleku o možnostih za sistematično analizo preteklih praks deliberacije z vidika njihovega vpliva na sodobno odločanje. Interdisciplinarno zasnovano raziskovalno okolje inštituta, ki spodbuja iskanje nove raziskovalne poti in sinergije onkraj utečenih okvirov družboslovja in humanistike, me je spodbudilo tudi k razmisleku o uporabi orodij umetne inteligence v analizi prepleta preteklih in današnjih deliberativnih praks. S kolegi, Juretom Koradžijo, Janom Babnikom in drugimi,

v raziskovalnih projektih skupaj odkrivamo ta svet. Sledi vseh teh pogovorov in spodbud so zagotovo vidne v knjigi. Hvala vsem!

Iskreno se zahvaljujem prof. Kseniji Vidmar Horvat in dr. Tiborju Rutarju za skrben pregled in recenzijo knjige. Prav tako se zahvaljujem uredniku Juretu Preglau za grafično oblikovanje knjige ter odlično vizualno ponazoritev njene tematike na naslovnici.

Hvaležnost izrekam očetu, mami in sestri Kseniji za neomajno podporo na moji poti. Največja zahvala gre moji Tini za spodbudo, potrpljenje in razumevanje pri nastajanju te knjige; Nevi in Petji, ki me vsak dan navdihujeta s svojo radovednostjo in vprašanji, zaradi katerih še toliko bolj razmišljam o prihodnosti. Ta knjiga je tudi vaša.

Uvod

Sapere aude! (I. Kant, *Kaj je razsvetljenstvo*, 1783)

Vedno historizirati! (F. Jameson, *The Political Unconscious*, 1981)

Temeljne cilje te knjige je najboljšje predstaviti na ozadju dilem, ki jih obravnavam v sklepnih poglavjih. Tam se ukvarjam z vprašanjem, kako v današnjih razmerah, zaznamovanih z družbenopolitično polarizacijo in nazadovanjem demokracije v svetu, kontingentnostjo sodobnih kriz, erozijo kakovosti deliberacije in novo transformacijo javne sfere zaradi vpliva družbenih omrežij in generativne umetne inteligence, spodbuditi javno razpravo z oblikovanjem vizije prihodnosti, utemeljeno na dialogu, usmerjenem v zagotavljanje socialno in okoljsko trajnostnega razvoja.

Pri tem razmisleku se v knjigi opiram na več idejnih sklopov, ki poudarjajo pomembno vlogo vključujoče in kakovostne deliberacije v političnem odločanju. V zadnjem desetletju namreč marsikje v svetu spoznavajo, da s še tako skrbno zasnovanimi ukrepi ne bo mogoče prestreči tveganj in ublažiti posledic sodobnih kriz, ki nimajo historičnega ekvivalenta. Ugotavljajo, da bo za transformacijo in zagotavljanje odpornosti družbenopolitičnega ustroja treba v proces političnega odločanja poleg tradicionalnih deležnikov aktivneje in neposredneje vključiti tudi državljane.

Veliko modelov, s katerimi v ta namen eksperimentirajo v svetu, izhaja iz teorije in prakse deliberativne demokracije. Ta tip demokracije je soroden neposredni in participativni demokraciji, vendar se bolj kot na angažma posameznika ali

kolektiva *per se*, osredinja na izboljšanje kakovosti odločanja. Izhaja iz filozofsko in tudi intuitivno prepričljive ideje, da se najboljše rešitve za konkretne družbene probleme sprejmejo v deliberaciji; vključujoči, z argumenti podprti in spoštljivi razpravi med svobodnimi in enakimi. Zagovorniki tega tipa demokracije zato proučujejo možnosti za normiranje razprave tako, da bi bile odločitve sprejete na osnovi »brezprisilne sile boljšega argumenta« in v skupno dobro (Jürgen Habermas). Podoben cilj ima znanstveni načrt *Razsvetljenstvo 2.0*, ki postavlja razum v središče političnega odločanja in spodbuja na znanju in dokaznosti temelječe pristope v odločanju. Vendar je načrt utemeljen na zavedanju, da se mnenja ne oblikujejo le v sferi »racionalnega«, temveč vedno tudi na ozadju ponotranjenih prepričanj, kulturnih posebnosti, vrednot, identitetnih in družbenih narativov. Tretji sklop raziskav poudarja, da je za preobrazbo in zagotavljanje odpornosti političnega ustroja ključno povečati kakovost deliberacije (Marit Hammond). Pomemben poudarek v teh raziskavah je, da ta proces vključuje tako izumljanje novih demokratičnih praks, političnih registrov in pomenov kot tudi spreminjanje obstoječih narativov legitimizacije v deliberaciji. Na teh teoretičnih ozadjih v knjigi raziskujem, kako pretekle prakse odločanja, kulturne posebnosti, vgrajeni vrednotni sistemi in političnoideološki narativi vplivajo na zmožnost preobrazbe slovenskega družbenopolitičnega diskurza z vidika obravnavanja sodobnih izzivov in endemičnih politično-ideoloških konfliktov, ki zaznamujejo družbo.

Za analizo uporabljam metodo transhistorične deliberativne demokracije. Kot raziskovalni model jo podrobneje predstavim v prvem poglavju. Zato uvodoma opredeljujem le nekatere njene ključne značilnosti v odnosu do deliberativne demokracije na eni strani in zgodovinskih procesov na drugi. Transhistorična deliberativna demokracija ni (novi) tip demokracije. V primerjavi z deliberativno demokracijo, ki je danes del progresivne demokratične teorije ter z njo povezanih demokratičnih praks, kot so t. i. minijavnosti, je transhistorična deliberativna demokracija interdisciplinarna metoda, zasnovana za sistematično analizo vpliva historično in kulturno pogojenih praks deliberacije na sodobno politično odločanje. Metoda vključuje analizo zgodovinskih in kulturnih specifik, vrednotnih sistemov in narativov legitimizacije, ki zaznamujejo posamezno družbo in se izražajo v vsakodnevni in politični komunikaciji, odločevalskih praksah in v oblikovanju politik na različnih ravneh vladanja. Standarde deliberativne demokracije (inkluzivnost, medsebojna spoštljivost, argumentiranost in skupno dobro) proučuje skozi daljše časovno obdobje in glede na specifično konfiguracijo družbenopolitičnega diskurza. Njene historične raziskovalne aspekte vodi zavedanje, da zgodovinskih družb ni mogoče analizirati z vidika sodobnih standardov deliberativne demokracije. Mogoče pa je s

triangulacijo omenjenih standardov raziskati, kako in v kolikšni meri prakse odločanja, kakor so se razvile v različnih zgodovinskih in kulturnih kontekstih, sovpadajo s standardi deliberativne demokracije, in opredeliti, upoštevajoč njihovo razvojno kontingentnost, vpliv preteklih praks deliberacije na sodobne prakse odločanja. Transhistorična deliberativna demokracija potemtakem utemeljuje spremenjeno razumevanje odnosa med teorijo in prakso. Medtem ko v diskurzu deliberativne demokracije teorija usmerja k izvedbi deliberativnih dogodkov, transhistorična deliberativna demokracija na osnovi sistematično zbranih in analiziranih podatkov o vgrajenih praksah odločanja in deliberacije utemeljuje empirično preverljivo teorijo.

Pri dešifriranju in analiziranju mehanizmov vpliva preteklih praks odločanja znotraj specifičnega družbenointegrativnega diskurza se opira na sinkopirano razumevanje zgodovinskih procesov, zlasti v odnosu med tradicijo in napredkom. Takšen pristop vključuje spoznanje, da so današnje konfiguracije družbenih pogodb rezultat prekonfiguriranja družbeno-kulturnih plasti v različnih obdobjih, pri čemer so so znotraj tega procesa premeščali prejšnji kognitivni, kulturni in zgodovinsko pogojeni vzorci komunikacije, deliberacije in odločevalskih praks. Transhistorična deliberativna demokracija skuša identificirati te vzorce, saj določajo specifične družbenointegrativnega diskurza v širšem spektru političnih in ideoloških usmeritev. Hkrati pa ti vgrajeni vzorci epistemsko zamejujejo nabor možnih rešitev za specifično družbeno dilemo ali razvojni izziv, s čimer pogojujejo možnosti za družbenopolitično preobrazbo. Odnos, ki ga transhistorična deliberativna demokracija vzpostavlja s preteklostjo, je kavzalen, vendar ni pozitivističen ali determinističen, temveč družbenozgodovinsko hermenevtičen. Pri raziskovanju razvoja in strukture transhistoričnih vzorcev odločanja, kakor se manifestirajo v implicitnih družbenih pogodbah, se v knjigi opiram na širši nabor družbenih teoretikov, Fredrica Jamesona, Walterja Benjamina, Ernsta Blocha in teoretike kulture spominjanja, ki raziskujejo vpliv preteklega na sedanost oz. sobivajočnost preteklega in sedanjega. Takšna analiza terja interdisciplinarni in primerjalni pristop, saj se konfiguracija nacionalnega diskurza najjasneje izostri šele v primerjavah s tujimi okolji.

Skupno raziskovalnima poljema deliberativne demokracije in transhistorične deliberativne demokracije je hotenje po okrepitvi kakovosti deliberacije v sodobnih družbah. Vendar pa je z vidika uvodoma zapisanih razvojnih dilem in izzivov treba poudariti, da se raziskovalni polji razlikujeta po pričakovanem modusu intervencije v obstoječe prakse odločanja. Medtem ko se deliberativni demokrati zavzemajo predvsem za normiranje razprav z vidika upoštevanja standardov kakovostne deliberacije, je transhistorična deliberativna demokracija najprej raziskovalni okvir, ki omogoča na sistemski ravni analizo vgrajenih

vzorcev odločanja, identifikacijo šibkih točk v procesu odločanja in detekcijo delovišč, znotraj katerih je mogoče z upoštevanjem načel deliberativne demokracije izboljšati kakovost deliberacije. Teza je, da se nove demokratične prakse, torej tudi deliberativne, lahko umestijo – kot njihova nadgradnja ali izboljšava – le v obstoječe prakse političnega odločanja in deliberacije. Navsezadnje tako zastavljeno raziskovalno izhodišče odstopa od diskurza deliberativne demokracije, kot se je razvil v zahodnem svetu, saj ne temelji na prenosu deliberativne demokracije kot enega izmed tipov demokracije v druga okolja (kar se ne nikoli ne konča dobro), temveč razvija univerzalnejši okvir, občutljiv za kulturne in družbenozgodovinske posebnosti družb.

S tega vidika opredeljujem koncept transhistorične deliberacije. Kot sicer podrobneje pojasnujem v osmem poglavju, je transhistorična deliberacija najprej poimenovanje procesa, ki ga z metodo transhistorične deliberativne demokracije proučujem. Ta proces je kontingenten, transhistoričen, ontološko krožen in iterativen. Deliberacije v preteklosti vplivajo na današnje deliberacije, vendar tudi deliberacije v sedanjosti in o prihodnosti »reflektivistično« spreminjajo konfiguracijo deliberacij v preteklosti, če le te osmišljajo današnjo konfiguracijo družbenointegrativnega diskurza. V tej perspektivi v knjigi epistemsko soočim uvodoma zapisana imperativa: na eni strani opozorilo Fredrica Jamesona, izrečeno v jeziku literarnih študij, da so družbeno-zgodovinski procesi, ki konfigurirajo politično nezavedno, vedno kontingentni, kar terja historicističen pristop v identifikaciji transhistoričnih kategorij, na drugi pa Kantovo razsvetljsko zahtevo za uporabo razuma v zadevah splošnega interesa. Kategorija razuma, ki je kot njena jedrna predpostavka v deliberativni demokraciji percipirana kot progresivna intervencija v etabrirane procese političnega odločanja, je namreč ta čas na preizkušnji, saj je epistemsko razpršena v širši spekter legitimizacije različnih »alternativnih« tipov demokracije in novih praks odločanja, kot je denimo odločanje z algoritmi. Historicističen pristop k razumu in drugim normam deliberativne demokracije kot specifično razsvetljskih, a tudi kulturno in historično pogojenih kategorij lahko prispeva k natančnejši evalvaciji možnosti za okrepitev deliberativnega odločanja znotraj družbenopolitičnega diskurza – v tej analizi slovenskega.

* * *

V prvem poglavju podrobneje predstavim svoj raziskovalni pristop. V izhodišču se oprem na politološko razumevanje političnega odločanja z vidika legitimnosti vločka, legitimnosti postopka in legitimnosti rezultatov. Pristop najprej evalviram z vidika teoretičnih izhodišč v vzpostavljanju t. i. idealne govorne situacije, ki je v osrčju teorije in praks deliberativne demokracije. Nato

ga premestim v okvir transhistorične sistemske deliberacije, kjer imajo enakovredno vlogo in pomen tako kulturni in historični konteksti ter specifične odločanja kot tudi različne percepcije skupnega dobrega. Pristop v nadaljevanju knjige preverjam v obsežnem empiričnem delu, ki je členjen kronološko.

V naslednjih dveh poglavjih ga preizkusim v analizi slovenskega pripovednega izročila. Najprej osvetlim, kako ljudske pravljice s specifičnim konceptualiziranjem univerzalnih dilem izražajo kulturno pogojene vzorce odločanja v razmerju do sodobnega družbenopolitičnega diskurza. Ljudske pravljice obravnavam kot odraz kognitivno in kulturno pogojenih matric, ki v polju protopolitičnega določajo normativno racionalnost, vezano na tradicije in kulturne norme (Jürgen Habermas). Te matrice raziskujem na osnovi sociološke teorije pravljič, ki upošteva kulturne, komunikacijske in kognitivne vidike v transhistorični in medkulturni transmisiji ljudskih pravljič (Jack Zipes) in z uporabo orodij kognitivne zgodovine. Kognitivne/kulturne matrice slovenske epistemologije analiziram na primeru treh slovenskih pravljič: *Mojca Pokrajculja*, *Muren (kobilica) in mravlje* in *Fizolček, ogelček in slamica*. Te specifične izostrim v transhistorični in primerjalni perspektivi, torej z vidika razvoja teh motivov v tujih okoljih. V naslednjem poglavju nadaljujem z analizo pripovednega izročila, vendar se tokrat posvetim njegovi vlogi v historični legitimizaciji posebnega tipa družbenopolitične preobrazbe: jugoslovanskega samoupravnega socializma. S tem obravnavam manj raziskano tematiko, saj je bila jugoslovanska ideologija samoupravljanja v primerjavi z drugimi političnimi ideologijami 20. stoletja, ki so utemeljevale novi družbeni red tudi s prisvajanjem pripovednega izročila, zasnovana na diskontinuiteti, rezu s tradicijo in preteklostjo. Specifične tega prisvajanja izostrim z razdvojitvijo epistemske in političnoideološke funkcije pravljič in s primerjavo ideološke apropiacije ljudskih narativov v nacizmu, sovjetskem režimu in v jugoslovanskem samoupravnem socializmu. V empiričnem delu se posvetim analizi pravljice *Kako so pulili repo*, slovenske inačice ruske pravljice *Repa velikanka*, ki strukturno odtuji samoupravni moto »v slogi je moč«. V sklepu izpostavim teoretične konsekvence jugoslovanskega samoupravnega projekta z vidika teorije spreminjanja družb, zlasti odnosa med tradicijo in napredkom kot politično-ideološkega ozadja, na osnovi katerega se je formiral slovenski (post)tranzicijski diskurz.

Sledita poglavji, v katerih raziščem transhistorične deliberativne prakse javnega diskurza v obdobju tranzicije. V četrtem poglavju obravnavam vlogo Mladine – revije, ki se je v kolektivni spomin slovenstva vpisala kot eden izmed ključnih akterjev v procesih demokratizacije in osamosvajanja – z vidika njenega prispevka k reartikulaciji slovenskega družbenointegrativnega diskurza v interregnumu osemdesetih let. V ta namen na osnovi teoretičnih izhodišč

kulture spominjanja in z analizo vseh izvodov revije, ki so izšli v tem desetletju, razčlenim njeno vlogo v demokratizaciji interpretacij slovenske in jugoslovanske (pol)preteklosti zgodovine. Posebno pozornost namenim tistim vsebinam, ki v odnosu do slovenskih »krajev spomina« zadevajo možnosti in pasti v porenjenju slovenstva na esencalističnih temeljih. Ker so razmere v osemdesetih letih tudi od liberalnega tednika, kot je Mladina, terjale opredelitev do vsebin skupnostnega diskurza, v sklepu obravnavam teoretično izzivalno, a še vedno zelo aktualno vprašanje o zmožnosti liberalizma kot politične filozofije v reflektivističnih aspektih skupnostnega diskurza, ki so utemeljeni v (pred) razsvetljenskih doktrinah. V naslednjem poglavju to tezo obravnavam z vidika članstva Slovenije v večnacionalnih integracijah. Na osnovi konceptualnih podob »izginjajočega posrednika« (F. Jameson in E. Balibar), izhajajoč zlasti iz opredelitve njegovega pasivnega in aktivnega principa, analiziram dosedanje in potencialno vlogo Slovenije v evroatlantskih integracijah. Sledeč tem izhodiščem, najprej razčlenim posebnosti slovenskega prisvajanja/udomačevanja evropskega integracijskega diskurza v času pred vstopom Slovenije v EU nato se posvetim analizi razvojnih neravnovesij v postkrizni Evropi, oboje s ciljem primerjalno opredeliti vlogo Slovenije kot »majhne države« na regionalni, evropski in mednarodni ravni. Osredinim se zlasti na vprašanje »normativne moči« Slovenije, obenem pa njene potenciale (v zunanji politiki) raziskujem skozi perspektivo formiranja identitetnih, diskurzivnih in deliberativnih vzorcev slovenstva, specifičnih v tem, da so v njih integralno reflektirane izkušnje Slovencev z večnacionalnimi integracijami.

V nadaljevanju se posvetim širšemu spektru tematik, ki zadevajo vlogo deliberacije v kontekstu izzivov, tveganj in priložnosti v 21. stoletju. Spoznanja nato uporabim kot razširjene diskurzivne leče za analizo deliberativnih praks v slovenski nacionalni epistemologiji. V šestem poglavju najprej obravnavam vlogo kulture in kulturne dediščine v udejanjanju ciljev trajnostnega razvoja (CTR), zlasti z vidika njune zmožnosti v spreminjanju političnih registrov in oblikovanju novih pomenov z vidika vgrajenih praks deliberacije. V izhodišču analiziram ambivalentne razprave o vlogi kulture v udejanjanju CTR. Te namreč oscilirajo med poskusi zajetja njenih potencialov s predstavitvijo primerov dobrih praks v navezavi na specifične CTR in pobudami za metrično zajetje celostnega vpliva kulture in kulturne dediščine bodisi kot povezovalnega »četrtga stebra« trajnostnega razvoja bodisi z vidika prispevanja h globalnemu skupnemu dobremu. V nadaljevanju predstavim drugačni model razumevanja razmerij med kulturo, aktivnostmi s področja kulturne dediščine in trajnostnim razvojem. Sledeč Marit Hammond, kulturo izpostavim kot sfero, kjer se na ozadju obstoječih odločevalskih praks vzpostavljajo in preoblikujejo

politični registri pomenjanja, pogoj česar sta dialoška odprtost in deliberacija. V teoretičnem delu se oprem na analizo dosedanjih učinkov konvencije Faro (2005), ki je potisnila v ospredje trajnostni razvoj in »na ljudeh temelječ pristop« v dediščinskih strategijah, kar analiziram z vidika teorije deliberativne demokracije. Uspešnost tega pristopa preverim na primeru analize regulatornih politik evropskih držav in z vidika načel deliberativne demokracije, ki jih uporabim kot okvir za evalvacijo dediščinskih praks v evropskih nacionalnih skupnostih. V sklepu navedem ovire, a tudi poti, ki lahko prispevajo k preoblikovanju dediščinskega diskurza z vidika trajnostnega razvoja s poudarjeno vlogo deliberacije v teh procesih.

V sedmem poglavju razširim analizo sodobnih deliberativnih praks na področje transformacij javne sfere, zlasti z vidika vpliva družbenih omrežij na sodobno deliberacijo. Posebej se posvetim možnostim, ki jih ponujajo nova, na strojnem učenju temelječa digitalna orodja v spodbujanju kakovostne deliberacije in v raziskovanju deliberativnih praks v transhistorični perspektivi.

V osmem poglavju povežem dognanja prejšnjih poglavij z analizo različnih tipov deliberativnih intervencij v obstoječe prakse odločanja. V ta namen najprej razčlenim v teoriji in praksi deliberativne demokracije uveljavljene pristope, nato pa predstavim specifične transhistorične deliberacije, ki jo zagovarjam kot integrativni tip intervencije, ki v primerjavi z drugimi modeli ne zamenjuje, temveč posodablja in nadgrajuje obstoječe prakse odločanja. Aplikacijo različnih intervencij ponazorim z analizo odločevalskih praks, značilnih za slovenski historigični in družbenointegrativni diskurz.

V sklepu obravnavam legitimiziranje različnih modusov sodobnega odločanja in tipov demokracije z vidika vloge deliberacije v teh procesih. Osredinim se zlasti na napetost med človeško deliberacijo in algoritemskim odločanjem, saj bo ta spričo razvoja naprednih oblik generativne umetne inteligence v dobršni meri odločala o spremembah demokratičnih praks v 21. stoletju.

Prvo poglavje

Transhistorične prakse deliberacije: teoretični okvir in empirične raziskave

Deliberativna demokracija velja od devetdesetih let z nastopom »deliberativnega obrata« v teoriji demokracije (Dryzek, 2000) za eno izmed najobetavnejših in najprodornejših področij v raziskovanju ter razvoju novih demokratičnih praks. Ta tip demokracije temelji na ideji Jürgena Habermasa, da sprejemanje odločitev v t. i. idealni govorni situaciji, kjer so dosledno upoštevana načela vključenosti, medsebojnega spoštovanja, strpnega ter na razumu in argumentih temelječega dialoga, vodi k najboljši rešitvi za konkretno družbeno dilemo – odločitvi, ki je percipirana kot skupno dobro. Temeljno izhodišče tega koncepta demokracije je predpostavka, da takšen postopek normiranega odločanja lahko preči sociokulturne, družbenozgodovinske in druge kontekste, v katere so v svojih siceršnjih življenjih vpeti udeleženci razprave. Obenem, kar je v konceptu deliberativne demokracije pomembno, legitimnost postopka legitimizira izid – sprejeto odločitev. Ker je deliberativna demokracija zasnovana predvsem kot regulatorni ideal (Talissee, 2017), ostaja težava in izziv »uresničljivosti« oz. »prenosljivosti« (Parvin, 2015) normativnih načel v kompleksna okolja.¹

1 Slednje je v fokusu t. i. četrte generacije deliberativnih demokratov, ki raziskujejo deliberativno demokracijo na »sistemski ravni«, medtem ko se je »prva generacija« posvečala oblikovanju normativnih načel, »druga« vprašanjem inkluzivnosti v normativnem konceptu, »tretja generacija« pa raziskovanju načel deliberativne demokracije v t. i. minijavnostih (Elstube idr., 2016). Treba je poudariti, da je tovrstna predstavitev razvoja deliberativne demokracije shematična,

V tem poglavju obravnavam omenjeni izziv, torej temeljno napetost med teorijo in prakso, znotraj diskurza deliberativne demokracije. Vendar k tematiki pristopam z drugačne perspektive, utemeljene na spoznanju, da je deliberativna demokracija del normativne politične teorije, vendar je deliberacija *per se* v osnovi transhistorični mehanizem, ki je kot oblika razreševanja konfliktov, zagotavljanja miru, legitimnosti družbenega ustroja in sprejetih odločitev v skupno dobro, lasten vsem človeškim družbam.² Vsako družbo kot sociokulturno in politično enoto namreč zaznamujejo endogeni mehanizmi in transhistorični vzorci deliberacije, ki naddoločajo specifične oblike družbenega konsenza/disenza, urejanja in preurejanja konfliktov v družbi, percepcije problemov in izzivov ter pojmovanja skupnega dobrega. Premislek o najboljših poteh v sistematizaciji in konceptualizaciji teh mehanizmov vgrajene deliberacije³ je tema tega poglavja.

Tematika zahteva v primerjavi s politično-filozofskim in komunikološkim diskurzom deliberativne demokracije razširjen pristop. Zapisano v besednjaku politične teorije, utemeljenem na treh tipih legitimnosti (Scharpf, 1999; Schmidt, 2010; Schmidt in Wood, 2019), ki ga uporabljajo tudi deliberativni demokrati: če se deliberativna demokracija osredinja na postopkovno legitimnost (*throughput*) – legitimnost vložka (*input*) in legitimnost rezultata (*output*) pa sta ji strukturno podrejeni –, zahteva holistični pristop v proučevanju deliberativnih praks v transhistorični perspektivi sočasno in epistemološko enakovredno upoštevanje vseh treh modusov legitimnosti, ki zaznamujejo deliberativno situacijo. Torej izhodiščne kontekste in kognitivne okvire, ki

saj so teoretiki v različnih obdobjih vedno razčlenjevali vse omenjene tematike. Navsezadnje se je John Dryzek, eden vodilnih teoretikov deliberativne demokracije, na omenjeno kronologijo odzval z besedami, da je očitno uvrščen v »prvo, drugo in četrto generacijo«, a se dobro počuti tudi v »tretji« (Dryzek, 2016, 209).

- 2 Kot bo poudarjeno v nadaljevanju (glej 8. poglavje), deliberacija seveda ni evropski izum, vendar pa so izum specifične evropske deliberativne prakse v urejanju in upravljanju družbe. Slednje je poudaril Habermas z mislijo, da evropsko politično kulturo bistveno zaznamujejo specifične oblike razreševanja endemičnih konfliktov skozi »konstruktivno izničenje sedanjosti« v imenu boljše prihodnosti (Habermas, 2001). Obenem je treba poudariti, da tudi novejša antropološke in sociološke raziskave potrjujejo, da je v prvobitnih skupnostih bila deliberacija pomembna sestavina v razreševanju sporov (Ferguson, 2018; Ury, 2002; Graeber in Wengrow, 2021), vojn praktično ni bilo (Rutar, 2023), medtem ko sta vznik civilizacije in države okrepili nove oblike legitimnosti (Weber, 1965) in deliberacije.
- 3 S terminom »vgrajeno« (angl. *embedded*) se referiram na njegovo uporabo v družbenih vedah. V družbene vede ga je uvedel zgodovinar Karl Polanyi v delu *Velika preobrazba* (2008) s poudarkom, da ekonomskega delovanja ne moremo razumeti ločeno od družbenega sveta, v katerega je vgrajeno. Podobno je tudi Jürgen Habermas svojo teorijo komunikacije razvil na antagonističnem razmerju med vgrajenim »svetom življenja« in »sistemom« (Habermas, 1987).

določajo epistemologijo skupnosti, posebnosti deliberacije in različne percepcije skupnega dobrega.

Na osnovi tako razširjenega pristopa bom oblikoval raziskovalno shemo, ki konceptualno zasidra ključne sestavine deliberativnih praks v konkretnih okolišjih in jih hkrati izpostavlja kot delovišča, ki nakazujejo, kakšne spremembe v procesih vgrajene deliberacije so potrebne, da bi se načela kakovostne deliberacije udejanjila v praksi. Teza je zato naslednja: če razumemo epistemske niti, ki tvorijo javni in družbenointegrativni diskurz v neki skupnosti in obenem upoštevamo družbenozgodovinsko, sociokulturno in kognitivno pogojenost različnih percepcij narativov skupnega dobrega, lahko opredelimo možnosti za udejanjanje načel deliberativne demokracije v konkretnih družbah. Ta načela se lahko umestijo – kot njihova nadgradnja – le na obstoječe prakse deliberacije.

Tezo podkrepljujejo izsledki analiz opravljenih v t. i. državah v razvoju. Kažejo namreč, da različne tradicije deliberacije (Parthasarathy in Rao, 2018; Min, 2009) in/ali izhodiščna socialna neravnovesja (Appadurai, 2015) terjajo drugačen pristop v uvedbi načel deliberativne demokracije. A tudi v analizah kakovosti deliberacije v državah z razvito demokracijo je premalo pozornosti namenjene izhodiščnim kontekstom in učinkom sprejetih odločitev. Značilno je, da se zlasti v Evropi v zadnjih letih deliberativna demokracija ponuja kot zdravilo za nezadovoljstvo ljudi s sistemom liberalne demokracije. Slednje se izraža v pospešeni družbeni in politični polarizaciji, fragmentaciji javnih sfer, v razraščanju iliberalne demokracije in obujanju politike nacionalnega refleksa (Blockmans in Russack, 2020). Raziskave kažejo jasne korelacije med kakovostjo demokracije in vzponom avtoritarnih politik (Gora in de Wilde, 2020), kar je bilo v odnosu do zmožnosti deliberativne demokracije v obravnavanju teh izzivov že analizirano (Suteu, 2019; Bächtiger in Dryzek, 2024). Po drugi strani pa globalni izzivi, zlasti podnebne spremembe, terjajo transformacijo deliberacije tako v »svetu življenja« na globalni ravni kot tudi v najširšem spektru politik, ki zadevajo socialni in okoljski trajnostni razvoj (Niemeyer, 2013; Stevenson in Dryzek, 2014; Dryzek in Niemeyer, 2019).

Oblikovanje transhistoričnega modela v proučevanju vgrajene deliberacije zahteva ustrezno teoretično ogrodje. Njegovemu oblikovanju bo namenjen dobršen del tega poglavja. Po uvodni predstavitvi oscilacij med teorijo in prakso znotraj diskurza deliberativne demokracije bom izpostavil temeljne zagate in vrzeli v proučevanju deliberativne demokracije na sistemski ravni. Na osnovi teh dognanj bom zasnoval konceptualni okvir za proučevanje deliberacije v kompleksnih okolišjih in ga v sklepu dopolnil z navedbo možnih pristopov v empiričnem raziskovanju.

Deliberativna demokracija med teorijo ali prakso

Deliberativna demokracija je bila kot del normativne teorije demokracije v svoji sodobni različici zasnovana na osnovi Habermasovih tez o »idealni govorni situaciji«⁴ in Rawlsovemu načelu distribuirane pravičnosti, ki zahteva pošteno zastopanost pripadnikov vseh slojev družbe, s posebno pozornostjo na najmanj privilegirane (Rawls, 1999, 266). V svojem normativnem cilju zadeva določitev pogojev, ki omogočajo oblikovanje vključujoče in argumentirane razprave, katere namen je najti najboljše rešitev za konkretni družbeni problem (Bächtiger idr., 2018; Bohman, 2000; Chambers, 2012). Na osnovi teh izhodišč deliberativni demokrati opredeljujejo načela dobre deliberacije, snujejo eksperimentalne modele, v katerih empirično preizkušajo/potrjujejo veljavnost teh načel (Ackerman in Fishkin, 2008; Fishkin, 2011), ali raziskujejo vlogo deliberativnih načel v delovanju uspešnih minijavnosti v realnih okoljih. Med vplivnejše empirične raziskave sodijo analize deliberacije v ustavodajnem procesu (Reuchamps idr., 2023; Elster, 1998), v parlamentarnem odločanju (Steenbergen idr., 2003; Steiner idr., 2005), civilnodružbenih gibanjih (Della Porta, 2016) in na spletnih omrežjih (Dahlgren, 2005). Ena izmed pomembnih tematik je tudi raziskovanje potencialne vloge deliberacije v etnično ali drugače razdeljenih skupnostih (O'Flynn, 2006; Steiner idr., 2020; Caluwaerts in Reuchamps, 2014; O'Flynn in Caluwaerts, 2018; Addis, 2009). Da je tovrstno odločanje v minijavnostih v svetu že utečeno, potrjuje obsežna publikacija OECD, ki navaja in analizira skoraj 300 primerov dobrih praks iz zadnjih 40 let (OECD, 2020).

V zadnjih letih so se razprave o vlogi deliberativne demokracije pomnožile in okrepile tudi v evropskih okoljih. K povečanemu zanimanju so prispevali primeri dobrih praks, kot je deliberativno pisanje ustav, zlasti »islandski eksperiment« (Landemore, 2015). Velika pozornost je bila usmerjena v skrbno zasnovane državljske skupščine na Irskem, na katerih so naključno izbrani državljani več let sodelovali v razpravah o razvojnih politikah (Farrell idr., 2019). Na osnovi ene v nizu teh razprav je bila z referendumsko odločitvijo odpravljena tudi prepoved splava v tej državi (Farrell idr., 2020). Že v začetku stoletja je bila deliberativna demokracija izpostavljena v kontekstu premagovanja

4 Treba je poudariti, da se je Habermas distanciral od prakticističnega pojmovanja in uporabe tega koncepta v deliberativni demokraciji. Najbolj eksplicitno v pogovoru, ki je izšel v monografiji *The Oxford Handbook of Deliberative Democracy*. V njem je dejal, da je »idealno govorno situacijo« v svojih zgodnjih delih opredelil kot nujen predpogoj, da bi udeleženci dojemali razpravo kot legitimno, vendar le v kontekstu zagat, ki zadevajo reprezentativno demokracijo in javno sfero, nikoli pa kot »formulo« za oblikovanje deliberativnih minijavnosti (Habermas, 2018, 872).

demokratskega deficita EU (Eriksen in Fossum, 2003; Eriksen, 2019), kasneje pa tudi v okviru zagat, ki zadevajo njeno postkrizno diverzifikacijo (Eriksen in Fossum, 2018). V zadnjih letih se tudi politični odločevalci v EU odločneje zavzemajo za sodelovanje državljanov v razpravah o evropskih politikah. Od tod različne oblike formaliziranega dialoga in razprav z državljani, ki so potekali v organizaciji Evropske komisije ali pod njenim pokroviteljstvom v državah članicah EU (Cengiz, 2018; Białożyty in le Quiniou, 2020). Izpostaviti je treba *Konferenco o prihodnosti Evrope*, ki naj bi imela v primerjavi s prejšnjimi participatornimi in deliberativnimi dogodki na ravni EU, v dobri meri zasnovanimi v obliki vprašanj in odgovorov, po besedah predsednice Evropske komisije Ursule von der Leyen tudi oprijemljive učinke. Poudarila je, da bodo predlogi državljanov upoštevani v zakonodajnem procesu (von der Leyen, 2020, 19).

Kljub temu da deliberativna demokracija s poudarkom na postopkovni legitimnosti, dialogu in primatu razuma v odločanju vsebuje potenciala za utrditev in poživitev demokratičnega življenja na agregatni ravni, ostaja njena izhodiščna raziskovalna enota t. i. minijavnost. Deliberativni demokrati skušajo s proučevanjem te najmanjše enote – normativno določljive, diskurzivno opredeljive in empirično izmerljive – določiti idealen okvir za »dobro deliberacijo« (Mansbridge, 2015). Diskurz deliberativne demokracije je sicer v dobri meri naravnano reaktivno. Razvija, dopolnjuje, bogati, a tudi korigira se v odzivih na kritične pomisleke, ki zadevajo vse aspekte deliberativne situacije. Zagovorniki tega tipa demokracije denimo danes menijo, da so bili čustva in afekti neupravičeno izvzeti iz izhodiščno zelo razumsko zasnovanega izhodiščnega koncepta (Barnes, 2008). Trdijo namreč, da so tudi čustva oblika potrjevanja in opredeljevanja, kajti proces rezoniranja vedno zahteva čustveno obvezo (Nussbaum, 2001). Odzvali so se tudi na pomisleke socialnih in političnih psihologov, da kakovostna deliberacija zaradi socialnih okoliščin v realnem svetu mnogim ni omogočena oz. dostopna (Karpowicz in Mendelberg, 2018), udeleženci, nevarjeni takšne oblike razpravljanja, pa svoje odločitve sprejemajo hitro, čustveno in s potvarjanjem dejstev, ki se ne prilegajo njihovem razumevanju tematike (Taber in Lodge, 2006). Zagovorniki tega tipa demokracije zato poudarjajo, da argumentiranje lahko vključuje tudi pripovedovanje osebnih zgodb, pričevanja, pozdrave, humor in druge »zunajrazumske« oblike komunikacije (Dryzek, 2000, 68–70; Edgell idr., 2016; Maia idr., 2020). Zelo širok spekter različnih metod v proučevanju deliberativne demokracije, členjenih na teoretične pristope, merjenje deliberacije, raziskovanje deliberacije in prakticanje deliberacije, predstavi monografija referenčnega Centra za deliberativno demokracijo in globalno vladanje, ki deluje na avstralski Univerzi Canberra (Ercan idr., 2022).

Čeprav je bila deliberativna demokracija izvorno utemeljena na udejanjanju konsenza, nove generacije deliberativnih demokratov zagovarjajo tudi drugačne izide deliberacije, denimo ohranjanje napetosti med različnimi, nekonsenzualnimi razumevanji sprejetih odločitev. V odgovor na kritike, da je konsenz v realnem življenju redko dosegljiv, neredko pa deliberativni dogodki le še utrjujejo poprejšnja stališča in povečujejo polarizacijo v skupini (Sunstein, 2002), so razvili koncept metadeliberacije oz. metakonsenza, ki naj bi spodbujal v udeležencih vsaj poglobljeno refleksijo o nasprotujočih si stališčih – deliberacijo o sami deliberaciji (Holdo, 2020a). Kljub fleksibilnejšemu pojmovanju ciljev in dometa deliberativne demokracije pa ostaja ta tip demokracije v nasprotju s tezami tistih političnih znanstvenikov, ki trdijo, da je konflikt imanenten političnemu procesu v sprejemanju odločitev (Mouffe, 1999; Shapiro, 1999). Sociologi ob tem dodajajo, da so obeti za razvoj deliberativne demokracije brez upoštevanja vloge moči, torej tudi interesov političnih in ekonomskih deležnikov, ter konteksta – kar vse v življenjskih situacijah narekuje pravila, pogoje, največkrat tudi rezultate deliberacije – pičli (Schneiderhan in Khan, 2018). Vrstijo se tudi opozorila, da deliberativne dogodke v obliki moderiranih razprav (minijavnosti) največkrat pripravljajo/financirajo oblasti z vnaprej določenimi agendami. V takšnih razmerah deliberacija ne more biti odprta in kritična do oblasti (Moore, 2012).⁵

V zadnjih letih se krepijo premisleki, kako misliti deliberativno demokracijo v kompleksnih okoljih in na sistemski ravni. Značilno je, da se teoretiki »deliberativnih sistemov« odmikajo od dvostopenjske teorije javne sfere, na osnovi katere sta Habermas in Rawls, sicer vsak na svoj način, umeščala deliberativno demokracijo v kompleksna razmerja med javno in nejavno sfero (glej npr. Pinter, 2004). Uveljavilo se je razumevanje sistemske deliberacije kot prepleta vozlišč z nižjo ali višjo kakovostjo deliberacije in s fokusom na vprašanju, kako žepe že institucionalizirane deliberacije – po načelu snežne kepe – preusmeriti v druge družbene sfere oz. jo povezati z drugimi ravnmi odločanja in političnega upravljanja (Elstub idr., 2016). Drugi teoretiki (Parkinson in Mansbridge, 2012) se zavzemajo za proučevanje sistemske deliberacije znotraj njenih epistemskih in demokratičnih funkcij ter etičnih razsežnosti, torej sklopa tematik, ki zadevajo upoštevanje strokovnih mnenj ter spoštovanje in zastopanost različnih stališč v političnem odločanju. V omenjenih analizah imajo izpostavljeno vlogo javni prostor, politični mediji, družbena gibanja in zlasti ulični protesti. Deliberativni demokrati denimo poudarjajo, da ulični protesti sicer niso utemeljeni v deliberaciji *per se*, lahko pa jo izzovejo, če o zahtevah protestnikov deliberira širša javnost. Takšen pristop z apliciranjem relacijske sociologije (Emirbayer, 1997) ponazarja študija uličnih neredov Stockholmu v letu 2013 (Holdo, 2020b). Eden

5 Za enega boljših taksativnih pregledov kritik deliberativne demokracije glej Curato idr. (2017)

izmed zanimivejših poskusov v proučevanju deliberacije na sistemski ravni zadeva »krpanje demokracije«. Avtorji ga utemeljujejo na tezi, da se državljani z različnimi aktivnostmi, pobudami, protesti in delovanji v skupnosti odzivajo na svojo »odklopljenost« od vzvodov odločanja in tudi na erozijo javne sfere kot prostora dialoga o ključnih politikah. V fokusu njihovega empiričnega proučevanja so zato različne *bottom up* iniciative, ki si prizadevajo v lokalnem prostoru ali s transverzalnimi aktivnostmi »zakrpati demokracijo« (Hendriks idr., 2020). Eno izmed zelo vplivnih poti za razumevanje deliberativnih sistemov sta z razdvojitvijo *aditivnega* pristopa, ki temelji na injiciranju deliberativnosti v obstoječi sistem, in *sumativnega*, ki misli deliberativnost kot rezultat različnih družbenopolitičnih silnic, razvila Bächtiger in Parkinson (2019). K njenemu pristopu se bom v nadaljevanju še vrnil.

Deliberativni demokrati se zavedajo zagat in neskladij v proučevanju in udejanjanju deliberativne demokracije, zato s sklicevanjem na Immanuela Kanta ta tip demokracije zagovarjajo najprej kot regulatorni ideal, h kateremu je smiselno stremeti, zavedajoč se, da nikoli ne bo povsem udejanjen. Kljub temu ne gre prezreti, da zlasti tisti raziskovalci, ki proučujejo deliberativno demokracijo v realnih okoljih, ugotavljajo, da so neskladja med njenimi ideali in prakso težko premostljiva. Celo na ravni postopkovnih vidikov, kamor deliberativni demokrati vlagajo največ upov, deliberacija ne zadosti svojim idealom; tudi v eksperimentalnih modelih ni mogoče zagotoviti zastopanosti vseh pogledov in dati vsem stališčem enako težo v razpravi. Jürg Steiner, ki je proučeval deliberacijo v parlamentarnih razpravah in v močno razdeljenih družbah, priznava, da najboljše rezultate pravzaprav prispevajo tisti deliberativni dogodki, ki potekajo brez moderatorja in konkretne določitve agende. Na osnovi tega spoznanja je pozval k izboljšanju kakovosti deliberacije v vsakdanjem življenju, zlasti z njeno vpetostjo v izobraževalni sistem (2012, 1–32). Na drugem mestu opozarja, da je treba vztrajati pri specifičnem pojmovanju deliberacije, kajti koncept deliberacije se preveč »razteguje« in zato se lahko zgodi, da bo pomenil vse in posledično nič (Steiner, 2008). Deset let kasneje je Jack Goodin »raztegovanje« pripisal hotenju teoretikov, da bi napravili deliberativno demokracijo bolj demokratično, bolj deliberativno ali bolj realistično. Toda v isti sapi opozarja, da ravno »raztegovanje« koncepta deliberativne demokracije botruje temu, da je izvirno plemenita zamisel o deliberaciji kot razpravi med svobodnimi in enakimi ljudmi danes videti kot »frakcijski boj med ljudmi, po svoji moči in vplivu ne ravno svobodnimi in enakimi, da bi sklenili sporazum, ki bi bolj kot na razumu temeljil na pragmatizmu« (Goodin, 2018, 977).

Tudi drugi vodilni teoretiki deliberativne demokracije menijo, da bi morali z novim raziskavami prispevati ne le k »izboljšanju praks, temveč tudi k razvoju

teorije v nove smeri» (Gutmann in Thompson, 2018, 992). A vendar lahko kritično rečemo tudi tako: če potrebuje deliberativna demokracija toliko intervencij, da bi uskladila svoje normative z empirijo, morda ni problem v empiriji, temveč v napačnem izhodišču, preveč togi, normativni in na razumu zasnovani teoriji. Od tod premislek, da je treba izhodiščno perspektivo obrniti in se posvetiti tudi analizi vgrajene deliberacije, kot se razodeva v njeni lastni kontingentni logiki, šele nato pa proučiti, koliko in na katerih področjih je ta lahko skladna z ideali deliberativne demokracije. Takšen pristop v proučevanju deliberacije je kompleksnejši, saj terja upoštevanje sociokulturnih in zgodovinskih specifik, kontekstov in antagonizmov, ki zaznamujejo konkretno družbeno realnost.

Omejčitve in izzivi deliberacije na sistemski ravni

Pomemben trud deliberativnih demokratov v proučevanju deliberacije v realnih okoljih je oblikovati elegantno, vseobsegajočo, v izsledkih transparentno, predvsem pa uporabno formulo za merjenje in primerjanje kakovosti deliberacije. Na osnovi te zamisli so teoretiki (Steenbergen idr., 2003) razvili in kasneje dopolnjevali indeks kakovosti diskurza (angl. *Discourse Quality Index* – DQI). Vendar tudi sami priznavajo, da ta ni povsem objektivni pripomoček. Zahteva namreč interpretacijo in pri apliciranju ga je treba prilagoditi konkretnim situacijam (Steiner, 2012, 13), s čimer se izgubi pomembna razsežnost primerjanja. Poseben problem pri oblikovanju in uporabi tovrstnih orodjih je zameglitev razmerja med logiko raziskovanja in logiko upravičevanja specifičnega tipa demokracije. Boswell in Corbett (2021) omenjeni problem ponazarjata z analizo metodologije, ki so jo uporabili arhitekti projekta *Varieties of Democracy* (V-Dem). Spletna orodja V-Dem zagotovo ponujajo pregleden prikaz napredka in kakovosti demokracije v daljšem časovnem obdobju. Utemeljen je na več kot 300 indikatorjih demokracije, zajema več kot 200 držav in ponuja celo historično analizo razvoja demokracije, ki sega – v primeru nekaterih držav, denimo Francije – vse do 18. stoletja. S štirimi indikatorji in kompozitnim indikatorjem meri tudi kakovost deliberacije v posameznih družbah in skozi daljše časovno obdobje. Vendar ima tudi V-Dem pomanjkljivosti.

Boswell in Corbett opozarjata, da so arhitekti *V-Dem* zasnovali svojo metodologijo na specifičnem modelu demokracije, ki je vzniknil po drugi svetovni vojni v ZDA in se nato bolj ali manj uspešno ter bolj ali manj prisilno razširil v večjem delu sveta. Po njunem zato metodološki pristop *V-Dem* ilustrira kakovost le specifičnega tipa oz. razumevanja demokracije. Hkrati pa ravno želja po čim bolj transparentnem prikazu razvoja in stanja demokracije po njunem performativno

kroti ambivalentnost demokracije, plošči njene obličnosti in zapira prostor za razumevanje specifik razvoja, podob in pomenov demokracije. S sklicevanjem na politologa Frederica Shafferja, ki opozarja na vlogo specifičnih razumevanj demokracije v različnih okoljih, se zavzemata za interpretativni pristop v analizi deliberacije. Takšen pristop, ki vključuje študije primerov, lahko celoviteje prikaže kontingentni razvoj demokratičnih modelov. Avtorja še opozarjata, da V-Dem ne zaznava »temnih plati« deliberativne demokracije, kar se nanaša na skrb, da oblasti s pripravo minijavnosti včasih tudi preusmerjajo pozornost javnosti od razprav o reformah in družbenih antagonizmi (Freschi in Mete, 2009).

To je resen deficit v konceptu deliberativne demokracije. Vsebuje namreč, čeprav morda politično nereflektirano, a z vidika teorije in prakse deliberativne demokracije zagotovo vprašljivo podmeno o postideološkem in postrazrednem svetu po padcu Berlinskega zidu. Deliberativna demokracija je s sedanjimi poudarki v raziskovanju videti kot performativni afirmativ teze o koncu zgodovine (Fukuyama, 2000), saj je utemeljena na predpostavki, da družbeni antagonizmi niso več relevantni oz. so odpravljeni do te mere, da je deliberacija med enakimi (že) možna. Medtem ko so teoretiki javne sfere, ki je tako kot deliberativna demokracija utemeljena na Habermasovi teoriji komunikacije, poudarjali družbeno podstat vseh oblik politične organizacije, se ideal deliberativne demokracije »zanaša na abstraktni pojem konsenza, pri čemer se zamegljujejo načini, s katerimi strukture moči omejujejo razpon možnih izidov,« kot piše Margaret Kohn (2000, 408). Po mnenju avtorice sama deliberacija ne zadošča. »Zadnji vidik demokracije, ki oblasti sili k upoštevanju novih potreb, vključuje strukturne ali institucionalne spremembe na podlagi moči,« kajti empirične študije izpričujejo, da »so bile oblasti pripravljene sprožiti programe za reševanje kritičnih potreb, kot je urbana revščina, šele po znatni mobilizaciji in kolektivnem angažmaju. Prav te ključne razsežnosti mobilizacije in vloge moči zagovorniki deliberativne demokracije ignorirajo.« (Kohn, 2000, 425.)

Izpostaviti je treba, da je Habermas v svoji teoriji komunikacije vedno poudarjal družbeno podstat javne sfere in to, da so tudi prakse komunikacije izraz obstoječih razmerij moči (Kohn, 2000, Warren, 2017). Kot v njegovi teoriji javne sfere ni šlo nikoli le za komunikacijo,⁶ tudi v svojem razumevanju deliberativne demokracije v ospredje nikoli ni postavljaj le normativnih načel, temveč je bil

6 Kor poudarja politologinja Nancy Fraser (2006, 76): »Koncept javne sfere ni bil razvit samo z namenom razumeti empirične komunikacijske tokove, ampak kot normativna politična teorija demokracije. V tej teoriji je javna sfera razumljena kot prostor za komunikativno generiranje javnega mnenja, in to na načine, ki naj bi (vsaj nekoliko) jamčili moralno politično veljavnost. Pri tem pa je pomembno, kdo participira in pod kakšnimi pogoji. Poleg tega naj bi bila javna sfera medij mobiliziranja javnega mnenja kot politične moči.«

vedno pozoren tudi na družbeno vpetost javne deliberacije (Habermas, 2018). Oboje je z izpostavitvijo dialektike med »svetom življenja« in »sistemom« obravnaval v monumentalnem delu *Teorija komunikativne akcije* (Habermas, 1987). Svet življenja je v njem opisal kot sociokulturni svet, katerega člani so povezani s skupnim jezikom in skupno kulturno tradicijo, na drugi strani pa je »sistem«, ki je nastal s širjenjem trga in povečevanjem administrativnih dejavnosti in je ločil od sfer življenja na videz samozadostni monetarni kompleks, ki skrbi za reprodukcijo družbe. Obenem je s sintagmo »notranja kolonizacija sveta življenja« opozoril na antagonistična razmerja med njima. Utemeljeval je, da podsistemi ekonomije in države vstopajo v simbolično reprodukcijo sveta življenja in potiskajo moralno-praktične elemente iz sfere zasebnega sveta in političnih javnih sfer. Prav zato je bil pozoren – tudi v delih o EU (Habermas, 2012) – na možnosti za dekolonizacijo »sveta življenja«.

Brez upoštevanja teh razsežnosti je branje njegove teorije komunikacije in njeno apliciranje v drugo raziskovalno polje izrazito dvodimenzionalno. Lahko vodi v napačne, prehitre sklepe in s sploščevanjem razmerij v iskanje le pragmatičnih rešitev, kar je v dobršni meri zajelo angloameriški diskurz deliberativne demokracije. Zato je treba poudariti naslednje: medtem ko se deliberativni demokrati ukvarjajo z vprašanjem, kaj deliberativna demokracija *more* storiti, umanjka poudarek na vprašanju, kaj deliberativna demokracija *mora* storiti, da bi se udejanjila tista načela, na katerih se skuša afirmirati. Mednje sodi – najprej – enakost. Jasno je namreč, da enakost ne zadeva le postopkovnih vidikov deliberacije, temveč tudi vhodno in izhodno razsežnost v diskurzivni topiki deliberativne demokracije. Zato je pomemben poudarek o minimalnih ekonomskih sredstvih državljanov kot predpogoju za delujočo demokracijo, ki ga David Held izpelje iz Rousseauja: »Priznavanje nujnosti zmanjševanja neenakosti v lastništvu in nadzoru nad produkcijskimi sredstvi je temeljno za možnost odprtosti, nepristranskosti zadev, o katerih se politično odloča. Brez jasnih omejitev privatne lastnine ni mogoče izpolniti nujnega pogoja za demokracijo.« (Held, 1989, 227.)⁷ Na ravni izhodne razsežnosti so zato pomembna, a v diskurzu deliberativne demokracije premalokrat upoštevana opozorila epistemskih demokratov, da je deliberativna demokracija možna le v družbah z visoko stopnjo egalitarnosti (Cerovac, 2021) in da je treba biti pozoren na

7 Zato je seveda vprašanje deliberativnega odločanja na širši družbeni ravni tesno povezano s konceptom lastništva (proizvodnih sredstev), z distribucijo bogastva in s samim konceptom pravne države, v kolikor omogoča in dovoljuje perpetuiranje (prevelikih) družbenih razlik. Held se pri tem sklicuje na Rousseaujevo misel. Šele ko bo zagotovljeno, »da noben državljan ne bo dovolj bogat, da bi kupil drugega, in noben tako reven, da bi se bil prisiljen prodati« (Rousseau v Held, 1989, 81), bo izpolnjen predpogoj za zagotavljanje enakosti kot predpogoja za demokratiziranje demokracije z vidika načel in standardov deliberativne demokracije.

rezultate sprejetih odločitev z vidika prispevanja ali neprispevanja k družbenemu blagostanju (Rothstein, 2019).

Povedno je, da se največ pozornosti v uvajanju prvin deliberativne demokracije namenja tistim področjem javnega interesa, ki terjajo praktične in pragmatične rešitve za zelo konkreten problem v družbi, medtem ko so orodja za merjenje kakovosti deliberacije uporabljena za vrednotenje vsebinsko zamejenih razprav. V zdajšnjem konceptu deliberativne demokracije kompleksnejših vprašanj, ki zadevajo strukturna neravnovesja in vprašanja moči v družbi, ni mogoče obravnavati. Nobena, še tako »idealna govorna situacija« ne more spremeniti izhodiščnih neravnovesij in njihovih percepcij. Tudi *»naivno bi bilo pričakovati, da bi zgolj redefiniranje deliberativne situacije s sledenjem imperativu razuma lahko spremenila razmerja v moči ...«*, kar seveda implicira misel, da je treba vzeti *»vprašanje moči kot jedrno postavko družbenih razmerij, ne pa razvijati orodja, ki naj bi pripomogla, da bi jih manj razumeli kot ‚problem‘«* (Schneiderhan in Khan, 2018, 684).

Po drugi strani – na družbeni makroravni – z diskurzom deliberativne demokracije ni moč pojasniti, kakšne oblike deliberacije so pogojevale družbeni napredek, denimo povišanje minimalne plače ali uveljavljanje ženskih ali delavskih pravic. Tudi zato je John Dryzek, zavedajoč se, da današnje pravice niso bile pridobljene v procesu deliberacije, temveč vedno izbojevane z družbenimi boji, pod plašč deliberativne demokracije potisnil kritičnejšo diskurzivno demokracijo. S tem spremenjenim fokusom je analiziral pomen civilnodružbenih gibanj v historični prizmi (Dryzek, 2000, 81–115), vendar se vprašanju, kako so te oblike deliberacije vpisane v današnje deliberativne prakse, ni posvetil. Šele celovitejša sociološko-historična metoda, ki upošteva razvoj in ustroj družbenointegrativnega diskurza, reze in zareze v njem, pa tudi družbene specifične – kot je zapisal Habermas (2001) – razreševanja konfliktov skozi »kreativno uničenje« sedanosti v imenu prihodnosti, lahko osvetli posebnosti današnjih oblik deliberacije v posameznih družbah. Brez upoštevanja teh epistemskih kontekstov so neortodoksni odzivi na današnje transnacionalne izzive v konkretnih družbenih okoljih lahko percipirani le kot posledica nekakšne kognitivne disonance, ki naj bi jo lahko pozdravila »dobra deliberacija«.

Mnogi vodilni teoretiki demokracije svarijo, da je dajanje prevelike teže postopkovnim vidikom demokracije lahko kontraproduktivno. Po njihovem mnenju je treba ocenjevati kakovost demokracije tudi z vidika raznovrstnosti politične izbire, ki jo ponuja (Føllesdal in Hix, 2006), medtem ko epistemski demokrati (Cohen, 1986; 1997) trdijo, da vsaka demokracija potrebuje dodatne varovalke, pri čemer, izhajajoč iz modela deliberativne demokracije,

zagovarjajo epistemsko »kakovost odločanja« (Goodin in Spiekermann, 2018) in zavezo za udejanjanje politik, ki prispevajo k splošnemu blagostanju kot ključni normi dobre demokracije (Rothstein, 2019). V tej perspektivi se epistemski demokrati upravičeno vprašujejo, v kolikšni meri lahko deliberacija prispeva k iskanju najboljše rešitve za družbeno dilemo, kdaj pa je boljše prepustiti glas stroki. Od tod nihanja v iskanju odgovorov na vprašanje, kdaj in v katerih primerih lahko »skupnostna deliberacija« prispeva višjo epistemsko kakovost (Estlund in Landemore, 2012) v primerjavi s postopki odločanja v klasični reprezentativni demokraciji (Shapiro, 1999) ali celo le z deliberacijo »poučenih« (Brennan, 2017).

Vsekakor je treba upoštevati tudi mnenje filozofa znanosti in medicinske etike Giovannija Boniola (2012). Avtor ene izmed redkih knjig o zgodovini deliberacije v Evropi namreč opozarja, da je deliberacija težavna, saj zahteva, če naj bo uspešna, kompetentno poznavanje predmeta razprave. Po njegovem nobeden, ki ni dovolj seznanjen s tematiko ali nima zadostne deliberativne zmožnosti, ne bi smel biti pripuščen v deliberativno razpravo. Te omejitve po njegovem omogočajo dobro deliberacijo in ustrezno deliberativno demokracijo, saj drugače razprava degenerira v demagogijo in hipokrizijo (Boniolo, 2012). Seveda pa deliberacija ne zadeva le komunikacije. Toda deliberativna demokracija v sedanjem konceptu ne zmore upoštevati mnenj tistih, ki zaradi različnih razlogov ne želijo sodelovati v (javni) deliberaciji ali svoja mnenja izražajo v nejavnih sferah (Steiner, 2012). V tem smislu se v teoriji deliberativne demokracije premalokrat izpostavlja – kot je navedeno v slovarju Merriam-Webster – izvorno dvojni pomen besede deliberacije; kot notranji proces v posamezniku in rezoniranje v skupnosti. Tudi v atenskem polisu – prislovičnem zgledu kakovostnega sprejemanja odločitev v skupnosti – je deliberacija (*τὸ βουλευέσθαι*) pomenila prav tako proces »notranje« deliberacije o temi, ki so jo predstavili profesionalni govorniki (Cammack, 2020).

Prenos diskurzivne topike deliberativne demokracije v kontekste vgrajene deliberacije

Celovit pristop v proučevanju deliberacije v kompleksnih, življenjsko-svetnih okoljih zahteva premik od proučevanja le postopkovne ravni k razumevanju, da so z vidika legitimnosti sprejetih odločitev pomembni tako izhodiščni konteksti (*input*), sam postopek odločanja (*through-put*) kot tudi njihovi družbeni učinki (*output*). Skupno dobro se pri tem v historični prizmi kaže kot predmet in učinek deliberativnih praks znotraj daljšega poteka epistemskih zgodovín,

s čimer se pretekle prakse prilagajajo novim izzivom. Na osnovi dosedanjih dognanj izpostavljam nekatere izmed možnih vstopov v širši spekter raziskovanja vgrajene deliberacije o skupnem dobrem, pri čemer prevajam diskurzivno topiko deliberativne demokracije na sistemsko raven.

Nekateri teoretiki deliberativne demokracije se posvečajo tudi zgodovini deliberacije. Vendar so analizirani primeri predstavljeni v ahistorični prizmi. Kot prapočela današnjih minijavnosti navajajo deliberativne prakse v starogrških polisih (Cammack, 2020), s posebno pozornostjo proučujejo tudi deliberativne prakse v mestnih skupščinah v ameriških državah 17. stoletja (Bryan idr., 2019). Izstopata interdisciplinarna raziskava o deliberativni demokraciji v zgodnji ameriški republiki (Gustafson, 2011) in omenjena filozofska razprava izpod peresa Giovannija Boniola (2012) o antičnih, srednjeveških in novoveških deliberativnih praksah (glej tudi Boniolo in Schiavone, 2015). Značilno je, da večina teoretikov deliberativne demokracije izpostavlja pomen izhodiščnih kontekstov v analizi deliberacije v državah t. i. tretjega sveta (Marin, 2006) in s poudarkom na raziskovanju kulturnih kontekstov v oblikovanju javne sfere (gl. npr. Sass, 2018). Schneiderhan in Khan (2018) opozarjata, da pri tem premalo pozornosti namenjajo dejstvu, da ti modeli ob prenosu v tuja okolja nikoli ne funkcionirajo na enak način kot v izvornih kontekstih, temveč se prilagodijo specifikam okolja. Zato je v analizi treba upoštevati zgodovinske in situacijske kontekste, ki tvorijo deliberacijo, z razumevanjem, da gre vedno za več oblik deliberacij, ki jih usmerja sorodna, a vendar drugačna logika. Seveda pa demokracija ni le sprejemanje odločitev, temveč zajema tudi vprašanja, kako so vsakodnevna življenja ljudi vpeta v družbena razmerja. Avtorja zagovarjata relacijsko razumevanje deliberacije, ki ne zadeva le »čistega« procesa, ki ga je mogoče abstrahirati iz zgodovinskih kontekstov in družbenih procesov, temveč je treba raziskati, na kakšne načine je deliberacija ukoreninjena v te kontekste in procese kot njihov pogoj in rezultat (Schneiderhan in Khan, 2018).

Takšno razumevanje razvoja in vpliva deliberativnih praks v transhistorični prizmi korespondira s potrebo po analizi historiata javnih sfer, raziskovalnega področja, ki je zaradi fokusa na teoretične, normativne vsebine javnih sfer zanemarljivo.⁸ Tudi na izkustveni ravni lahko opazimo, da obstajajo različne

8 Teorija javne sfere temelji na Habermasovi družbenozgodovinski analizi nastanka meščanske javne sfere kot idealno tipske formacije, ki jo umešča v salone, kavarne in literarne kroge Anglije, Nemčije in Francije v 16. in 17. stoletju. Vendar pa zgodovinska analiza Habermasu predvsem služi kot ozadje za predstavitev normativnega ideala javne sfere, manj pozornosti pa posveča specifičnostim razvoja javnih sfer v smislu empirične analize različnih oblik javnih sfer. Opazimo lahko tudi, da tako teorija javne sfere kot deliberativne demokracije, vsaj v njunih prevladujočih različicah, zgodovinske, kulturne in kognitivne okvire obravnavata kot

prakse javne deliberacije in različne oblike javnih sfer kot rezultat njihove specifične evolucije. Zato je treba raziskati, kako se je javna sfera – kot „področje med zasebno sfero in sfero javne oblasti“, tj. kot „vmesna struktura“ med družbo in državo (Habermas, 1989, 30–31) – oblikovala na ozadju različnih zgodovinskih okoliščin, vrednostnih sistemov, jezikovnih in komunikacijskih posebnosti, zaradi vpliva različnih tradicij, kultur ter posebnosti v vzpostavljanju ravnesja med religioznimi tradicijami in sekularnostjo. Vse te okoliščine so vplivale na specifične načine pretvorbe protopolitičnega v politično v času nastanka modernih političnih in drugih institucij in na vzpostavljanje razmerja med zasebnim in javnim, kar tvori jedro teorije javne sfere. Rezultat teh procesov je specifična konfiguracija družbenointegrativnega diskurza, ki se izraža v posebnostih javne sfere in javne deliberacije in v neskladjih med vzpostavljenimi implicitnimi družbenimi pogodbami ter percepcijo in implementacijo demokratičnih standardov.⁹

Analiza kontekstov vključuje spoznanje, da so percepcije dilem in izzivov družbenozgodovinsko, ekonomsko in tudi kognitivno pogojene. Tudi Jürgen

ovire pri uresničevanju progresivne, na razumu temelječe javne razprave med enakimi in svoobodnimi posamezniki, ki odločajo o skupnem dobrem – nekaj, kar je treba preseči z novimi, na razumu temelječimi regulativnimi okviri. Raziskovalci, ki delujejo na področju javne sfere, so se obravnave njenih zgodovinskih vidikov lotili predvsem v povezavi z vključevanjem in spolno zaznamovanostjo javne sfere (Young, 2000). Na tej podlagi so bili razviti koncepti, kot so plebejske in proletarske javne sfere (Negt in Kluge, 1993) ter protijavnosti (Fraser, 1990). Na ta problem so pozorni nekateri analitiki javne sfere (Pinter, 2005), zlasti pa Andreas Koller (2010). Ob tem je treba dodati, da je Habermas po izidu *Strukturnih sprememb javnosti* večkrat ponovil, da sodoben javni prostor vključuje več aren in javnosti. Najbolj sistematično se je na kritike odzval v prispevku *Further Reflections on the Public Sphere* (Habermas, 1996). V njem je pojasnil, da je neupravičeno pustil ob strani »plebejske« javnosti, kot so bili angleški in francoski jakobinci, Robert Owen in zgodnji socialisti – čartisti, danes pa v njih prepozna »zgodovinske temelje sodobnih oblik javne komunikacije« (Habermas, 1996, 426). Dodal je še, da ni bil dovolj pozoren na izključenost žensk iz meščanskih javnosti, premalo je problematiziral dejstvo, da lahko v meščanski javnosti participirajo le lastniki, več pozornosti pa je v tem tekstu posvetil civilni družbi in družbenim gibanjem, v katerih je videl potencial za artikulacijo zahtev iz »sveta življenja«. In sklenil: »Ne vem, do kakšnega zaključka za teorijo demokracije bi prišel, če bi danes znova skušal analizirati strukturne spremembe javnosti. Morda bi bile moje ocene manj pesimistične, morda bi ponudil oceno, ki bi šla onkraj le kljubovalnih formulacij.« (Habermas, 1996, 457.) Povedno je, da so se razmisleki o javnih sferah onkraj njenih normativnih postulatov v širši sociološki in historični prizmi razprli šele z nastopom družbenih omrežij (glej 7. poglavje).

- 9 Te razlike v konfiguraciji implicitnih družbenih pogojev in posledično razumevanje strukture in vloge javne sfere v konkretnih družbah so opazne tudi znotraj Evrope. Z njimi se soočajo raziskovalci, ki se ukvarjajo s sociologijo Evropske unije (Outhwaite, 2008), evropske javne sfere (Fossum in Schlesinger, 2007; Koopmans in Statham, 2010), še posebej pa sociologi, ki uporabljajo družbenokonstruktivistične teorije (Delanty in Rumford, 2008), teorije refleksivne modernizacije (Beck in Grande, 2007) ali neofunkcionalistične teorije in pristope (Haas, 1958) za teoretiziranje možnosti v integraciji Evrope.

Habermas, avtor teorije javne sfere, ki danes velja za racionalista in razsvetljenškega misleca *par excellence*, se je v svojih knjigah lotil teh vprašanj, zlasti v svojem *tour de force* projektu *Teorija komunikativnega delovanja* (Habermas, 1984; 1987), se je posvetil proučevanju vpliva tradicije, kultur in vrednot, čeprav z namenom, da s komunikativno racionalnostjo, ki jo predstavlja kot epistemsko nadrejeno, preseže oblike kognitivno-instrumentalne racionalnosti. Kognitivne procese namreč vedno določajo različne oblike s socializacijo ponotranjenih vzorcev o dobrem in zlem, močnem in šibkem, pri čemer ne gre le za vpliv preteklih družbenozgodovinskih okoliščin, temveč tudi za permutacije ritualov, pravil, navad in narativov, ki iz nabora sestavin običajnega prava osmišljajo neko skupnost, in vsebine, ki zadevajo »mitologijo« skupnosti. Deliberacijo zaznamujejo tudi semantične lastnosti in posebnosti jezikov in s tem korpus, povezan z literaturo in ustnim izročilom skupnosti. Te vsebine določajo percepcije izzivov in partikularna in univerzalna pojmovanja skupnega dobrega, a tudi voljo za njegovo udejanjanje. Obenem sodobna znanost potrjuje, da človek sprejema odločitve tudi na osnovi »iracionalnih« vzvodov; intuitivno, čustveno, preddiskurzivno (Lazzarato, 2014), torej onkraj starogrškega korpusa *politeia*, *dunasteia*, *isegoria* and *parrhesia*. Teoretiki deliberativne demokracije se v svojih analizah posvečajo vlogi čustev (Polletta idr., 2001), tudi vprašanjem participacije in inkluzivnosti (Young, 2002; Benhabib, 1996), nove možnosti za sistemski pristop v raziskovanju izhodiščnih kontekstov deliberacije pa ponujajo denimo orodja kognitivne zgodovine (Dunér in Ahlberger, 2019) in zlasti kognitivne psihologije (Pinker, 2018; Sunstein, 2021, Heath, 2024). Vse omenjeno seveda nakazuje zelo različne pristope v raziskovanju vložkovne (*input*) ravni deliberacije. Vsak izmed pristopov posebej in interdisciplinarno lahko osvetli, kako se tvorijo vzorci deliberacije na preteklih izkušnjah in na kolektivnih spominih. Vendar ta dognanja dobijo svoj konceptualni pomen in smisel šele, ko jih povežemo z drugima razsežnostma deliberativne situacije.

Sodobne razprave o deliberaciji so utemeljene na proučevanju postopkovne (*throughput*) razsežnosti. Vendar je tudi ta razsežnost razumljena ahistorično, saj ne upošteva, da so današnje oblike deliberacije na sistemski ravni vedno tudi izraz preteklih deliberativnih praks. Sama deliberacija v deliberativni demokraciji je zato fenomenološko krožnega značaja; nastopa kot afirmativ *statusa quo*, z neznatno zmožnostjo sprememb v razumevanju in korigiranju družbenih koordinat. V tem smislu so upravičeni pomisleki Chantal Mouffe, da je iskanje kompromisa, ki »zdrružuje politiko z moralnostjo, razumljeno v racionalističnih in univerzalističnih pojmih«, lahko tudi škodljivo. Po njenem ima takšen pristop »negativne posledice na demokratično politiko, saj briše razsežnost antagonizma« (Mouffe, 2002, 57). Dobro delujoča demokracija mora vključevati tudi

agonizem, zahteva konfrontacijo mnenj in stališč. Če ta umanjka, je vedno nevarnost, da jo »zamenja konfrontacija med brezpogojnimi moralnimi vrednotami in esencialističnimi oblikami identifikacije. Preveč poudarka na konsenzu skupaj z odporom do konfrontacije vodi k apatiji in k nezadovoljstvu s politično participacijo« (Mouffe, 2002, 57). Ta boj mnenj in stališč seveda tudi v deliberativni demokraciji v svojih ciljih po njenem ne bi smel biti arbitraren. Temeljiti mora na liberalnih načelih »svobode in enakosti za vse« pri čemer gre le »za razlike v interpretaciji teh načel« (Mouffe, 2002, 58).

To pa nas pripelje k tretji razsežnosti deliberacije: *output* legitimnosti. V normativno teorijo deliberativne demokracije je umeščeno predvidevanje, da bo sam proces deliberacije, upošteva načela deliberativne demokracije, generiral učinke, ki zadevajo skupno dobro. Skupno dobro je zato postavljeno kot aksiom, nujni rezultat dobre deliberacije. Pričakuje pa se drugačno usklajevanje interesov posameznika v procesu deliberacije (Mansbridge idr., 2010), saj naj bi udeleženec v sebi začutil nujno, da preseže svojo egocentrično perspektivo in kot odgovorni državljan *a priori* odloča v skupno dobro (Ackerman in Fishkin, 2008). Na tej osnovi je O'Flynn postavil tezo, da je javni interes v osnovi moralna ideja, ki zahteva ustrezno vedenje v političnem življenju in ravnanje v sprejemanju kolektivno zavezujočih rešitev (O'Flynn, 2010, v: Steiner, 2012, 89). Takšno razumevanje dobre deliberacije sicer ne pomeni, da so partikularni interesi izključeni iz razprave. Toda vsakdo, ki zagovarja v razpravi zasebni interes, »mora jasno nazorno ponazoriti, zakaj je ta kompatibilen oziroma prispeva k skupnemu dobremu« (Steenbergen idr., 2003, 25–26). Deliberativni demokrati se sicer zavedajo, da udeleženci vstopijo v razpravo z vnaprejšnjimi pogledi o tem, kaj naj bi bilo skupno dobro, vendar naj bi proces deliberacije zbližal njihova stališča do različnih stopenj. Mansbridge idr. (2010) ponujajo štiri modele zbližanja na osnovi njihovih učinkov: konvergenca (stapljanje različnih pogledov), nepopolno teoretizirani argumenti (spoštovanje različnih pogledov), integrativno pogajanje (razkrojitev problema) in popolno kooperativno in distributivno pogajanje (pošten izid) – Mansbridge idr., 2010, 70–72. Pojmovanje skupnega dobrega je v deliberativni demokraciji hermenevitično in v svoji pluralnosti sodobno, vendar petrificira sociološko in ontološko vprašanje skupnega dobrega. Zdi se, da ravno ta nedorečenost, ki je strukturno sicer nujna v deliberativni demokraciji, preobraža, kot se je izrazil Goodin (2018), plemenito idejo v le pragmatično.

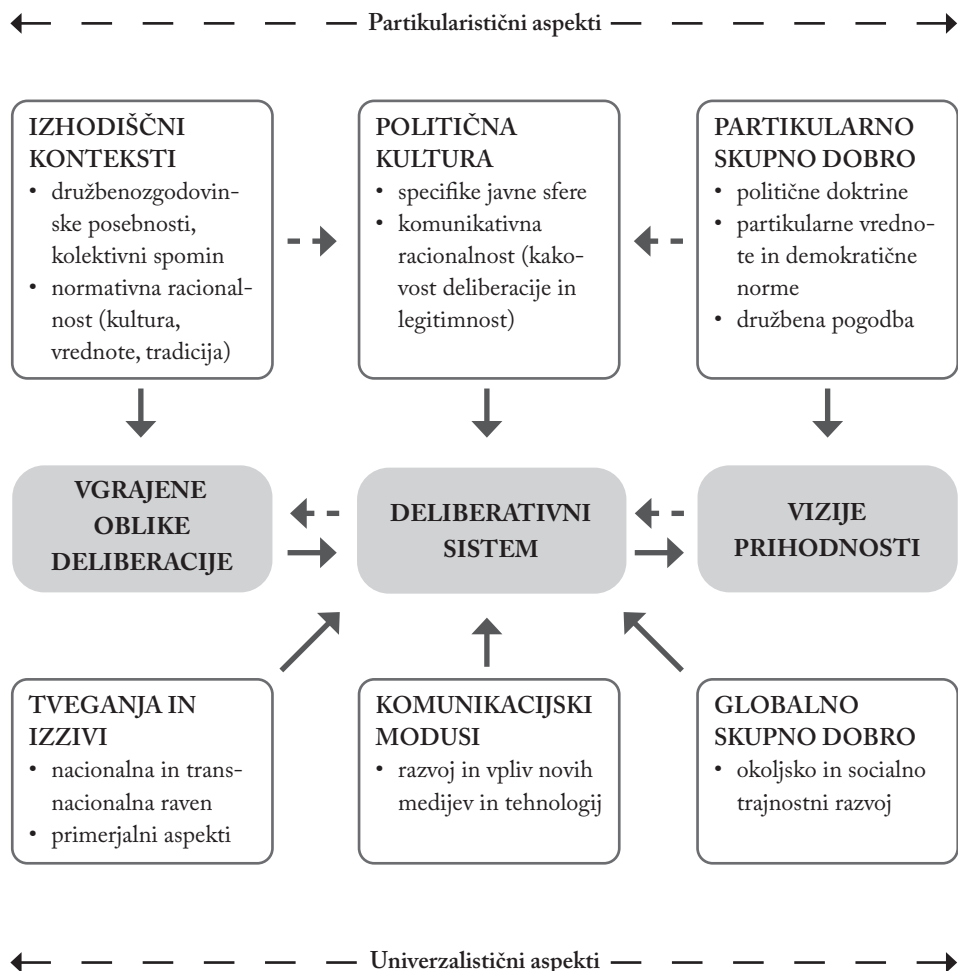
Povedno je, da je v današnjem političnem diskurzu kategorija skupnega dobrega v dobršni meri izločena iz javnega diskurza oz. se je znašla na njegovem obrobju. V substancialnem smislu se je ohranila v komunitarističnih teorijah (Etzioni, 2004) in v različnih konceptih skupnega (Ostrom, 2021; Hardt in

Negri, 2011). Medtem ko ekonomski liberalci menijo, da trg najbolj ureja razmerja v družbi v smeri skupnega dobrega, neo- in ultraliberalci konceptu odrekajo vsako veljavo, kajti zanje družba ne obstaja. Kot substancialna kategorija je iz javnega diskurza zagotovo iztrgana tudi zato, ker s svojo semantično navezavo na skupnostno evocira politike, utemeljene na nacionalnem izključevanju (Delanty, 2009).¹⁰ Tudi zato je danes bolj uveljavljena distributivna kot pa skupnostna koncepcija skupnega dobrega (Hussain, 2018). Termin skupno dobro seveda vsebuje zelo različne konotacije. Zavedajoč se njegove teoretične ambivalentnosti in neoprijemljivosti, ki izhaja iz različnih diskurzivno, sociokulturno in epistemsko pogojenih razumevanj, ga v kontekstu te razprave uporabljam najprej kot relacijski pojem, kot označevalec, ki zadeva različne percepcije tega, kaj je dobro za vse člane družbe. Uporabljam ga tudi kot transhistoričen in preddiskurziven pojem, katerega vsebino izražajo posamezni političnoideološki narativi legitimizacije družbenega reda, a tudi kot obče razumljivo kategorijo, ki je relevantna v iskanju skupnih, okoljsko in socialno trajnostnih rešitev za sodobne izzive na lokalni, nacionalni, transnacionalni in globalni ravni.

Raziskovalni model in njegove implikacije za empirično analizo

Dosedanja dognanja ponazarjam s tabelo (1), ki shematizira celosten pristop k razumevanju vgrajene deliberacije v kompleksnih okoljih. Zasnovana je v obliki indikacije delovišč, ki zadevajo konceptualno raziskovanje deliberacije v življenjsko-svetnih okoljih, pri čemer ta pristop omogoča, upoštevajoč logiko raziskovanja, kontekstualizacijo deliberativnih praks v njihovi transhistoričnosti in kontingentnosti. Obenem nakazuje točke, kjer se na področju proučevanja deliberacije križajo tematike različnih disciplin – sociologije, zgodovine, filozofije, političnih ved, antropologije, komunikologije, pravnih znanosti in specializiranih disciplin, kot so socialna epistemologija, politična psihologija, moralna psihologija, filozofija vednosti, temeljne raziskave s področja sprejemanja odločitev. Raziskovalna shema dobi svoj pomen šele z navzkrižnim upoštevanjem vseh navedenih tematik, ki tvorijo deliberativno situacijo v sociokulturnem okolju, pri čemer se specifične deliberativnih praks izostrijo šele z umestitvijo v transnacionalno primerjalno okolje, zaznamovano z drugačnimi skupnostnimi epistemologijami (Fox, 2020).

10 Pri tem je treba spomniti, da je nacionalna država kot emanacija skupnega omogočila razvoj javne deliberacije, stabilizirala temeljne postulate sodobnih demokracij in na tej osnovi ustvarila okolje za oblikovanje različnih, partikularnih in univerzalnih pojmovanj skupnega dobrega (Habermas, 2001; Calhoun, 2007).

Shema je komplementarna orodjem za merjenje deliberacije na sistemski ravni, kakršna ponuja *V-Dem*. Hkrati pa, skladno s kritikami tega načina evalvacije deliberacije, predstavljenimi v tem poglavju (Boswell in Corbett, 2021), pomembno dopolnjuje ta model z iterativnim razumevanjem systemske deliberacije tako, da diskurzivno topologijo deliberativne demokracije preslika na transhistorično raven. Pri tem pri legitimnosti vložka (*input*) upošteva zgodovinske in kulturne kontekste, na izhodni (*output*) ravni prihodnostne vizije v družbi, na postopkovni (*throughput*) ravni pa različne sestavine, ki tvorijo deliberativni sistem.¹¹ Poudariti je sicer treba, kar bom podrobneje obravnaval

11 Izpostaviti je treba, kot ugotavljata tudi Friess in Eilders (2015), da so raziskovalni pristopi, ki upoštevajo vse tri ravni legitimizacije, zelo redki v študijah deliberativne demokracije, večina raziskav se osredotoča le na eno razsežnost, najpogosteje seveda postopkovno.

v kasnejših poglavjih, da orodja *V-Dem* v historični prizmi zelo nazorno prikažejo obratno sorazmerno odvisnost med kakovostjo deliberacije in stopnjo avtoritarnosti. Ob uveljavljanju avtoritarnih tendenc v družbi namreč vsi indikatorji deliberacije strmoglavijo, povzpne se le indikator skupnega dobrega, na katerega se, čeprav v njegovi singularni percepciji, populist sklicujejo kot na »voljo ljudstva« (Müller, 2016). Z uporabo orodij *V-Dem* za merjenje deliberacije se lahko prepričamo tudi, da je dvig kakovosti deliberacije navadno znanilec demokratičnih sprememb. To izpričuje občuten vzpon kakovosti deliberacije ob padcu režima Slobodana Miloševića leta 2000 v Srbiji. Tudi na Hrvaškem se je konec devetdesetih let, ko je umrl dotedanji predsednik Franjo Tuđman, kakovost deliberacije naglo izboljšala. V obeh primerih se je kompozitni indeks deliberacije na lestvici od 0 do 1 povzpел za 0,5 indeksne točke. Po drugi strani pa je že v času prvega mandata ameriškega predsednika Donalda Trumpa indeks deliberacije ZDA upadel za 0,3 indeksne točke.¹²

V večini državah, ki so vstopile v Evropsko unijo leta 2004, z orodji *V-Dem* beležijo postopen, a občuten upad kakovosti deliberacije. Po mnenju raziskovalcev, ki so analizirali kakovost deliberacije v teh državah med letoma 1990 in 2020, je zlasti poslabšanje te sestavine demokracije – in ne erozija vladavine prava – ključni razlog za nazadovanje njihovih demokracij (Gora in de Wilde, 2020). Analitiki *V-Dem* v poročilu za leto 2020 izpostavljajo vzpon avtoritarnih sistemov v svetu, kar pripisujejo zlasti prekomerni uporabi izrednih pooblastil in omejitvam medijskih svoboščin zaradi ukrepov zoper pandemijo kovida 19 (Alizada idr., 2021, 10). V poročilu je posebej izpostavljena Slovenija, ki naj bi skupaj s Čilom, Portugalsko in Republiko Južno Afriko zdrsnila iz liberalne v državo s pomanjkljivo demokracijo. Skrb vzbujajoča je ugotovitev, da v zadnjem desetletju nobena izmed držav v Severni Ameriki, zahodni in vzhodni Evropi ni napredovala, Madžarska, Poljska, Srbija, Slovenija in ZDA pa so močno nazadovale (Alizada idr., 2021, 18; gl. Hellmeier idr., 2021).

Orodja *V-Dem*, ponujajo nekatera pojasnila,¹³ vendar ne prikažejo, da so današnji vzorci deliberacije in sprejemanja odločitev na različnih ravneh družbe rezultat usklajevanj in prelomov v procesu prilagajanja družbenointegrativnega diskurza različnim oblikam družbene ureditve, napredovanja demokratičnih postulatov, formaliziranja človekovih pravic in pojmovanj skupnega dobrega. V tem poglavju sem skušal utemeljiti, da so pretekli načini teh urejanj in

12 Orodja *V-Dem* so dostopna na strani: <https://www.v-dem.net/en/online-graphing/> (zadnji dostop: 1. 12. 2024).

13 Od leta 2016 *V-Dem* sicer podkrepi svoje izsledke z analizami družbenih in političnih kontekstov.

usklajevanj vpisani v politično, družbeno, kulturno in gospodarsko tkivo vsake družbene enote, vendar ne nujno linearno in na istem področju. Bistveno določajo načine sprejemanja novih vzorcev deliberacije na različnih ravneh družbenega življenja in upravljanja; včasih tudi z zavestno negacijo dotedanjih deliberativnih praks, kar v slovenskem primeru velja za kompleksen odnos do participativne in deliberativne demokracije zaradi ambivalentnih izkušenj s socialističnim samoupravljanjem.

Seveda pa logike teh usklajevanj ne moremo zajeti le z induktivno metodo, temveč jo je treba zaobjeti tudi v njenih empiričnih obličnostih, kar vključuje – kot bom nakazal v sklepnih poglavjih – tudi uporabo računskih metod v analizi. Potrebo po upoštevanju družbenozgodovinskih in sociokulturnih kontekstov v novejših raziskavah izpostavljajo tudi nekateri deliberativni demokrati (Bächtiger in Parkinson, 2019). Schneiderhan and Khan (2018) se zavzemata za sociološki pristop k analizi deliberacije, ki bi vključeval empirične izsledke, pridobljene na osnovi raziskovalčevih vpogledov, z analizo konverzij in s poglobljenimi intervjuji. Na ta način bi po njunem dobili vpogled v svet življenja (Habermas, 1987), v relacijski prostor med različnimi družbenimi segmenti, v katerem so utelešena s kulturo pogojena razumevanja in soglasja, kar vse tvori ozadje deliberacije. Tudi Boswell, Corbett in Rhodes (2019) zagovarjajo interpretativno, decentralizirano in primerjalno metodo v empiričnem raziskovanju deliberacije, s poudarkom na identificiranju družbenih dilem kot osnovne enote deliberacije. Nekateri vodilni teoretiki deliberativne demokracije danes prav tako menijo, da je na sistemski ravni interpretacija nujen del analize deliberacije (Dryzek, 2016).

Sklepne misli

Interpretativni pristop v proučevanju deliberacije v realnih okoljih je smiseln zato, ker misli družbene pojave v njihovi lastni razvojni logiki, obenem pa s poudarkom na primerjanju potrjuje dejstvo, da se kljub zelo različnim družbenim kontekstom ljudje povsod srečujejo s podobnimi dilemami, ki jih razrešujejo z različnimi, a vendar sorodnimi oblikami deliberacije. Seveda pa takšen pristop zahteva zamejitve. Zato sem v tem poglavju kritično dopolnil in prevedel diskurzivno topiko deliberativne demokracije na področje vgrajene deliberacije, ključna torišča pa opredelil v tabeli 1; toda z zavedanjem, da so lokalne oblike deliberacije in percepcije skupnega dobrega v današnjem svetu tudi odsev globalnih oblik deliberacije o skupnem dobrem. Spričo globalnih izzivov, zlasti podnebnih sprememb, zato ključna raziskovalna naloga ni razplet specifičnih

deliberacij v posamezne niti, temveč jih povezati v njihovem *modus operandi* tako, da z izpostavitvijo transhistoričnega sintetizirajo lokalne oblike deliberacije z globalnimi izzivi. Prvi korak na tej poti je dešifriranje deliberativnih vzorcev družbenointegrativnega konsenza, v primeru te knjige – slovenskega.

Drugo poglavje

Vgrajene prakse deliberacije in protopolitično v slovenskem pripovednem izročilu

Namen poglavja je na primeru oblikovanja slovenskega družbenointegrativnega diskurza osvetliti vlogo pripovednega izročila (Kropej Telban, 2021) z vidika družbenozgodovinsko, kulturno in vrednotno pogojenih vzorcev odločanja. Ljudske pravljice so namreč pomemben vir za identifikacijo in analizo vgrajenih praks deliberacije z vidika njihovega učinkovanja v transhistorični prizmi. V tem poglavju jih zato obravnavam kot izraz in odsev specifičnih kulturnih/kognitivnih matric, ki s svojim naborom, zamejevanjem in koncipiranjem vrednotnih in drugih dilem zaznamujejo tradicionalne vzorce odločanja. Moje izhodišče je, da lahko s primerjalno analizo in sicer iste pravljice v različnih kulturnih okoljih dobimo uvide v kognitivne matrice, ki zaznamujejo transhistorične vzorce odločanja v skupnosti. Ljudske pravljice so namreč po eni strani univerzalne, večina namreč tematizira dileme, ki so lastne vsemu človeštvu, hkrati pa so partikularne, saj se ob prenosu motivov prilagodijo kulturnemu okolju.¹⁴ Ljudske pravljice me zato zanimajo kot izraz »normativne

14 Omenjeno tezo, uveljavljeno v sociološki teoriji pravljič (Zipes, 2012), podkrepljuje filogenetska analiza 275 pravljič, ki sta jo opravila folkloristka Sara Graça da Silva in antropolog Jamie Tehrani. Ugotovila sta, da ima večina kanoniziranih pravljič skupni izvor, ki v nekaterih primerih sega celo v bronasto dobo, a tudi, da je večina klasičnih pravljič indoevropskega izvora (Graça da Silva in Tehrani, 2016). Rezultati njune študije kažejo še, da so »*motivi v pravljičah brezčasni in dokaj univerzalni, sestavljeni iz dihotomij, kot sta dobro in zlo; pravilno in narobe, kazen in nagrada, moralno in nemoralno, moški in ženske ... Navsezadnje pa so ljudske pravljice, čeprav veljajo za fikcijo in celo manjvredno obliko narativov, odlične študije primerov za*

racionalnosti«, vezane na teleološke, s tradicijo in kulturo pogojene prakse odločanja v skupnosti (Habermas, 1984). Moja izhodišče je, da vgrajene matrice odločanja zaznamujejo razvoj in značilnosti družbenointegrativnega diskurza v polju, ki ga imenujem protopolitično.

S terminom protopolitično označujem tradicionalne vzorce odločanja, reševanja konfliktov in pojmovanj dobre družbe, kot so bili v času formiranja nacionalnih držav vpisani v politično kulturo neke skupnosti. Zgodovinsko gledano se termin protopolitično nanaša na Hobsbawmove analize sestavin protonacionalizmov, predvsem pa na njegov termin »*predpolitičnih ljudi, ki še niso iznašli ali so šele na začetku iskanja posebnega jezika, v katerem bi izrazili svoja stremjenja do sveta*« (Hobsbawm, 1965, 2). Zgodovinar poudarja, da je različno razumevanje »nacionalnega čustva« imelo pomembno vlogo pri vzpostavljanju posebnosti politične kulture znotraj novonastalih modernih nacionalnih držav. Na tej osnovi so se izoblikovale tudi percepcije demokracije in pojmovanja politične skupnosti v specifični družbi (Hobsbawm, 1990, 46–79; Hobsbawm, 1979).

Hobsbawm ponuja širši vpogled na prevajanje protopolitičnega v političnost nacionalne države, manj pa se posveča mikroravni analize v preobrazbi preteklih oblik odločanja. Povsem drugačen pristop do protopolitičnega je razvil marksistični teoretik kulture Fredric Jameson v vplivni študiji *Politično nezavedno*. Jameson je tudi na osnovi Proppove strukturalistične analize ljudskih pravljic izoblikoval trodelno hermenevitično shemo za interpretacijo literarnih narativov v odnosu do marksistične dialektike. Ključni cilj njegove analize je bil raziskati, kako se družbeni konflikti izražajo v teh narativih, pri čemer je skušal zaznati »*ideologeme ... najmanjše smiselne enote v bistvu antagonističnih kolektivnih diskurzov družbenih razredov*« (Jameson, 2002, 61).

V primerjavi z omenjenima pristopoma v analizi protopolitičnega v historičistični perspektivi, ki ponujata bodisi širši vpogled v procese prehoda iz predmoderne v moderno dobo bodisi razgrinjata inherentne mehanizme razrednega boja, me v tem poglavju zanima protopolitično predvsem v odnosu do razvoja in strukture družbenopolitičnega diskurza. Protopolitično zato uporabljam kot operativni termin, zajemajoč nabor norm ali referenčni kod skupnosti, ki zadevajo z vrednotami in kulturo pogojene transhistorične vzorce odločanja. Zanima me, kako ti vzorci, ki so se razvili v polju

medkulturne primerjave in raziskovanje človeškega vedenja, vključno s sodelovanjem, odločanjem [in tako naprej].« *The Guardian*, 20. 1. 2016: *Fairytales Much Older than Previously Thought, Say Researchers*. <https://www.theguardian.com/books/2016/jan/20/fairytales-much-older-than-previously-thought-say-researchers> (zadnji dostop: 6. 5. 2023).

protopolitičnega, vplivajo na razvoj in značilnosti politične kulture znotraj sodobnih družb.¹⁵

Moj pristop je strukturno podoben Habermasovemu *tour de force* prizadevanju v njegovi *Teoriji komunikativnega delovanja*. V tej študiji je zasnoval orodja za proučevanje in validacijo komunikacijskih praks, ki jih povezuje s teleološko normativno racionalnostjo *à propos* komunikativne racionalnosti, ki jo želi performativno vzpostaviti (Habermas, 1984; 1987). V primerjavi s Habermasovim je moj pristop bolj odprt in kontingenten v odnosu do tradicionalnih praks odločanja. Bolj kot njihova validacija me zanima njihovo učinkovanje v transhistorični perspektivi. Hkrati pripovedno izročilo, torej izbor gradiva za proučevanje teh vzorcev, terja pristop, ki misli ljudske pravljice v njihovi lastni logiki, ki jo primarno zaznamuje neintencionalnost in prenos kolektivnih izkušenj (Benjamin, 2019, 48–76). Na teh ozadijih bom analiziral ljudske pravljice prek triangulacije načel deliberativne demokracije (spoštovanje, vključevanje, argumentiranost in skupno dobro).

Predstavljena izhodišča sledijo sociološki teoriji pravljič Jacka Zipesa, ki jo je razvil na osnovi teorije memetike (Zipes, 2012). Ta temelji na razumevanju transhistoričnega in kulturnega prenosa pravljičnih motivov kot memov, enostavno zapomnljivih osnovnih narativnih elementov, ki se prilagajajo – skladno s »klasično« evolucijsko teorijo – divergentno novemu kulturnemu okolju. Glede na omejeno število motivov ljudskih pravljič je z raziskovanjem različic istega motiva v različnih kulturnih in družbenozgodovinskih okoljih mogoče analizirati, kako so se ti spreminjali in prilagajali kulturnemu kontekstu.¹⁶ Na

15 Na tem mestu je treba omeniti študijo Janeza Kolenca, v kateri je analiziral razvoj politične kulture Slovencev na osnovi Habermasove teorije komunikativnega delovanja in Luhmannove splošne teorije socialnih sistemov. Pomemben poudarek v njegovi študiji je analiza različnih tipov racionalnosti (normativne, ekspresivne, emocionalne, instrumentalne in komunikativne), tudi v navezavi na kulturno dediščino in v primerjalni perspektivi. Vendar se študija v nadaljevanju ne fokusira na iskanje notranjih mehanizmov, na osnovi katerega bi lahko ekstrahirali značilnosti v razvoju slovenske politične kulture, temveč na identificiranje političnoideoloških sestavin slovenskega razvojnega diskurza (Kolenec, 1993).

16 Že prvi raziskovalci pravljič, utemeljitelji t. i. finske šole pravljič, so ugotovili, da je število pravljičnih motivov omejeno. Ob koncu 19. stoletja je na primer Marian Roalfe Cox (1893) anotirala in objavila 345 različic pravljičnega motiva *Pepelka* (ATU 510A), medtem ko sodobni folkloristi navajajo več kot 1000 inačic tega motiva. Različne verzije te pravljice nazorno prikazujejo, kako se pravljice prilagajajo novemu okolju, včasih tudi v obliki kolažiranja različnih zgodb, kar ustvari povsem nove pomene. V slovenski inačici (glej Unuk, 2002) denimo nastopa moški protagonist, podobno kot v irski pravljici o Liamu Donnu (glej Brenk, 2017). V tej zgodbi, ki spominja na skandinavske sage, se glavni junak, kraljevič Liam Donn, poda preko vse Evrope reševati grško princeso, ki jo je oče poslal od doma, da bi hišo obvaroval prekletstva. Donn, ki na poti na Peleponez premaga tri velikane in se ob prihodu v Grčijo tri dni bojuje

tej točki dopolnujem Zipesovo teorijo s premestitvijo raziskovalnega fokusa. V dialektiki med univerzalnimi vsebinami in njihovimi partikularnimi prilagoditvami, v katerih so se pravljice razvijale, ter ob upoštevanju koncepta Slavuja Žižka »konkretnega univerzalnega« (prim. Kisner, 2014, 44–50) se osredinjam na vprašanje, kako so bile univerzalne oblike partikularizirane, torej vgrajene v specifičnosti sociokulturne skupnosti. Bolj kot sam proces adaptacije pripovednega motiva v različnih okoljih me zanima, kaj nam rezultat tega procesa pove o kulturnih in kognitivnih matricah skupnosti, v kateri je ta adaptacija potekala.

To lahko ponazorim z analizo motiva Mušje hišice, ki ga bom v nadaljevanju podrobneje obravnaval. V mednarodnem okolju obstaja več različic zgodbe, v kateri protagonist nudi zatočišče živalim v stiski. Vendar so med verzijami tega motiva, v folkloristični kategorizaciji označenega z ATU 283B*, tudi pomembne razlike. V prvem delu slovenske pravljice o *Mojci Pokrajculji* protagonistka pogojuje vstop v svoje domovanje z veččinami in delom, medtem ko v ukrajinski pravljici *Rokavička* protagonistka sprejema vse brezpogojno. Vidno je, da so se v obeh skupnostih oblikovale različne koordinate dojemanja in reševanja dileme; v primeru omenjenih pravljic motivirane z binarnostmi sebičnost/utilitarizem na eni strani in solidarnost/altruizem na drugi. Lahko bi trdili, da različnost v koncipiranju dilem in naborov rešitev zanje, ki jih vsebujeta omenjeni verziji tega pravljničnega motiva, ni vzročno povezana z vzorci odločanja v skupnostih, v katerih so se razvile. Kljub temu je vidno, zlasti iz številnih reinterpreteracij tega narativa v slovenskem okolju, da pravljice izražajo spekter dilem slovenskega družbenointegrativnega diskurza, ki jih družba kot celota ni mogla razrešiti. Ključni izziv je torej razumeti, kako narativi ljudskih pravljic v povratni percepciji s specifično konceptualizacijo univerzalnih dilem odsevajo kulturno pogojene vzorce odločanja in kako zamejujejo nabor možnih rešitev z vidika sodobnega družbenega in političnega diskurza.

Tega izziva se bom lotil v dveh korakih. Najprej bom z vidika specifik narativnega izročila ljudskih pravljic razgrnil širši spekter metodoloških pristopov, ki omogočajo analizo protopolitičnega, torej kulturno in kognitivno pogojenih matric odločanja v neki družbi. Nato bom izbrane metode uporabil pri primerjalni analizi treh pravljic, ki v slovenskem okolju predstavljajo pomemben del pripovednega kanona (*Mojca Pokrajculja*, *Mravlja in muren*, *Fižolček, ogelček in slamica*). V zaključku bom premislil dognanja v povezavi s sodobnim

z morsko pošastjo, zadnji dan pred občinstvom, se skuša nato umakniti v anonimnost, vendar mu princesa izmakne čevlji. Nadaljnja zgodba je podobna kot v klasični *Pepelki*, s to razliko, da si v tej pravljici grški moški režejo pete in nožne palce, da bi si lahko nadeli čevlji kraljeviča Donna na noge.

političnim diskurzom in predlagal možne poti za nadaljnje raziskave narativne tradicije v tem kontekstu.

Ljudske pravljice in kognitivne matrice skupnosti

Razmerje med pravljičami ter politiko in ideologijo je že več kot pol stoletja predmet različnih raziskav (Snyder, 1951; Zipes, 1975, 116). Mari Ness (2018) namreč pravilno ugotavlja, da so vse klasične pravljice »inherentno politične«. Po njenem mnenju je razlika le v tem, da so nekatere pravljice izrecno politične, druge subverzivno politične, tretje pa naključno specifične.¹⁷ Kljub temu da so pravljice vedno odsev političnega in družbenozgodovinskega konteksta, v katerem so nastale in se razvijale, pa lahko s sodobnimi folkloristi ugotovimo, da so se z razvojem znanstvenih metod v zbiranju in analiziranju ustnega izročila ljudske pravljice vsaj nekoliko ognile politični instrumentalizaciji.¹⁸ S tem poudarkom lahko zapišemo, da ljudske pravljice, čeprav so bile prilagojene v bralcem prijaznejšo obliko, v polju protopolitičnega izražajo kolektivne izkušnje, kakor so se prenašale od ust do ust, od generacije do generacije, od ene kulturne skupnosti do druge. Na najbolj elementarni ravni lahko tako v ljudskih pravljičah zasledimo »*prizadevanje tako žensk kot moških za razvoj strategij za obvladovanje osebnih tesnob, družinskih konfliktov, družbenih napetosti in množice frustracij vsakdanjega življenja*« (Tatar, 1999, xi). V tem oziru se vse pravljice »*začenjajo s konfliktom, saj vsi začenjamo svoja življenja s konfliktom. Vsi smo neustrezno pripravljeni za ta svet, in nekako se moramo nanj pripraviti, se vanj umestiti, se uskladiti z drugimi ljudmi; zato moramo izumiti ali najti načine sporazumevanja, da bi razrešili svoje konfliktne želje in instinkte*.« (Zipes, 2012, 2.) Po Zipesu pravljice utelešajo svet naivne moralnosti in izpostavljajo univerzalne dileme, značilne za vse človeške družbe v zgodovini. Pravljični motivi so se v teku stoletij prilagajali novim kulturam, vendar pripovedno izročilo ni bilo nujno izpostavljeno zahtevi, da bi bilo videti francosko, nemško, špansko, slovensko itd., temveč so ti narativi obravnavali obstoječe korpuse konfliktov

17 Avtorica pri tem navaja korpus kanoniziranih pravljič, zapisanih v okviru italijanske in francoske dvorske kulture 16. in 17. stoletja, začenši z *Le piacevoli notti* (Pleasant Nights) Gianfrancesca Straparole (Zipes, 2012; Bottigheimer, 2010; Tratnik, 2020; 2022), a tudi sodobne t. i. umetne pravljice, zlasti tiste, v katerih so avtorji z naslombo na formo pravljič izpričevali subverzivno kritiko ali skušali afirmirati specifičen pogled na družbo, zlasti v kontekstu kulturnega nacionalizma v 19. stoletju (Norberg, 2022).

18 Tudi na Slovenskem so prvi zbiralci ljudskih pravljič po zgledu z nemškega govornega področja delovali pod vplivom narodobuditeljskih idej, vendar je željo po mitološki interpretaciji slovenskega ustnega izročila že proti koncu 19. stoletja zaustavila mlajša, kritična generacija filologov (Kropej Telban, 2021, 110).

in dilem, značilnih za »gostiteljsko« skupnost. Njihov vzorec preoblikovanja lahko ponazorimo z mislijo judovskega pisatelja Isaaca Bashevisa Singerja o ustvarjanju v domicilni kulturi: *»Ko pišem zgodbo, nikoli ne rečem, da pišem judovsko zgodbo. Tudi Francoz, ki gradi hišo, ne reče, da gradi francosko hišo. Ker jo gradi v Franciji, je videti francoska.«* (Singer, 1992, 156.)

Pri opredelitvi transhistoričnih vsebin pravljič v navezavi na narative (nacionalne) kulture se je treba nasloniti na sociologijo naroda. Skupaj z zagovorniki konstruktivistične teorije naroda (Anderson, 2007) lahko poudarimo, da tega, kar zaznamuje francosko, nemško, špansko ali slovensko (narodno) kulturo, ni mogoče zajeti z esencialističnimi atributi naroda (Smith, 1991). Narod namreč ni le narativ, ki je nekaj več kot vsota svojih delov. Je rezultat razvoja specifične politične kulture, pa tudi praks komunikacije in deliberacije, ki so se oblikovale skozi stoletja, torej že v obdobju pred izumom korpusa narodnega/nacionalnega v 19. stoletju. Ta proces »izumljanja« naroda je bil vseskozi podvržen dialektiki med partikularnim in univerzalnim, pri čemer je bila kultura, zlasti specifične jezika – kakor poudarjajo kognitivni jezikoslovci (Ungerer in Schmid, 2013) –, pomemben temelj, na katerem so se univerzalne dileme konkretizirale v specifične kulturne skupnosti. Na ta način se je v sferi protopolitičnega v vsaki skupnosti izoblikoval specifičen kod referenčnih izkušenj. Ljudske pravljice vsebujejo sledi formiranja tega koda izkušenj, vzpostavljanja koordinatnega sistema vrednot in ravnanj, kot je tudi v vsaki različici *»mogoče najti sled njenega konteksta, torej časa in okolja in drugih razmer, v katerih je nastala«* (Kropej Telban, 2021, 12). Na tej osnovi je z rekonstruiranjem miselnosti, vrednot in vsakodnevnega življenja ljudi ameriški zgodovinar Robert Darn-ton (1984) v pravljičah skušal razbrati družbene odnose v predrevolucionarni Franciji. Pravljice so zanj predvsem simbolne pripovedi, ki razkrivajo, kako so ljudje razmišljali in občutili težave, s katerimi so se ubadali v vsakodnevem življenju. V tem oziru analiza pripovednega izročila tudi v slovenskem primeru pokaže precejšnja neskladja med svetom, utelešenim v pravljičah, in dejanskimi družbenozgodovinskimi okoliščinami (prim. npr. Kropej, 1995).

Ob tem je treba poudariti vlogo pripovedovalca v procesu prenosa ustnega izročila. Anja Štefan, tudi sama odlična pripovedovalka, ugotavlja, da se pripovedovalci razlikujejo po svojih talentih, načinih pripovedovanja, tudi po tem, kako vsakdanje dogodke vpletajo v že obstoječo pripoved in jo inovirajo s prilagajanjem zunanjemu kontekstu. Pripovedovalčeva osebna ustvarjalnost se kaže *»tako v ustvarjanju pripovedi kot v interpretaciji te pripovedi, pri čemer pripovedovalec ne sledi le svojim notranjim vzgibom, temveč se aktivno odziva na zunanje vplive, kontekst«* (Štefan, 1999, 28). Rezultat takšnega procesa v zgodovinskem prenosu pripovednega izročila so različne stopnje ujemanja med

svetom ljudskih pravljič in družbenozgodovinskim kontekstom, v katerem te dobivajo današnjo obliko. V tej obliki lahko ljudske pravljič delujejo kot transhistroični metakomentarji družbenih ali moralnih razmer v dani skupnosti. To vlogo pa lahko ohranijo le, če ne izgubijo svoje neintencionalnosti, vezano na posredovanje kolektivnih izkušenj. Če se preveč prilagodijo kulturnim in družbenozgodovinskim specifikam okolja, izgubijo univerzalno privlačnost.

Omenjene študije sugerirajo bolj niansiran pristop k analizi oblikovanja kognitivnih matric skupnosti skozi prizmo pripovednega izročila, pristop, ki je teoretično in empirično utemeljen na poglobljenih uvidih v proces transmisije pravljič, hkrati pa upošteva specifično funkcijo ljudskih pravljič pri prenašanju znanja in vednosti (Benjamin, 2019), kakor so se izoblikovali na ozadju specifičnih kultur, tradicij in vrednot. Analiza vpliva tradicije, vrednot in kulture na procese odločanje je danes pomemben del raziskav s področja kulturne kognicije/percepcije (Douglas in Wildavsky, 1983; Harre, 1984; Gastil idr., 2008; Hammack, 2008; Manosevitch in Friedman, 2021). Skupaj z Yates in De Oliveira (2016) je treba poudariti, da se večina raziskav pri tem osredinja na primerjave med (vzhodnjaškimi) kolektivističnimi in (zahodnjaškimi) individualističnimi družbami, saj so specifični vzorci v teh primerjavah najizrazitejši. Toda po njunem mnenju bi bilo takšen pristop treba uporabiti tudi za pojasnitev nians v odločanju v družbah, ki so si kulturno in vrednotno bližje, saj se pomembne razlike izostrijo šele v primerjavah s sorodnimi kulturami.

Povedno je, da se je tudi Jürgen Habermas (1984) v analizah normativne in kognitivnoinstrumentalne racionalnosti, ki je ključna za razumevanje njegovega razlikovanja med svetom življenja in sistemom, opiral na dognanja Jeana Piageta, enega izmed pionirjev kognitivnih znanosti. Kognitivne znanosti namreč razumejo človeški razvoj kot kulturno in biološko koevolucijo. Utemeljene so na izhodišču, da zavest ni ločena od telesa, možganov in interakcij (vgrajena kognicija), obenem pa človeški kognitivni proces teče tudi zunaj možganov (razširjeni um), potrebuje torej okolico, ki se ji prilagaja in jo hkrati tudi spreminja, ta okolica pa vključuje tako interakcije z drugimi ljudmi kot tudi s kulturnimi formacijami in naravo (situirana kognicija).

Dunér in Ahlberger (2019) s tega vidika utemeljujeta kognitivno zgodovino kot novo znanstveno disciplino, ki se posveča vprašanju, kako se kognitivni vzorci oblikujejo znotraj specifičnega kulturnega okolja in kako kognicija ureja medčloveške odnose. Avtorja pri tem poudarjata, da kognitivna zgodovina ni deterministična, saj je treba upoštevati različne dejavnike, ki tvorijo individualno kognicijo in kolektivne kulturne matrice, torej tudi kulturni razvoj in družbenozgodovinske spremembe. Ta poudarek je pomemben zato, ker lahko

nekritično esencionaliziranje kognitivnih matric vodi v novo obliko – znanstveno podprtega – ekskluzivizma. Od tod usmeritev na raziskave, ki potrjujejo, da so temeljni kognitivni vzorci skupni celotnemu človeštvu, obstajajo pa variacije kot izraz prilagajanja skupnosti okolju (Dunér, 2019, 6). Komparativna analiza ljudskih pravlji na osnovi uporabe konceptov kognitivne zgodovine lahko ponudi uvide v kognitivne matrice skupnosti in specifične vzorce odločanja. Sledč kognitivnim zgodovinarjem, je treba v takšni analizi postaviti v ospredje kognitivno analizo percepcije. Ta namreč predvideva, da možgani iščejo vzorce in jih interpretirajo skozi vgrajene, poprejšnje vzorce, lastne specifični kulturi.

Raziskave obenem potrjujejo, da interpretacije okolja niso omejene le na čutne zaznave, temveč izhajajo iz kognitivnih zmogljivosti in specifik memoriziranja in kategorizacije. Vse prejšnje znanje in izkušnje so namreč ohranjeni v zgodbah, pravljičah, mitih in religioznih prepričanjih ter oblikujejo pomene vsega, s čimer se ukvarjajo ljudje. To terja iskanje odgovorov na vprašanje, zakaj so se v neki kulturni skupnosti ohranili le nekateri deli iz njene tradicije. Kognitivni zgodovinarji menijo, da je kategorizacija pojmov kulturno pogojena, njena analiza pa je bistvena za razumevanje ločevanja ljudi na etnične skupnosti, razrede, odnos do drugega in drugačnosti. Obenem lahko denimo analiza umetniških del pojasni raven intersubjektivnosti in vloge empatije ne le med pripadniki iste skupnosti, temveč do pripadnikov drugih kultur, saj je sposobnost koordinacije notranjih svetov pomembna za zmožnost empatije. Za proučevanje kognitivnih matric bi bila koristna analiza konceptualnih metafor kot »orodja za soočanje z neznanim«, zlasti v odnosu do abstraktnih idej, saj razkriva zmožnost kreativnega mišljenja, misliti splošno v konkretnem (Dunér, 2019, 10–22).

Predlagana raziskava pripovednega izročila, na osnovi katere bi lahko analizirali specifične vzorce odločanja v odnosu do drugih tradicij na eni strani in univerzalnosti na drugi, bi bila obsežna in zahtevna. Zahtevala bi kompleksno usklajevanje obstoječih metodologij v novooblikovanem interdisciplinarnem prostoru. Za samo izvedbo bi se bilo treba opreti na najnovejše, z velikimi jezikovnimi modeli podprte računske metode v analizah gradiva. Toda na osnovi predstavljenih konceptov je mogoče analizirati nekatere vidike, ki izhajajo iz kolektivnih kognitivnih matric, v primeru tukajšnje analize – slovenske matrice.

Empirična analiza slovenskih ljudskih pravlji

Slovensko pripovedno izročilo je bilo v zgodovini pod vplivom zelo različnih tokov. V njem so prepoznane sledi antike, srednjega veka, renesanse, reformacije in protireformacije, razsvetljenstva, romantike ter idejnega izročila

narodnih prebujanj v 19. stoletju (Kropej Telban, 2021). V pripovednem kanonu so prisotne zgodbe o »vzponu« (Bottigheimer, 2010), torej zgodbe, v katerih se podobe gradov, princes, princev in neizmerne bogastva izmenjujejo z upodobitvami skrajne revščine, obstrancev, hkrati pa prikazujejo svet, v katerem se najboljše znajdejo zviti in iznajdljivi junaki. Znale so tudi zgodbe, ki svariijo pred pohlepom (npr. *Denar ne prinese sreče*, *O srajci srečnega človeka*, *Povodni mož*), in pravljice, ki jih je mogoče analizirati z vidika vzpostavljanja romantičnega kanona nacionalnih/literarnih junakov (*Ajdi*, *Kurent*, *Kralj Matjaž*, *Peter Klepec*). Za mojo analizo so posebej zanimive tri ljudske pravljice, saj vse in vsaka po svoje tematizirajo odločanje v povezavi z načeli deliberativne demokracije – vključevanje, medsebojno spoštovanje, argumentiranost in skupno dobro. To velja za *Mojco Pokrajculjo*, *Murn in mravljice* in *Fižolček, ogelček in slamica*, ljudske pravljice, ki so vključene v slovenske antologije ljudskih pravljič (Brenk, 2021; Unuk, 2002). Moja izbira torej ni naključna. Vse obravnavajo vgrajene vzorce odločanja in odražajo dileme slovenskega družbeno-integrativnega diskurza na protopolitični ravni.

Mojca Pokrajculja (2022), ena najbolj znanih, ponatisnjenih in analiziranih slovenskih ljudskih pravljič (Blažič, 2021, 267–275; Kropej Telban, 2015, 411–417),¹⁹ pripoveduje zgodbo o deklici Mojci, ki si je za krajcar kupila pisker. V svoj novi dom sprejema živali, ki jo prosijo za zavetje: lisico, volka, medveda, zajčka, srnjaka, vendar vedno postavi pogoj: »Če kaj znaš, ti odprem, drugače ne.« Protagonistka torej dovoli vstop živalim pod pogojem, da imajo neke spretnosti in so sposobne opravljati delo. Lisica je npr. šivilja, volk je mesar, medved je čevljar, pri čemer morajo svoje sposobnosti dokazati naslednje jutro. Kropej Telban (2015) pojasnjuje, da ta tip pravljice, razširjen v baltskih državah, Rusiji, Ukrajini in Belorusiji, pripoveduje o živalih, ki se naselijo v »mušji hišici« (ATU 283B), to pa lahko predstavlja tudi rokavica ali celo lobanja. V teh pravljičah pride zadnji medved, ki je prevelik, da bi lahko vstopil, zato sede na »hišico« in zdrobi vse v njej. Takšno zgodbo običajno interpretirajo z naukom »Dobrota je sirota«, kar velja tudi za slovensko različico *Deklica in piskrček/Deklica veka* (ATU 283C). Vendar se slovenska ljudska pravljica *Mojca Pokrajculja* v tem pogledu razlikuje, zato so ji folkloristi pripisali drugačno številko (*ATU *283C* + 15A). Poleg posebne obravnave motiva ima *Mojca Pokrajculja* v primerjavi z verzijami »mušje hišice« še nadaljevanje, etnološko

19 Omeniti je treba še diplomske naloge s tega področja. Nadja Belič (2016) je pod mentorstvom Milene Mileve Blažič raziskovala odzive predšolskih otrok na pravljice *Mojca Pokrajculja*, *Rokavička* in *Deklica veka*. Ines Metličar (2019) je pod mentorstvom Toma Virka v skupini predšolskih otrok in odraslih / njihovih staršev raziskovala percepcije likov v pravljici *Mojca Pokrajculja*.

zgodbo o tem, zakaj ima zajec kratek rep. Slednje je v drugem delu pravljice pojasnjeno z vlogo lisice, ki poliže med, ki ga je zbral medved, krivdo pa preloži na zajčka, ki si nato med begom pred živalmi polomi sprednje noge. Na koncu vse živali zapustijo protagonistko.

Folkloristi tako pojasnjujejo izvor in razvoj te ljudske pravljice in ugotavljajo, da gre v osnovi za združitev dveh zgodb, mušje hišice in etiološke zgodbe. V tem pogledu se prepletata dva kompleksna korpusa pomenov, kar ustvarja vtis večplastnosti »sporočila«. V primerjavi s sorodno ukrajinsko pravljico z naslovom *Rokavička* (2021), kjer miška, ki se naseli v rokavičko, sprejema vse živali brezpogojno z besedami »Kar pridi!«, pravljica o Mojci Pokrajculji terja opredelitev do ravnanja vseh protagonistov. Slovenski književnik Vinko Möderndorfer, vnuk prvega zapisovalca te pravljice,²⁰ interpretira to pravljico skozi prizmo mita o vrednosti dela. Po njegovem mnenju Mojca Pokrajculja »demitizira največji mit dvajsetega stoletja, mit o delu, poštenju in resnici, hkrati pa, slovenska pripovedka, ironizira mit o delavnem narodu na senčni in sončni strani Alp ... V svoji demitizaciji moralnih imperativov človeštva je neizprosna, kruta in resnična.« (Möderndorfer 2002: 99.) Po drugi strani pa sta skušali priznani slovenski avtorici pravljič, Svetlana Makarovič in Anja Štefan, ljudsko pravljico senzibilizirati in jo približati ukrajinski inačici, ki je prav tako priljubljena v Sloveniji. Ključna vprašanja teh avtorskih priredb se nanašajo na vzorce vključevanja in temo skupnega dobrega. Prvo se dotika vloge lisice, ki je najpogostejši lik v slovenskih živalskih pravljičah in je hkrati v slovenskem pripovednem izročilu največkrat predstavljena kot poosebitve hinavščine, laži in prevar (Kropej Telban, 2015, 35). Makarovič (2019) je v pravljici *Pod medvedovim dežnikom* zgodbo obrnila na način, da je dobroščni medved, ki v dežju vzame živali pod svoj dežnik, nagrajen, medtem ko lisica, ki je živalim zavrnila zavetje, na koncu ostane povsem sama. Štefan (2015) se je istega pravljičnega motiva lotila drugače. V pravljici *Bobek in barčica* je glavni junak Bobek v vlogi mornarja, ki živalim prav tako dovoli vstop na barko pod pogojem, da imajo spretnosti in znajo delati. Medvedu, ki je pretežak, da bi barko obdržal na vodi, prav tako dovoli vkrcanje, zaradi česar barko potopi. A v tej različici lisica – poleg svojih negativnih lastnosti – izkaže tudi svoj um in premetenost in predlaga, da skupaj zgradijo večjo barko. Avtorica tako »razreši« vprašanje lisice in medveda. Z naukom, da si vsakdo zasluži priložnost in lahko vsakdo prispeva k reševanju problemov za skupno dobro, v njeni različici vsi junaki ostanejo takšni, kakršni so, in nobeden ne ostane sam.

20 Mojca Pokrajculjo je zapisal zbiralec pripovednega izročila Vinko Möderndorfer (1894–1958) in jo prvič objavil leta 1924 v *Narodnih pripovedkah iz Mežiške doline*.

Anja Štefan tudi v svojih drugih pravljičah na različne načine variira motiv dela in zaslug za opravljeno delo. Zelo inovativno ga obravnava v pravljici *Teta Marjanca in medved*, objavljeni v zbirki *Gugalnica za vse* (Štefan, 2021). V tej pravljici preplete motiv *Repe velikanke* in *Mojce Pokrajculje*, torej motiva »v slogi je moč« in meritokracije. Na začetku pravljice protagonistka, teta Marjanca, najde deblo polno medu, vendar ne more sama prenesti težkega bremena do svoje hiške. Za pomoč prosi živali, a naloga jim uspe šele, ko se pridruži medved. Ta pa za opravljeno delo zahteva nagrado – medenjake. Teta Marjanca mu jih obljubi, vendar v stilu verižne pravljice postavi medvedu naloge, ki zahtevajo pripravo peciva. Medved tako opravlja različna dela, povezana s peko medenjakov, in na ta način spoznava pomen truda in vztrajnosti. Na koncu, ko dojame vrednost trdega dela, se odloči zapustiti Marjančin dom in se vrne v gozd, kjer ostaja sam svoj gospod in gospodar.

Še neposredneje vprašanje skupnega dobrega, zaslug in dela obravnava pravljica *Mravlja in muren* (ATU 280A). V središču te zgodbe je odnos med mravlji-vimi mravljičami, ki poleti pripravljajo hrano za zimske mesece, in murnom (v bolj razširjenih variantah kobilico), ki v tem času le igra in prepeva, pozimi pa zaman išče zatočišče pri mravljičah. Pravljica je različica Ezopove basni, ki se zaključí z moralnim podukom o pomembnosti dela in skrbnih priprav na negotovo prihodnost. Basen je v 17. stoletju priredil francoski književnik Jean de La Fontaine. Ohranil je izvorno sporočilo »*kdor ne dela, naj ne jé*«, vendar je v zgodbo vključil tudi tematiko sočutja in miloščine. Poleg tega v njegovi različici mravlje pravičniško vendarle sprejmejo kobilico, vendar se zgodba zaključí z dvoumnim koncem, ki odpira vprašanje vrednosti umetnika/kobilice v sodobni družbi: »*Pel si, kajne? Lepo. Zdaj pleši.*« Basen je od 18. stoletja doživela vrsto priredb, v katerih je bila vloga kobilice/murna predstavljena v povezavi s položajem umetnika v sodobni družbi, a tudi v odnosu do politik varčevanja in socialnih pomoči. Medtem ko so se umetniki osredinili zlasti na status kobilice/murna, so družbenokritični pisatelji uporabljali to zgodbo za kritiko utilitarističnega načina razmišljanja.²¹

Motiv je močno odmeval tudi v slovenskem okolju. Ohranilo se je skoraj 15 različnih verzij te pravljice. Posebej izstopa priredba slovenskega škofa Antona Martina Slomška iz 19. stoletja (Kropej Telban, 2015, 404–408), v kateri je muren že poleti deležen dolgega in strogega moralnega poduka o pomenu dela

21 Basen so upodabljali pomembni francoski slikarji in ilustratorji 18. in 19. slikarji (Jules Joseph Lefebvre, Paul Gauguin, Jean Ignace Isidore Gérard Grandville, Gustave Doré). Motiv so v literaturi obravnavali Jean Anouilh, W. Somerset Maugham, James Joyce, John Updike, medtem ko je italijanski komunistični pisatelj Gianni Rodari v svoji različici zavrgel vse razprave o sočutju in miloščini s poanto, da mravlja izroči polovico svojega pridelka kobilici.

v pripravi na težke čase. S podobno moralno noto je motiv leta 1852 upesnil tudi avtor, ki se je podpisal s Slaven na Laškem.²² V večini slovenskih pravljic je ohranjeno Ezopovo izvorno sporočilo o vrednosti trdega dela. Izjema je le rezijanska pravljica, ki jo je leta 1969 zapisal zbiralec ljudskega gradiva Milko Matičetov. V tej različici mravlje pozimi sprejmejo kobilico (v narečju »skakavca«) v svoj dom, da bi jim pela, saj one tega ne znajo (Štefan, 2019, 35–36). Tudi v slovenskem okolju nekatere verzije reflektirajo vlogo umetnikov in njihov prispevek k skupnemu dobremu. Izstopa interpretacija Maje Kastelic (2020) v stripu/slikanici. Zgodba je drugačna v tem, da mravljičice na koncu tudi vzljubijo murnovo glasbo.

Pravljice, ki tematizirajo vzorce vključevanja in izključevanja, skupno dobro, strpnost in empatijo so v pripovednem izročilu sicer redke. V primerjavi z današnjimi pravljicami, kjer so te teme ene izmed najpogostejših – predvsem zato, ker je ta zvrst danes namenjena otrokom –, večina ljudskih pravljic izhaja iz fevdalnega sveta, zaznamovanega s tripartitno družbeno strukturo (kleriki, plemstvo in kmetje) in načelom, da moč določa pravično, »might is right«. Po drugi strani pa nekatere pravljice, ki so se izvile iz srednjeveških pesnitev, metaforično obravnavajo vprašanja, kaj komu pripada in kako se spoprijemati z moralnimi in družbenimi dilemami (Ziolkowski, 2010). Med takšnimi narativi izstopa pravljica *O fižolčku, ogelčku in slamici* (ATU* 295). V najosnovnejši obliki pravljica pripoveduje o tem, kako so bobek (fižolček), slamica in ogelček poskušali prečkati potok. Slamica se ponudi kot most, vendar se, ko ogelček poskuša prečkati, prelomi in oba padeta v vodo. Fižolček se njuni nesreči tako močno smeji, da mu počí trebušček. Razvoj tega pravljničnega motiva je v evropskem in tudi v slovenskem oziru že podrobno raziskan. Pravljica z naslovom *Slamica, ogelček in fižolček na potovanju* (*Strohalm, Kohle und Bohne auf der Reise*) je bila prvič objavljena leta 1812 v prvi zbirki bratov Grimm *Otroške in hišne pravljice* (*Kinder- und Hausmärchen*). Leta 1837 sta brata Grimm izdala novo različico pravljice, ki je daljša in opremljena s prologom. Analize kažejo, da sta brata črpala iz dveh virov. Medtem ko v prvi izdaji kot vir navajata le Dorothee Catharine Wild, ženo lekarnarja v Kasslu, v drugi izdaji omenjata tudi šaljivo šestvrstičnico, objavljeno leta 1648 v zbirki *Nugae Venales*, in latinsko pesnitev iz rokopisa *Burkard Waldis*, datirano v leto 1542. Slednja omenja zgolj miško in ogelček na romanju v cerkev, pri čemer ogelček pade v vodo, miška pa se ne posmehuje, temveč se odzove s pokoro (prim. Loo, 2014; Grafenauer, 1960).

Različni viri, ki jih omenjata brata Grimm, so folkloriste pripeljali do različnih interpretacij tega motiva. Jasno je, da sta brata tudi tokrat – skladno z njunim

22 Kmetijske in rokodelske novice, 28. 7. 1852, letnik 10, številka 60 (naslovna stran).

pristopom k obdelavi gradiva, ki je temeljil na ustnih in arhivskih virih (Ziolkowski, 2010) – zgodbo očistila vseh religioznih vsebin in sploščila izvorno tematiziranje razmerij med družbenimi sloji, da bi poudarila sporočilo, ki sta ga želela posredovati. Medtem ko v verziji iz leta 1812 omenjata dva alternativna scenarija – tudi različico, v kateri fižolček pade v potok in mu trebušček počí, ker je popil preveč vode –, je v zbirki iz leta 1837 le še danes uveljavljena verzija, v kateri mu počí trebušček zaradi smeha. Poleg tega različica iz leta 1837 vključuje tudi premi govor in predzgodbo, v kateri je razloženo, da starejša ženska kuri ogenj s slamo zato, da bi fižol hitreje skuhala. Ta kasnejša verzija ima torej že vse značilnosti Grimmovih pravljic. Dogajanje je postavljeno na podeželje, zgodba nagovarja nižje in srednje sloje, kar je v skladu s prizadevanji bratov Grimm za utrjevanje nemške folklorne tradicije (Norberg, 2022), hkrati pa so v tej različici vsi protagonisti prek premega govora okarakterizirani.

V ospredje je potisnjena vloga slamice, ki objokuje izgubo »šestdesetih prijateljev«, ker je starka z njimi podkurila ogenj, obenem pa je slamica predstavljena kot povezovalka in reševalka problemov, saj se nesebično ponudi kot most čez potok. Fižolček je prikazan kot aktiven, a tudi nepremišljen lik, ki spodbuja umik v »tuje kraje«, medtem ko je ogelček upodobljen – podobno kot v Ezopovi basni o škorpionu in žabi – kot žrtev svojega impulzivnega, »vročerkrnega« karakterja (*hitziger Natur*). S svojim posegom v gradivo sta Grimma razprla dileme, ki jih odpira starejši narativ, vendar na način, da je sporočilo mogoče razbrati le subjektivno ali – kot je sugeriral Benjamin – intuitivno. V interpretaciji, ki seveda ostaja izmuzljiva, bi lahko sledili ugotovitvi Milka Matičetovega (1959), ki je poudaril pomembno vlogo slamice v zgodbi, po drugi strani pa lahko v njej zaznamo opozorilo bratov Grimm – upoštevajoč njuno naklonjenost razsvetljenemu absolutizmu, ki ga je v tistem času poosebljal nemški cesar Viljem II. (Norberg, 2022) –, da so vse oblike solidarnosti oz. »tovarištva« med nižjimi, zatiranimi sloji obsojena na neuspeh. Takšna političnoideološka razlaga je seveda spekulativna. V tem primeru je lahko tudi zavajajoča, saj se na koncu Grimma osredotočita na usodo fižolčka, ki mu krojač zašije trebušček, vendar s črno nitjo. Sporočilo pravljice, ki prevzema obliko etiološke zgodbe o tem, zakaj ima fižol po sredini belo črto, tako ostaja dvoumno, zlasti ob dejstvu, da sta Grimmova zagotovo vedela, da fižol s črnim šivom ne obstaja. Toda ker sta vztrajala pri takšnem koncu zgodbe – tako v različici iz leta 1837 kot tudi v kasnejših izdajah –, lahko sklepamo, da sta zaradi nekega razloga namerno označila zlobni smeh fižolčka z globoko brazgotino.

Milko Matičetov (1959) je v svoji analizi tega motiva v slovenskem pripovednem izročilu odkril štiri verzije. Najstarejšo, v najosnovnejši obliki, je leta 1874 zapisal pisatelj Fran Levstik v glasilu *Vrtec*. V isti publikaciji je svojo

različico leta 1892 objavil pisatelj Fran Saleški Finžgar in jo nato z naslovom *Bobkova zaplata* predelal še za izdajo šolskega berila iz leta 1949. Matičetov omenja še ustni pripovedi pripovedovalcev Lojzeta Tratarja in Ane Kostanjevec, ki ju je v šestdesetih letih 20. stoletja posnel sam. Izstopata Finžgarjevi obdelavi motiva iz leta 1892 in 1949, saj je v obeh izpostavil nesrečno usodo slamice. Njegovi različici se razlikujeta v tem, da prva vsebuje moralistično misel o »kaznovanju boga«, druga pa se zaključi z etiološko poanto, kar je seveda skladno s prakso priredb pripovednega izročila v socialističnem obdobju. Zanimivo je, da Matičetov v primerjavi s študijo Ivana Grafenauerja (1960) tega motiva ne poveže s švicarskimi pravljicami, v katerih skuša miška »pozdraviti« svoj razparani trebušček. Te različice verižnih pravljic so v slovenskem okolju razširjene pod motivom miške, ki je lezla čez plot (ATU 295 + 2030). Po drugi strani pa Matičetov opozarja na lužiskosrbsko pravljico *Trije dobri prijatelji*, v kateri je eden izmed protagonistov mehurček. Ta različica je očitno prevzeta iz ruske pravljice *Mehurček, slamica in čevelj*, v kateri vsi protagonisti na koncu umrejo. Značilno za to različico je, da slamica pri sprejemanju odločitev nima besede. Čevelj namreč predlaga mehurčku, da bi preplavala potok, a sprejet je mehurčkov predlog, da slamica naredi most. Ko se slamica prelomi, se oba utopita, mehurček pa počí od smeha (Afanas'ev, 1998, 28–29). Sporočilo ruske pravljice je najpogostejše povezano s potrebo po skrbnem načrtovanju. Poudarjena je pomembnost vključevanja različnih vidikov pri reševanju problema. Slamica pri odločanju nima besede, čeprav »ve«, da se bo zlomila, če čevelj stopi nanjo.

Verzija, ki je kanonizirana v slovenskem okolju, je mlajša od tistih, ki jih navajata Matičetov in Grafenauer. Napisana je v narečju, njen avtor je Tine Logar, za antologijo slovenskih ljudskih pravljic *Babica pripoveduje* (2021) jo je priredila Kristina Brenk in jo opremila z razlago, da gre za beneško pravljico iz Sarženta pri Čedadu. Ta različica se od prejšnjih razlikuje v treh ključnih točkah. Prvič, namesto uvoda, ki govori o tem, kako starejša žena kuha kosilo, se pravljica začne s konfliktom. Že v prvi povedi je razkrito, da je žena klepetulja, ki zanemarja svoje gospodinjske dolžnosti. Na hitro zakuri s slamo, da mož ne bi bil spet jezen, če bi na mizo postavila napol kuhan fižol. Drugič, tudi karakterizacija protagonistov je drugačna. Slamica, ogelček in fižolček se skupaj odločijo pobegniti iz kuhinje, slamica pa se ponovno sama ponudi kot most čez potok. V ospredju je vloga fižolčka, ki – v primerjavi z različicami bratov Grimm in Finžgarja – dobi priložnost, da most prečka, čeprav tudi on konča z razpočenim trebuškom. Toda v slovenski različici krojač trebuščka ne zašije s črno, temveč z belo nitjo. V tem smislu se zdi, da zgodba poudarja etiološko razlago. Vendar pa se s tem posegom v narativ razprava o rešitvi

začetnega konflikta premesti iz rok protagonistov na posrednika, mediatorja, torej s slamice kot reševalke problema na krojača kot »tretjega«. V nezmožnosti protagonistov, da bi ravnali »razumno«, pridobi osrednjo vlogo tretji, nekdo, ki je sposoben »zašiti« konflikt s pravo nitjo, vendar se ne zanima za njegov izvorni vzrok niti ga ne razume.

Sklepne misli

Ljudske pravlјice seveda ne ponujajo naukov ali moralnih napotkov, temveč nakazujejo, kako je v obliki referenčnega koda skupnosti strukturiran prostor preteklih izkušenj, znotraj katerega skupnost tradicionalno išče rešitve za konflikte. Ker pravlјice obravnavajo dileme na eksistencialni, preddiskurzivni ravni, ker so dojete kot vezi s sicer neopredeljivo preteklostjo, lahko z avtoriteto preteklih izkušenj tudi danes učinkovito opravljajo to družbeno vlogo. V tem smislu pravlјice priklicujejo temeljne kognitivne matrice, s katerimi politična skupnost tradicionalno misli samo sebe. Zavedajoč se tega vpliva, poskušajo sodobni avtorji pravlјic »popraviti« ljudske pravlјice, jih uskladiti s sodobnim dojemanjem sveta glede na nerazrešene dileme, ki zaznamujejo skupnost.

V tem kontekstu pravlјici *Mojca Pokrajculja* ter *Mravlja in muren* izpostavljata pasti utilitarističnega načina razmišljanja v odnosu do družbene kohezije, še posebej v povezavi z aktualnim vprašanjem, kdo in kako prispeva k dobrobiti vseh. Pravlјici se neposredno dotikata teme vključevanja znotraj slovenskega družbenopolitičnega diskurza, v tem oziru tudi vloge različnih poklicev pri prispevanju k skupnemu dobremu in splošnemu blagostanju, posredno pa se dotikata tudi pojmovanj drugega v slovenski družbi (Romov, priseljencev iz nekdanje Jugoslavije, migrantov iz Magreba in z Bližnjega vzhoda). Vse analizirane pravlјice, še posebej pravlјica *O fizičolčku, ogelčku in slamici*, neposredno ali posredno tematizirajo moč in nemoč deliberacije pri reševanju konfliktov, hkrati pa v polju protopolitičnega intuitivno usmerjajo k razmisleku o njihovem izvoru. Ob tem je treba poudariti, da so vsi načini branja in interpretacije kot tudi priredbe pripovednega izročila vedno ne le družbenozgodovinsko odvisni, temveč neizogibno subjektivni. Seveda na podlagi posameznih primerov ljudskih pravlјic, čeprav premišljeno izbranih, ni mogoče identificirati vseh sestavin ali celo strukture kognitivnih ali moralnih matric, ki določajo prakse odločanja v neki skupnosti. Za takšen podvig bi bila potrebna obsežnejša raziskava analiza pripovednega gradiva. Toda z vidika kategorizacije kolektivne kognicije je treba poudariti, da so nekatere pravlјice percipirane kot izstopajoče v kanonu slovenskega pripovednega izročila. Vidno je, gledano

retrospektivno, da v polju politično nezavednega rezonirajo s kognitivnimi matricami slovenstva in z njegovimi nerazrešenimi dilemami tako na inter-subjektivni ravni kot tudi znotraj slovenske politične epistemologije ter njene ideološke konfiguracije.

Habermas je z legitimnostjo razsvetljenske paradigme podvrgel tradicionalne vzorce racionalizacije kritični validaciji. Toda z vidika aporij razsvetljenske misli je očitno, da je potreben za zagotavljanje stabilnosti in tudi transformabilnosti bolj niansiran in občutljiv pristop v razumevanju razmerja med tradicijo in napredkom, konservativno in progresivno mislijo; takšen, ki upošteva njihovo lastno logiko tako v prepletu kot tudi v osmišljanju skupnostnega.

Tretje poglavje

Pripovedno izročilo v legitimizaciji političnih ideologij 20. stoletja

Ena izmed pogostih, a napačnih predpostavk je, da se s temeljnimi družbeno-ekonomskimi spremembami zamenjajo registri in narativi legitimizacije družbenega ustroja. Toda že stari Grki so razumeli, da vsak proces družbene preobrazbe vedno zaobjema vseobsegajoča in kompleksna reartikulacija preteklega v sedanjosti, pa tudi, da je mogoče ta proces usmerjati. Omenjene preobrazbe na primeru razvoja starogrške misli prepričljivo prikaže francoski strukturalistični zgodovinar Marcel Detienne. V študiji *Iznajdba mitologije* raziše različna pojmovanja mitov v delih starogrških mislecev, še posebej pa se posveti Platonovima deloma *Država* in *Zakoni*. Po Detiennu je bila namreč Platonova ključna inovacija v tem, da je mite kot odsev starodavnih zakonov vpel v legitimizacijo novega političnega reda. Mite je namreč koncipiral kot amalgame kolektivnih izkušenj, ki se prek zgodb, predvsem pa prek lahko zapomnljivih »dobrih govoric« prenašajo iz generacije v generacijo in z avtoriteto preteklega napotujejo k ustreznemu ravnanju v sedanjosti (Detienne, 2008, 171–211).²³

Detienne z analizo Platonovega razumevanja vloge tradicije, zlasti pripovednega izročila v družbenih spremembah, ustrezno razpre tematiko tega poglavja.

23 Medtem ko avtor prikaže Platonovo uporabo mitov v *Državi* kot njegov zasebni propagandni program v legitimizaciji dobre vladavine, se v nadaljevanju posveti predvsem *Zakonom*, v katerih pa starogrški mislec spremeni sociološko paradigmo in skuša razumeti vlogo mitov v njihovi kontingentni vlogi pri ohranjanju družbenih vezi.

Sugerira namreč dve nujni sestavini analize. Prvič, izpostavi pomen, vlogo, a tudi potencialne politične in ideološke uporabe in zlorabe pripovednega izročila v udejanjanju novega družbenega reda. Drugič, poudari, da družbene spremembe vedno zajemajo celotnega človeka, torej ne le razuma, temveč tudi človekovo intuitivno razumevanje realnosti, ki izhaja iz njegovega odnosa do preteklega in tradicije.²⁴ Oboje, uporaba in zloraba pripovednega izročila kot tudi nagovarjanje čustev na osnovi skupne tradicije, je zaznamovalo politično-ideološko motivirane družbene spremembe v zadnjih stoletjih. Najočitnejše – kot bomo videli – so bili tovrstni mehanizmi privzajanja tradicije uporabljeni v politični ideologiji nacizma in sovjetske revolucije, ki sta se utemeljevali tudi na »avtentični«, primordialni kulturi naroda.

V tem poglavju raziskujem vlogo pripovednega izročila v posebnem tipu družbene preobrazbe – jugoslovanskem samoupravnem socializmu, doslej najbolj celostnem projektu/eksperimentu v uvedbi participatorne (deliberativne) demokracije na vseh ravneh družbenega in političnega življenja.²⁵ Za jugoslovansko ideologijo samoupravljanja je bilo namreč značilno, da se je v primerjavi z drugimi političnimi ideologijami 20. stoletja odrekla uporabi tradicije in kulture v afirmaciji družbenopolitičnih sprememb. Ideologi jugoslovanske socialistične revolucije so se namreč zaradi bojazni pred obujanjem predvojnih in medvojnih mednacionalnih napetosti med narodi, vključenimi v jugoslovansko integracijo, zavestno ognili sklicevanju na tradicije. Zaradi tega in drugih razlogov, ki jih bom navedel v nadaljevanju, je imela tradicija, zlasti pripovedno izročilo, specifično vlogo v kontekstu jugoslovanskega socializma. Sledeč raziskavam teoretika sodobnih umetnosti Branislava Jakovljevića (2021), v prispevku zagovarjam tezo, da se je pripovedno izročilo izražalo v

24 To Detienne (2008, 213–250) predstavi z analizo »dvozglavega Grka«, vendar s poudarkom, da sta razum in iracionalna, ustna kultura mitov v starogrški kulturi konstruktivno bivala drug ob drugem, drug v drugem.

25 Čeprav sta deliberativna demokracija in jugoslovansko samoupravljanje nastala v različnih družbenoekonomskih in idejnih sistemih – prva znotraj politične filozofije liberalizma, druga znotraj tradicije socializma –, ju družijo več sestavin, med njimi zlasti zavedanje o prednostih uvajanja deliberativnih praks za zagotavljanje ali povečanje družbene legitimnosti sistema. Obenem lahko analiza jugoslovanskega socialističnega eksperimenta, zlasti prek refleksij tedanjega ideologa samoupravnega socializma (Kardelj, 1979) in drugih teoretikov (Horvat, 1989), tudi s področja socialistične javne sfere (Vreg, 1980), razkrije nekatere ključne zagate v sodobnih praksah deliberacije, predvsem pa izvirne dileme deliberativne demokracije, obravnavane s perspektive teorije legitimnosti. Z obsežnejšo obravnavo teh tematik bi se oddaljili od namena tega poglavja, kljub temu pa je treba izpostaviti predvsem razmisleke Joshue Cohena (1989), ki je na ozadju tradicije socialistične misli in prakse razmišljal o vplivu ekonomske baze na participacijo in deliberacijo in s tem razprl ključna vprašanja neenakosti in neravnovesja v moči pri zagotavljanju razmer za inkluzivno in učinkovito javno razpravo, ki v diskurzu deliberativne demokracije niso razrešena (Warren, 2017).

prizmi »odtujitvenega učinka«,²⁶ vendar ne le v odnosu do tradicije, temveč tudi do ustroja in ključnih razvojnih dilem jugoslovanskega samoupravnega socializma.

Zaradi omenjenih specifik jugoslovanskega samoupravnega socializma vloge pripovednega izročila v tem sistemu ni mogoče zajeti s klasično analizo ideološkega diskurza. V naslednjem poglavju bom zato na osnovi raziskovalcev vloge narativov v legitimizaciji družbenih sprememb, predvsem pa uvidov Walterja Benjamina v ta sklop tematik, oblikoval pristop, ki bo omogočil analizo različnih strategij usklajevanja pripovednega izročila s političnimi in ideološkimi narativi v historični perspektivi. Na osnovi tega pristopa, utemeljenega na razdvojitvi epistemske in političnoideološke funkcije pripovednega izročila, bom analiziral ideološke in politične oblike prisvajanj pripovednega izročila v 20. stoletju, nato pa s primerjalnega vidika osvetlil specifične jugoslovanske samoupravne izkušnje. Sledila bo analiza epistemskih in političnoideoloških sestavin pravlјice *Kako so pulili repo* (Unuk, 2002), slovenske inačice izvorno ruske pravlјice *Repa velikanka*. Slovensko inačico namreč zaznamuje nenavaden konec, ki pravzaprav odtuji socialistični moto »v slogi je moč«.

Razdvojitev epistemske in ideološke funkcije ljudskih pravlјic

Če prevedemo Detiennovo analizo uporabe preteklih »zgodb« v afirmaciji družbenopolitičnega ustroja v kontekst historične legitimizacije sodobnih političnih ideologij, je treba najprej izpostaviti različni temporalnosti pripovednega izročila in sodobnih političnih ideologij. Pri tem se lahko navežemo na opažanja politologinje Laure Roselle, ki je v primerjavi med preteklimi »zgodbami« in »strateškimi narativi« zapisala, da prve implicirajo »gibanje skozi čas – sugerirajo povezavo s preteklostjo (zgodovina), namen ali pomen, zaključek, nauk ali prepoved«, medtem ko se »strateški narativi« – kamor bi lahko, sledeč njenemu opisu, uvrstili tudi narative političnih ideologij – nanašajo na horizonte pričakovanj in omogočajo pojasnitev ter interpretacijo prihodnjih dogodkov (Roselle, 2010, 6). Poudarek na različni temporalnosti pripovednega izročila in ideoloških narativov je ključen tudi v razumevanju političnih ideologij, ki se legitimizirajo na preteklosti. Teoretik postkolonializma Homi K. Bhabha (1990) se je, izhajajoč iz »volje naroda« in »vsakodnevnega plebiscita«, kot je

26 V nadaljevanju bom, skladno z Jakovljevičevno opredelitvijo, uporabljal termin »odtujitev«. Avtor ga izpelje iz Marxove teorije alienacije in Brechtovega »potujitvenega učinka«, vendar z njim poudarja širše družbene procese odtujenosti v politični in družbeni stvarnosti jugoslovanskega samoupravnega socializma.

bistvo naroda že konec 19. stoletja opredelil francoski religiolog Ernest Renan, utemeljeno vprašal, ali ti dve kategoriji zadevata isti čas. Po njegovem namreč »volja naroda« zadeva veliko zgodbo, ki jo je v času prebujanja narodov izsanjal kulturni nacionalizem, medtem ko se »vsakodnevni plebiscit« izraža prek pripravljenosti članov skupnosti, ki se čutijo kot njeni naslovniki, da z vsakodnevnimi praksami potrjujejo svojo pripadnost (Renan, 1990). Ključno vprašanje je, če povežem navedena strukturna razumevanja temporalnosti, kako in v kakšnih okoliščinah se zgodi šiv (*sutura*) med preteklimi narativi in »zgodbami« legitimizacije družbenega ustroja, izraženimi tudi v pripovednem izročilu, in političnoideološko motiviranimi družbenimi spremembami. Z vidika političnoideološko prisvajanja pripovednega izročila, kar je tema tega poglavja, se je odgovoru moč približati z razumevanjem transhistorične epistemske funkcije pripovednega izročila, kot ga je v delu *Pripovedovalec* razvil nemškojudovski mislec Walter Benjamin.

Benjamin je v tem eseju, ki je izšel le nekaj let pred začetkom 2. svetovne vojne, zapisal malce enigmatično, celo mistično, vendar z vidika njihove transhistorične vloge natančno definicijo pravljič. Zapiše, da »*pravljica ostaja prva otrokova svetovalka tako, kot je bila prva svetovalka človeštva*« (Benjamin, 2019, 66). Pravljič torej po njegovem svetuje, vendar ne z moralnimi napotki ali nauki, temveč s tem, da se postavi na stran človeka, na stran vseh njegovih vrlin in šibkosti, in ga osvobaja vseh strahov, ki jih netijo avtoritete, saj zagovarja prekanost, drznost in pogum. Pravljičice s svojim univerzalnim obravnavanjem občečloveških dilem ne ponujajo konkretnih nasvetov, vendar pa ohranjajo odprt prostor za premislek o dilemah na ozadju v kolektivno podzavest naloženih izkušenj. Ta prenos izkušenj – kar je bistvo njegovega besedila – omogoča le en medij: akt pripovedovanja.

Z vidika kompleksnosti Benjaminove misli, ki je posegal na zelo različna področja družbene kritike, je mogoče njegov esej brati v prizmi različnih funkcij pravljič.²⁷ Upošteva je dogajanje v nacistični Nemčiji v tridesetih letih na prvi pogled izstopa ideološko branje. Izpostavljanje »človeškosti« pravljič v odnosu do avtoritarnosti (nacionalističnih) mitov je lahko odziv na prepovedi klasičnih pravljič v času nacizma, saj naj bi bile te v primerjavi z »organskimi in zdravimi« ljudskimi pripovedmi »umetne in dekadentne« (Riley, 2011). S svojo afirmacijo pravljič bi avtor lahko izrazil tudi podporo družbenokritičnim pravljičam, ki so bile ustvarjene v času Weimarske republike (Zipes, 1997). Toda Benjaminov

27 Ameriški kulturolog John Fekete celo zapiše, da ni bil en sam Benjamin, temveč trije: apokaliptični se je zanimal za kabalo in talmud, libertarni je razvijal kritično teorijo in dialektiko nēidentitete, politični pa se je povezal z Brechtom in Komunistično stranko Nemčije (Fekete v McBride, 1989, 243).

esej ne vsebuje aluzij na poskuse prepovedi ali ideološkega prisvajanja pravljič, čeprav je dogajanje, ki ga je po letu 1932 sicer spremljal iz izgnanstva, seveda dobro poznal in razumel. V zagovoru pravljič se namreč sklicuje na epistemske sestavine ustnega izročila, ki po eni strani vključujejo afirmacijo skupnost tvorne vloge pripovedovanja in hkrati intuitiven pristop v razumevanju delovanja človeških družb.²⁸ Benjamin, zavedajoč se nevarnosti racionalizacije in pretirane birokratizacije družbe, zato poudari pomen intuitivnega razumevanja realnosti, kar vključuje hermenevitično interpretiranje pripovednega izročila v prizmi prenosa kolektivnih izkušenj. Ključ, ki odklepa vrata v epistemsko razumevanje učinkovanja pravljič, torej ni razum, temveč intuicija. Le na ta način je mogoče prodreti v plasti naloženih izkušenj in modrosti.²⁹

Benjaminova opredelitev izhodiščne epistemske funkcije pravljič, utemeljene na ustnem izročilu, tradiciji in intuitivnem razumevanju realnosti, preobrača sodobne dileme v teoretičnem razumevanju pravljič, zaznamovane z antagonizmom med predliterarnostjo in literarnostjo pravljič. Sugerira namreč dvojje: prvič, literarne oz. avtorske pravljičice, ki so nastale v okviru italijanske in francoske dvorske kulture 16. in 17. stoletja ali bile v 19. stoletju zapisane v kontekstu prebujanja narodov, so sicer res pomenile rojstvo oz. razvoj novega literarnega žanra, obenem pa je ta proces vključeval tudi ukinitve epistemske funkcije ljudskih pravljič, ki se nanaša na akt pripovedovanja in prenos izkušenj. Z zapisovanjem so namreč pravljičice postale del mediiranega javnega prostora, najprej aristokratskega salona in nato meščanske javnosti, ki je neizogibno vpet v ideološke in politične diskurzivne matrice. Pravzaprav že sam akt preoblikovanja ustnega izročila v literarni žanr zmanjša možnosti za prenos kolektivnih izkušenj: »Žanri so pravzaprav literarne institucije oz. družbene pogodbe med piscem in specifično javnostjo, njihov namen je opredeliti ustrezno rabo kulturnega artefakta,« poudarja Fredric Jameson (2002, 106–107). Potemtakem, drugič, so vse literarne pravljičice politične ali ideološke, saj neizogibno vsebujejo družbeni komentar.

28 Takšno branje Benjaminove misli sugerira religiolog in filozof etike James McBride. Po njem je vanjo vstavljeno spoznanje, da »odkritje resnice ne more biti rezultat agresivnega intelektualnega prizadevanja, saj svet ne bo razkril svojih skrivnosti z neposredno zavestno konfrontacijo. Do resnice lahko dostopamo le s skrbno analizo materialnih okoliščin, ki so ohranjene v nezavednih sledeh spomina.« (McBride, 1989, 250.)

29 Benjaminovo razumevanje vloge ustnega pripovedovanja na osnovi neposrednega prenosa »izkušenj« (to besedo je avtor v eseju *Pripovedovalec* uporabil 28-krat) odstopa od neomarksističnih analiz pravljič, ki jih je razvijal Benjaminov sodelavec Ernst Bloch. Slednji je pomembno vplival na razvoj vplivne sociološke teorije pravljič Jacka Zipesa (Zipes, 2019; glej v Teverson, 2020). Toda Benjamin v tej eseju – v primerjavi z Blochom, ki je verjel, da pravljičice vsebujejo (utopično) upanje, zrna upora, torej subverzivno moč – bolj poudarja modrost in kolektivne izkušnje v spoprijemanju s silami, ki si želijo podrediti človeka.

Zelo burna razprava³⁰ o razmerju med ljudskim pripovedništvom in literarnimi pravljičami je pomembna, saj zadeva samo izhodiščno definicijo pravljič in s tem izbiro pristopa k njihovi analizi. Toda s fokusom na vlogo tiska in načine preoblikovanja starejšega gradiva v literarno pravljičo – bodisi kot zareze ali kot kontinuiranega razvoja – zgreši ključni vidik tega preskoka. Ta se ne nanaša le na družbeno, temveč epistemsko spremembo v koncipiranju in prenosu znanja. Literarne pravljiče so še vedno vsebovale skupnost tvorno funkcijo, vendar je bila ta prenesena v kontekste protonacionalnih javnosti, predvsem pa se je s tiskom spremenila epistemska funkcija ljudskih pravljič kot medija v prenosu kolektivnih izkušenj. Omenjena zareza, ki je nastopila s tiskom in nastopom literarnih pravljič, potrjuje tezo Marshalla McLuhana (2011), da je »medij sporočilo«, a seže onkraj nje. Sledeč Benjaminovi filozofiji zgodovine, jo lahko povežemo z vplivom Newtonove znanstvene revolucije in zlasti Kantove politične filozofije na vznik »praznega, homogenega časa«. V njem je namreč prevladal razsvetljenski imperativ napredka, ki je teorijo družbenih sprememb povsem preusmeril v prihodnost in s tem suspendiral pomen preteklih izkušenj (Benjamin, 2015).

Medtem ko je (bila) torej epistemska funkcija ljudskih pravljič neintencionalna, vezana le na skupnost tvorno vlogo v procesu pripovedovanja in prenos izkušenj, pa literarne pravljiče neizogibno vsebujejo politične ali ideološke podtone, ki jih je moč opredeliti s klasično analizo diskurza. Toda – poudarjam – možnost prisvojitve ali uporabe ljudskih pravljič v politične ali ideološke namene ne izhaja iz same vloge tiska ali potencialno političnih vsebin pravljič *per se*, temveč iz načina, kako politična ideologija vzpostavlja vez z epistemsko funkcijo pravljič. Ideološka apropiacija ljudskih pravljič se namreč zgodi takrat, ko se politična ideologija ne le referira na plasti naloženih kolektivnih izkušenj, temveč manipulira z rezultati tega procesa s ciljem afirmacije domnevne »avtentičnosti« domnevnih preteklih ali prihodnjih načinov življenja. Na ta način, kot je z analizo Platonovih del sugeriral Detienne, je pripovedna tradicija lahko uporabljena za utemeljevanje novega družbenega reda.

30 Mislimo seveda na razpravo, ki jo je z zagovarjanjem le literarnega izvora pravljič v knjigi *Fairy Tales: A New History* pričela literarna zgodovinarica Ruth B. Bottigheimer (2010). Po njenem so se pravljiče začele v specifičnem zgodovinskem kontekstu s tiskom, torej z oblikovanjem literarnih pravljič, ki so v 16. in 17. stoletju nastajale v okviru italijanske in francoske dvorske kulture, začeni z *Le piacevoli notti* (*Prijetne noči*) Giovannija Francesca Straparole v letu 1550. Da torej prej ni bilo ničesar (omembe vrednega). Njeno stališče je v dodatku svoje monografije *The Irresistible Fairy Tale* z navedbo številnih virov »klasičnih pravljič« zavrnil Jack Zipes (2012). Njegove teze so s prispevki v *Journal of American Folklore* podprli ugledni proučevalci pravljič Dan Ben-Amos, Francisco Vaz da Silva in Jan M. Ziolkowski (Gray, 2020).

Ključni pogoj za političnoideološko motivirane prisvojitve pravljič je uskladitev temporalnosti pripovednega izročila in ideoloških narativov. Ta uskladitev je možna, ker se oba korpusa, politične ideologije in pripovedno izročilo, nanašata tudi na primordialno, torej na polje preddiskurzivnih formacij. Sklicevanje na izbrani narod ali ideološko eshatologijo, tudi v obliki civilnih religij, postane v tej povratni percepciji transhistorična nujnost, medtem ko pripovedno izročilo kot potrjevanje »avtentičnosti« specifičnih načinov življenja sovpadе s cilji političnoideološko motiviranih družbenih sprememb.

Ideološka prisvajanja pripovednega izročila v primerjalni perspektivi

Z vidika uporabe preteklih zgodb v odnosu do legitimizacijskih narativov družbenih sprememb je seveda ključna intenca. Zgoraj opisani proces ideološkega prisvajanja pravljič se v tem oziru razlikuje od družbene funkcije pravljič, ki so jo imele na italijanskih in francoskih dvorih 16. in 17. stoletja. Avtorji, kot sta Italijana Giovanni Francesco Straparola in Giambattista Basile, v Franciji pa Charles Perrault in zlasti pisateljica Marie-Catherine Le Jumel de Barneville, bolje poznana kot *madame d'Aulnoy*, so namreč pravljičice afirmirali kot subverzivni žanr, ki jim je omogočal v obliki alegorij odzivati se na razmere v tedanji aristokratski družbi (Zipes, 2011; Tratnik, 2022). Tradicija uporabe forme pravljič za izražanje družbene kritike se je prenesla tudi v naslednja stoletja. Med subverzivnimi pravljičami izstopajo politične pravljičice, ki so nastajale v weimarski Nemčiji (1919–1933). Z uporabo forme pravljič so se namreč ugledni politični pisci odzivali na težke in vse nevarnejše razmere v tedanji Nemčiji, zaznamovani z razraščanjem revščine in socialnih razlik, izkoriščanjem in z razširjanjem nacionalsocialistične ideologije (Zipes, 1997; Riley, 2011). Obenem so te pravljičice ponujale utopične vizije prihodnosti, včasih pa tudi zelo jasen poziv k socialistični spremembi družbenoekonomskega sistema, kar je veljalo zlasti za *Pravljičice za otroke iz delavskega razreda*, ki jih je napisala Hermynia Isabelle Maria Zur Mühlen (1925), izpričana antifašistka in ena izmed najbolj znanih pisateljic v Weimarski republiki. Že prej so britanski socialdemokrati uporabili formo klasičnih pravljič, da bi z alegorijo opisali grozljive razmere, v katerih se je znašlo delavstvo na prelomu iz 19. v 20. stoletje (prim. Rosen, 2018). Med subverzivno politične sodijo tudi pravljičice, v katerih so sovjetski intelektualci, da bi se izognili cenzuri, v ezopovskem jeziku problematizirali neskladja med načeli, ki jih je zagovarjala partija, in dejanskim življenjem v sovjetskem komunističnem sistemu (Nikolajeva, 2002; Lipovetsky, 2005).

Toda na tem mestu me zanima druga intenca v ideološkem prisvajanju ljudskih pravljic, tista, ki se nanaša na njihovo vlogo v utemeljevanju novega družbenega reda. Ta njihova funkcija se najjasneje izrazi v odnosu do kulturnega nacionalizma. Izstopajo *Otroške in hišne pravljice* (*Kinder und Hausmärchen*), ki sta jih v letih 1812 in 1815 na nemškem govornem področju objavila brata Jacob in Wilhelm Grimm. Grimma namreč nista nikoli skrivala hotenja, da bi s svojim jezikoslovnim in zbirateljskim delom prispevala k poenotenju in utrjevanju »avtentične« podobe nemštva, ki je v njunih pravljicah utemeljena na alpski kulturi, nemških gradovih, gozdovih in jezerih (Riley, 2011). Povedno je, da sta prve zbirke pravljic objavila v času, ko je Napoleonova vojska okupirala njuno rodno deželo Hessen, kar daje slutiti, da je bila »zbirka prej poskus združevanja Nemčije kot pa motivirana z željo nuditi otrokom razvedrilo« (Lindahl, 2018, 11–19). Poznavalci njunega dela poudarjajo, da sta s svojimi posegi v pripovedno izročilo bistveno pripomogla k utemeljevanju ekskluzivistične podobe nemške kulture. Ameriško-nemški zgodovinar Louis L. Snyder je že v prvih letih po 2. svetovni vojni poudaril njuno vlogo v spodbujanju nemškega kulturnega nacionalizma. »Velik del nacistične literature, namenjene otrokom, je bil le posodobljena verzija pravljic bratov Grimm, s poudarkom na idealizaciji bojevanja, poveljevanju moči, nepremišljenega poguma, tatvin, razbojništva in militarizma okrepljenega z misticizmom.« (Snyder, 1951, 221.)³¹ Tudi novejša študije opozarjajo na njuno vlogo v razvoju nemškega nacionalizma. Profesor germanistike Jakob Norberg, ki je v obsežni študiji analiziral njune stike z nemškimi protonacionalisti, poudarja, da sta brata Grimm videla svojo zgodovinsko vlogo v utrjevanju nemške kulture, pri čemer sta s svojim delom nagovarjala zlasti nižje in srednje sloje. Čeprav njuna zbirka pravljic ni bila »zbir vojaških vrednot in ravnanj, ki bi jih z vsem potrebnim patosom uporabili v boju za obnovitev nemške ali lokalne avtonomije, je predstavljala kulturni prostor, ki ga je treba negovati in obvarovati, torej vsakdanje, a prijetno mesto okoli ognjišča in kuhinje, za katero so običajno skrbele ženske« (Norberg, 2022, 61).³²

31 Avtor je z analizo vrednot in ravnanj, ki jih vsebujejo pravljice bratov Grimm, dokazoval njihovo bližino z nacistično ideologijo. Pozoren je bil zlasti na koncipiranje pomenov »pokornosti« in »discipline«, ne le v razmerju do staršev, temveč tudi do kralja, ki pa je bil vedno »dobrodušen«, »prijazen«, »povezovan« in »pravičen«, glavni protagonisti pa so bili pogumni, drzni in »polni bojnega duha«. Obenem so njune pravljice netile strah in sovraštvo do vseh, ki so bili percipirani kot tujci, predvsem do Judov (Snyder, 1951).

32 Nacionalizem, ki sta ga zagovarjala brata Grimm, je bil zamejen s prepričanjem, da kulturno in jezikovno združeno (nemško) področje ponuja najboljše možnosti za oblikovanje ustrezne politike, medtem ko politično-filozofskim vprašanjem ali socialnim tematikam nista posvečala pozornosti (Norberg, 2022). S svoji idejami, ki vrednotijo družbo z vidika afirmacije jezika in kulture in so po revoluciji 1848 zaznamovale pomemben del intelektualne misli v vzhodni Evropi, sta pomembno vplivala na zbiralce pripovednega izročila, denimo na Srba Vuka Karadžića in Jerneja Kopitarja v Sloveniji (Kropej Telban, 2021, 123–129).

Takšen vzorec ideološkega prisvajanja in preobrazbe pripovednega izročila, kjer v ospredje legitimizacije novega družbenega reda stopi čisto, nepokvarjeno, avtentično in preprosto ljudstvo, je bil večkrat uporabljen v 19. in 20. stoletju. To velja tudi za proces prisvajanja tradicije v režimu generala Franca. Kmečko prebivalstvo je bilo idealizirano, predstavljeno v bukoličnem idealu kot utelešenje večnosti in pravičnosti, a vse z namenom prikriti družbene antagonizme med delavskim razredom in meščanstvom in s ciljem poenotenja španske nacije, kar je v Francovi diktaturi pomenilo pod okriljem kastiljskega naroda (Ortiz, 1999).

Kompleksnejša ideološka prisvajanja ljudskega gradiva so zaznamovala nekdanjo Sovjetsko zvezo. Folklorist estonskega porekla Felix J. Oinas (1973) sicer opisuje prvo desetletje po oktobrski revoluciji kot »zlato dobo« folklor v Sovjetski zvezi. Znanstveniki so lahko brez političnih pritiskov razvijali strukturalistično teorijo pravljič Vladimirja Proppa, prav tako so lahko sledili t. i. finski šoli folkloristike. Prelomnica je nastala z zbornikom *Smo proti pravljičam*, izdanem leta 1928 v Harkovu. V njem so sovjetski pedagogi pozvali k ostrejšemu nadzoru nad otroško literaturo. Po njihovem so namreč bile pravljičice z vsemi kralji in kraljeviči, kraljicami in princesami del »buržoazne literature«, medtem ko so tematike magije, fantastičnosti, animizma in antropomorfizma opredelili za »idealistične«. Zavzeli so se za izčiščenje in regulacijo otroške literature in prevlado »razrednih tem« v njej. Kaj kmalu pa so po Oinasu spoznali, da tradicije ni moč znikati, ampak jo je treba prilagoditi novim okoliščinam. Ta preobrat v razumevanju tradicije in tudi ljudskih pravljič je nastal na prvem kongresu sovjetskih pisateljev avgusta 1934 v Moskvi. Ključno vlogo v rehabilitaciji pravljič je imel pisatelj Maksim Gorki. V svojem nastopu je izpostavil pozitivne lastnosti pravljič, kot so »življenjski optimizem«, »bližina folklorne in konkretnega življenja delovnih ljudi«, »vitalnost junakov«, tudi visoko umetniško vrednost ljudskih pravljič. V svojem nastopu je Gorki še poudaril, da so v njih »ustvarjalnost, razum in intuicija, misel in občutek v popolnem ravnotežju«. Pravljičica je tako znova vstopila v Sovjetsko zvezo. Toda jezikoslovka Marina Balina kot ključnega za novo usmeritev navaja nastop, ki je sledil izvajanju Gorkega. Samuil Jakovljevič Maršak, znani sovjetski avtor pravljič, je s sklicevanjem na ljudske zgodbe (rus. сказки) poudaril, da ima sovjetska družba vse, kar potrebuje za razvoj izstopajoče in izvirne otroške literature. Pravljičice so zatem resda ponovno vstopile v sovjetski vsakdan, vendar ne kot svobodne, temveč v službi »izgradnje komunizma«, pri čemer so avtorji, kot so Aleksej Tolstoj, Arkadij Gajdar in Mihail Prišvin, prevzeli pravljičico za svoj najpomembnejši žanr ustvarjanja. Po Balini so se izoblikovale tri usmeritve: ustvarjalne revizije ljudskih pravljič, ustvarjanje poetičnih pravljič o naravi in pravljičice, ki so »koreninile v globinah

ljudske tradicije«. Sovjetske priredbe pravljič so formalno bile utemeljene na ustnem izročilu, kjer so v izhodišču konflikt in ovire, ki jih mora protagonist premagati, da bi dosegel svoj ključni cilj, obnovitev naravnega reda. Vendar je bila ključna sprememba, da se je »naravni red« nanašal na oktobrsko revolucijo, pri čemer pa »protagonist postane pametnejši, izkušenejši in tako hvaležnejši sovjetski realnosti, v kateri živi« (Balina, 2005, 109). Avtorica piše, da je to v praksi pomenilo, da so se morali teoretiki in pisci pravljič izobraziti v marksistično-leninistični metodi. Obenem so bile ustvarjene psevdofolkloristične pesnitve (rus. *новёны*), v katerih so se t. i. primitivne družbe z močjo in pomočjo ključnih akterjev revolucije preobrazile v komunistični sistem.

Vloga tradicije v jugoslovanskem samoupravnem socializmu

Jugoslovanski socialistični projekt je imel zaradi specifičnega razvoja države in družbe po informbirojevskem pretrganju odvisnosti od Sovjetske zveze leta 1948 specifične značilnosti, ki so se kazale tudi v odnosu do tradicije. Navedemo lahko več razlogov, da so se ideologi Jugoslavije ognili historični legitimizaciji družbenopolitičnih sprememb. Prvič, jugoslovanska samoupravna revolucija je bila zasnovana na ideji edinstvenosti in prihodnostnem narativu, pri čemer je jugoslovanski družbenoekonomski eksperiment temeljil na oblikovanju tretjega modela družbenega razvoja, ki ne bi bil ne kapitalističen in ne državnosocialističen. Na tej osnovi so formulirali »samoupravno ideologijo«, ki je bila »mešanica idej, mladega Marxa‘ (v prvi vrsti ideje združenega dela in teorije odtujenosti) ter elementov proudhonovskega in anarhističnega nauka (Bakunina)«, je zapisal hrvaški sociolog Josip Županov (1989, 1394).³³ Drugi razlog za izogibanje legitimiziranju jugoslovanskega projekta s sklicevanjem na tradicije, tudi socialne, je bil strah pred obujanjem mednacionalnih napetosti. Šele v osemdesetih letih, ko so se začele kazati globoke razpoke v ustroju države, so se z rehabilitacijo socialne misli slovenskega krščanskega socialista Janeza Evangelista Kreka skušale povezati specifične historične tradicije s projektom izgradnje samoupravne družbe.³⁴ Vprašanje preteklosti v Jugoslaviji se je zato v

33 Glavni ideolog jugoslovanskega samoupravljanja Edvard Kardelj je sicer kot korenine samoupravljanja v jugoslovanski družbi večkrat navajal izkušnje partizanskih borcev iz 2. svetovne vojne, saj so morali tudi sami »odločati in razvijati lastno iniciativo«. Obenem pa je v odnosu do sovjetskega režima poudarjal, da za jugoslovansko »revolucijo, za njen potek in ideologijo niso bistveni vplivi in elementi stalinizma v njej, marveč tisti tokovi, ki so jo pripeljali v konflikt s stalinizmom in Stalinom samim« (Kardelj, 1979, 230).

34 Velja opozoriti, da je Edvard Kardelj v tridesetih letih prejšnjega stoletja napisal tri prispevke za *Ljubljanski zvon* o knjigi Andreja Gosarja *Za nov družbeni red*, vendar se je sam odvrnil tako od krščansko socialne tradicije kot tudi od avstromarksizma. Kreka in Kardelja pa je družilo,

dobršni meri zožilo na pravice posameznih narodov in narodnosti v skupni državi in na zapleteno vprašanje narodne samoodločbe v večnacionalni skupnosti, kot je bila Jugoslavija.³⁵ Tretjič, hkrati so bile jugoslovanske oblasti nezaupljive do vpliva tradicionalne kulture in njenih simbolov v politiki. Nezaupanje ni izhajalo le iz dejstva, da so predvojne oblike kulture veljale za reakcionarne in buržajske, temveč se je nanašalo na specifično politično stvarnost predrevolucionarne Jugoslavije. Ugledni slovenski folklorist in zbiralec pripovednega izročila Milko Matičetov navaja misel tedanjega predsednika Hrvaške zveze folkloristov Zorana Palčoka, da je bila folklor v stari Jugoslaviji, kjer je bilo sicer 70 odstotkov vsega prebivalstva kmečkega, zelo pomemben dejavnik v politični propagandi lokalnih politikov. »*Hrupno laskanje ‚kmečki kulturi‘, ki da je več vredna od ‚mestne kulture‘, glorifikacija vasi in kmeta, ki ‚se nima kaj naučiti od mesta‘, medtem ko bi mesto ‚imelo kaj sprejeti od vasi‘, demagoški pozivi, naj bi vas ostala v svoji noši in v opankah – vse to je imelo namen doseči politične koristi.*« Po vojni, revoluciji in obsežni industrializaciji je po Palčoku prišlo do vala razsvetljenja in vdora sodobne kulture v vaška okolja. »*Tradicionalna ljudska kultura, vse oblike duhovnega življenja, ki jih navadno združujemo v pojem folklor, so začele naglo bledeti, izginjati.*« (Matičetov, 1966, 628–629.) Ljudske tradicije so bile poslej potisnjene na obrobje družbenega življenja in so služile bolj kot »vir tematik za različne glasbene aranžmaje, romane ali zgodbe o življenju na podeželju ali bile del urbane gledališke folklore, kot pa da bi bile sodoben kulturni trend« (Majstorović, 1980, 20). Tradicija in folklor sta obveljali za lokalni/turistični kurioziteti, s katerima pa so se lahko ukvarjali znanstveniki in tudi umetniki, če niso kalili zaukazane jugoslovanske doktrine »bratstva in enotnosti«.

Četrty dejavnik, preseganje družbeno-historičnih oblik odtujitve z uvedbo samoupravljanja, je bil doslej v odnosu do preteklosti manj raziskan, čeprav je Kardelj vseskozi poudarjal željo po oblikovanju novega družbenopolitičnega sistema, v katerem bi naposled »delovni človek postal gospodar svoje usode« (Kardelj, 1979, 212). Danes so v ospredju proučevanja jugoslovanskega samoupravnega socializma kot »konkretne utopije« (Suvin, 2016) predvsem njeni

pravi Jože Pirjevec (2017), zavzemanje za socialno državo, pri prvem sicer pod občestvom katoliške cerkve, pri drugem pa pod občestvom partije.

35 Edvard Kardelj (1939) je v besedilu *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja* opozoril, da je treba ceniti kulturne dosežke posameznih narodov, vendar odločno zavrnil biolingvistične teorije naroda, ki pozitivistično utemeljujejo esenco naroda z ideologijo »krvi in zemlje«. Skladno z Marxovim in Engelsovim *Komunističnim manifestom* je izpostavljal, da naroda ni mogoče opredeliti zunaj kontekstov, ki zadevajo delitev dela in zakonitosti svetovnega trga. Po njem je bil narod odraz buržoaznih kulturnih in političnih tendenc in posledica kapitalističnega razvoja, vendar ni predvidel njegove ukinitve, temveč je sugeriral, da se mora politično-ekonomska sprememba zgoditi znotraj posameznih nacionalnih/narodnostnih formacij (glej Koprivc, 2005).

teoretski potenciali v oblikovanju novih, vključujočih oblik sprejemanja odločitev v kontekstu iskanja alternativnih možnosti v družbenoekonomskem razvoju (Toplak, 2014; Samary, 2017; Kržan, 2017). Toda v času njegovega obstoja, predvsem pa razkroja, je bilo samoupravljanje – kot praksa dezalienacije – ocenjevano zlasti z vidika svojih uspehov in neuspehov v doseganju tega cilja (Horvat, 1989). Izpostaviti je treba zbornik *Self-Governing Socialism* (Horvat, Marković in Supek, 1975). Medtem ko so jugoslovanski avtorji obravnavali političnoekonomske vidike jugoslovanskega samoupravljanja in ga primerjali s kapitalističnimi oblikami participacije in deležništva v podjetjih (danes bi jih zajeli s terminom ekonomska demokracija), v zborniku izstopa razmišljanje Henrija Lefebvra. Ta francoski sociolog je opozoril na temeljni antagonizem samoupravljanja. Poudaril je, da samoupravljanje ne more preživeti v obliki posameznih celic v družbi, temveč lahko obstane le, če celotni sistem prepoji z njim, če torej meri v šibke točke sistema, vključno ali predvsem z državnopolitičnim aparatom. *»Državniki vedo, da lahko samoupravljanje s svojim razvojem preglasi državo, sproži torej proces njenega odmiranja. Zaostri kontradikcije v samem osrčju države, še posebej ključno kontradikcijo, ki jo je moč izraziti le na splošno, v filozofskih terminih, kot razloge države in človekovo zahtevo, to je svobodo.«* (Lefebvre, 1975, 17.) Po njegovem je treba samoupravljanje razumeti kot boj, prelom s prejšnjimi potmi, a tudi kot način reorganizacije družbe. *»Nikoli ne smemo pozabiti, da družba ni vsota svojih sestavnih delov, temveč konstituira celoto. Vsako samoupravljanje, tudi v najradikalnejši obliki, ki se umešča le v posamezne, delne enote, ne da bi zajelo celoto, je obsojeno na propad.«* (Lefebvre, 1975, 19.) Le če samoupravljanje postane ključna sestavina politične strategije, prek katere se evalvirajo vsi deli družbenopolitičnega sistema, lahko ljudje *»vzamejo svoja življenja v svoje roke, da torej postane delo njihovo lastno – dejanje, ki je znano tudi kot apropiacija oz. dezalienacija«* (Lefebvre, 1975, 19).

Seveda je sistem na ravni ekonomike odločanja v spoprijemanju z ekonomskimi in drugimi izzivi vseboval številne notranje kontradikcije (Horvat, 1989), ki v kontekstu izhodiščnih razvojnih neenakosti v Jugoslaviji, zlasti pa z vzponom neoliberalne paradigme v osemdesetih letih, niso bile razrešljive (Kržan, 2017). Toda Lefebvre je razumel ključno: sistem samoupravljanja, ki je zasnovan in voden od zgoraj navzdol (*top-down*) ne more odpraviti procesov odtujitve in razrešiti svojih notranjih aporij, saj bi ta proces privedel do odprave enopartijskega sistema. Tega pa si ideologi, vključno z Edvardom Kardeljem, niso bili sposobni ali niso hoteli zamisliti. Po drugi strani pa ni mogoče zanikati nekaterih pozitivnih učinkov samoupravljanja, zlasti v podjetjih. To potrjujejo pričevanja, ki jih je v monografiji *Bili nekoč so lepi časi* zbrala Jelka Piškurić. Seveda je ključne odločitve sprejemala uprava, vendar pa so zaposleni

prek sodelovanja v delavskih svetih – danes zasmehovanih prostor dolgovernih razprav brez pravega učinka – bili seznanjeni z dilemami v vodenju podjetja in tudi z odločitvami. V tem smislu je imelo samoupravljanje podobne blagodejne učinke kot v sodobnih združnih sistemih, denimo v največjem, baskovskem Mondragonu (prim. Sanchez Bajo in Roelants, 2015). Drži pa, da je bilo »samoupravljanje ljudem v resnici tuje ali so si ga razlagali po svoje. Bilo je prežeto s političnim jezikom, ki je bil težko razumljivo, in hkrati priročna rešitev za vsako težavo ali pomanjkljivost.« (Piškurić, 2019, 221.) Tudi zato je bil eden izmed ključnih antagonizmov jugoslovanskega samoupravnega sistema razmerje med humanističnim prizadevanjem za »revolucionarno dezalienacijo človeštva in nadaljevanjem oziroma celo ponovnim rojstvom alienacije«, piše Dar-ko Suvin (2016, 8).

Po mnenju Branka Jakovljevića (2021) se je ta problem zaostрил z jugoslovansko ustavo iz leta 1974 in zakonom o združenem delu iz leta 1976, ki je uvedel koncept »dogovornega gospodarstva« in delegatstva. Sistem je uvedel nekatere nove kategorije. Medtem ko so ustava iz leta 1963 in v letu 1965 sprejete ekonomske reforme temeljile na širitvi samoupravljanja na vsa področja dela in družbenega življenja, s čimer se je sprožil proces liberalizacije, je ustava iz leta 1974 uvedla globlje spremembe v konceptu samoupravljanja. Spremenila je status dela, saj je samoupravljanje opredelila z novim terminom »združene-ga dela«, ključna proizvodna enota pa ni bila več tovarna oz. podjetje, temveč TOZD (temeljna organizacija združenega dela). Po Jakovljeviću je bil to globoko konservativni odklon v konceptu samoupravljanja. Meni celo, da so te spremembe v konceptu samoupravljanja vodile ob razkroju sistema v osemde-setih letih v krvavi razpad države. Zato ni naključje, da je prav dialektiko med samoupravljanjem in odtujitvijo postavil v osrčje svoje knjige *Učinki odtujitve. Performans in samoupravljanje v Jugoslaviji, 1945–1991*. Odtujenosti sicer ne veže na Marxovo pojmovanje odtujitve od rezultatov dela in samega proiz-vodnega procesa, temveč ga umesti v jugoslovansko samoupravno stvarnost prek teorije filozofa frankfurtske šole kritične teorije Herberta Marcuseja, ki je odtujitev razpeljal na celotno družbo, torej ne le na družbenoekonomska raz-merja. V tej prizmi se Jakovljević posveča raziskovanju odtujitvenega učinka zlasti v obdobju »integralne faze samoupravljanja«, ki so jo v revolucionarnem letu 1968 izzvali jugoslovanski študenti z zahtevami po poglobitvi in razširitvi samoupravljanja.

Jakovljević usmeri svojo raziskovalno ost v področje avantgardne umetnosti. Toda z vidika revolucije kot historične spremembe v organiziranju družbe-nih in ekonomskih odnosov je vprašanje, ali ni nemara že sam rez s prete-klostjo, na katerem je temeljil jugoslovanski socializem, izzval odtujitev od

prihodnostnega narativa. Ni namreč naključje, da je sociolog Josip Županov zapisal, da je »pri konstruiranju samoupravnega projekta politična elita izhajala iz sociološko napačne teorije družbenega spreminjanja«, utemeljene na razmerju projekt – realizacija.³⁶ S tega vidika oblikuje historično-sociološko kritiko, v kateri poudari, da se »nobena velika družbena sprememba v zgodovini, posebno pa v novejši zgodovini – npr. nastanek in razvoj kapitalizma in industrializacije – ni zgodila po shemi projekt – realizacija« (Županov, 1989, 1388). Čeprav – malce presenetljivo – kot pravega izpostavi gradualistični razvoj kapitalizma in poudari, da se ekonomska demokracija razvija tudi v kapitalističnih družbah, s svojim izhodišnim poudarkom izpostavi ključne dileme, ki zadevajo pogoje za udejanjanje novosti, temelječih na koreniti spremembi načina življenja.

Na podobne zareze v odnosu do tradicije v jugoslovanskem samoupravljanju je že desetletje prej opozarjal hrvaški mislec Predrag Matvejević (1979). Svoje razmišljanje je temeljil na ozadju predloga sovjetskega pisatelja Ilije Ehrenburga, da bi na oktobrsko revolucijo gledali kot na posledico »številnih demokratskih, intelektualnih in revolucionarnih tradicij naše civilizacije, po drugi strani pa presodili, kaj sta si od tega lahko rusko zaostalo kmetstvo in ne dovolj razviti ruski delavski razred prisvojila iz te celote, jo asimilirala in povzdignila na višjo stopnjo« (Matvejević, 1979, 187). Matvejević sicer izpostavi drugačnost jugoslovanske izkušnje, vendar svetuje podobno videnje ideje samoupravljanja, takšno, ki seže onkraj ideologij in razkriva celotno dediščino, socialno in kulturno, socialistično in utopistično, sindikalistično in korporativno, federalistično in antiavtoritarno. V tej prizmi svetuje upoštevanje »dvojnosti zgodovine«, ki zadeva specifične oblike usklajevanja socialističnega projekta s prejšnjimi kulturnimi tradicijami. Po njegovem je bil jugoslovanski projekt usmerjen proti prevladovanju ekonomske in kulturne neenakosti, premalo pozornosti pa je bilo namenjeno oblikovanju ustrezne zavesti in kulture, kar je nujni pogoj za spremembo načinov življenja. Poudarja namreč, da uvajanje samoupravljanja v celotno družbo – kar je veljalo za njegovo integralno razvojno fazo – ni odvisno le od izbire modelov ali od njihove bolj ali manj uspešne aplikacije, ampak tudi od okoliščin, v katerih so ti modeli realizirani. »Če temeljem, na katere se opirajo samoupravne strukture, manjkajo ustrezni družbeni in kulturni fermenti, izločijo samoupravljanje, kakor tkivo izloči cepič, ki mu ne ustreza.« (Matvejević, 1979, 193.) Po Matvejeviću je v razvojnih stopnjah prehoda neizogibno, da se

36 Točke, s katerimi opredeljuje to teorijo, so naslednje: 1. družbena sprememba je oster prelom z obstoječo stvarnostjo – sprememba pomeni izključno diskontinuiteto; 2. sprememba ne nastaja iz obstoječe stvarnosti – vsili, oktroira jo od zgoraj revolucionarna avantgarda; 3. spremembo vsilijo nove institucije, kar pomeni, da je proces spreminjanja močno institucionaliziran; 4. ker pa nove institucije opredeljujejo pravne norme, pomeni, da so te glavni mehanizem družbenega spreminjanja (Županov, 1989, 1388).

nekateri elementi prejšnjega vrednostnega sistema še ohranjajo in se novi elementi naslanjajo nanje. Takšne procese je zaznaval v Jugoslaviji kot vpliv stare »patriarhalne in tradicionalistične miselnosti« in različnih oblik »avtoritarizma, posnetih po očetovski avtoriteti primitivne družine, kjer je odločal pater familias, pa po avtoriteti šefa ali glave v nekaterih prav tako še primitivnih skupnostih (tako je še v zaostalih balkanskih pokrajinah, kjer prevladujeta še živinorejska in poljedelska kultura)«. Te oblike avtoritarnega vedenja se po njegovem reproducirajo v novih družbenih strukturah, zlasti v odnosu do žensk, na drugačne načine tudi v odnosu do samoupravljanja (Matvejević, 1979, 195).

Revolucija, kot je zapisala Hannah Arendt, je predvsem ideja. Toda tudi ideje se morajo umestiti v obstoječe registre družbenega in kulturnega ustroja. Menim, da je prav apriorna zavrnitev usklajevanja historičnih narativov z jugoslovanskim projektom botrovala nastanku aporij, ki jih je Kardelj do konca svojega življenja skušal reševati s »cikcakanjem« med teorijo in prakso, kot je njegovo misel slikovito opisal Fredric Jameson (2016, XXI). Ni pa naključje, da je bil Walter Benjamin eden izmed redkih mislecev, ki se je spoprijel z vprašanjem odnosa med revolucijo in tradicijo. Razumel je namreč, da na to vprašanje ni mogoče odgovoriti v kontekstu razsvetljenske, racionalistične ali humanistične paradigme. Zanj revolucija, kot prepričljivo prikaže filozofinja Alison Ross (2019), ni bila dialektičnomaterialistični projekt, temveč ga je povezoval z udejanjanjem pobožnih želja (*wishfull thinking*) kot odrazom vgrajenih kolektivnih izkušenj. Avtorica navaja misli njegovega prijatelja Walterja Lūthija, ki je menil, da Benjaminovo razumevanje zgodovine napajata Baudelairov simbolizem in romantični mesijanizem, navdahnjen s kabalističnim konceptom obnove sveta (*tikkun*). Menil je, da revolucija lahko sproži procese za povrnitev izhodiščnega stanja v novih razmerah, če se prisluhne »kolektivnim izkušnjam«, ki so vtisnjene v kolektivno podzavest človeških družb. Benjaminu torej ni šlo za povrnitev idejnih tokov, ki so se znašli na robu zgodovine,³⁷ prav tako se ni zavzemal za restavriranje nekakšnih »avtentičnih« preteklih odnosov egalitarnosti, temveč je svoje videnje družbene preobrazbe utemeljeval na razumevanju, da so klice bodočega sveta že vgrajene v kolektivne izkušnje. Revolucijo je mislil onkraj projekta razsvetljenstva. Iskal je globlje motivacije zanj. Ravno zato so bili zanj tako pomembni stare zgodbe in ustno pripovedništvo, zlasti ljudske pravlјice. Dojemal jih je kot zakladnice

37 V primerjavi z Blochom (1998, 128), ki je menil, da je treba dediščino razumeti dialektično, saj je zanj akt dedovanja proces, »kjer je nedokončana dediščina ponovno odprta v sedanjosti, ne-nadoma postane integralni del in aktivna sila v historični situaciji«, Benjaminu ni šlo za nekakšno revitalizacijo neizkoriščenih zgodovinskih potencialov upora, temveč je možnost sprememb skušal detektiral v zdajšnjosti (*»Jetzt-Zeit«*).

kolektivnih izkušenj, do katerih ideologije nimajo dostopa. Obenem pa je menil, da imajo pretekle zgodbe kot narativni amalгами izkušenj, naloženih v kolektivno nezavedno v različnih obdobjih in v stiku z različnimi kulturami, v primerjavi z avtorskimi literarnimi deli avtoriteto pri nagovarjanju skupnosti.³⁸

Eno je, če je vez s preteklimi izkušnjami manipulirana in zlorabljena, kar je veljalo za nacizem ali sovjetski režim, drugo pa, če je ta preprosto odsotna ali neusklajena, kar je veljalo za jugoslovanski socializem, saj prav odtujena vez s kolektivnimi izkušnjami lahko odtuji tudi koncept razvoja družbe. Da je bila odtujitev v odnosu do tradicije imanentna poteza jugoslovanskega samoupravljanja, lahko ilustriramo z analizo pravlјice *Kako so pulili repo*, pravlјice, ki odtuja samo idejo, na katerem temelji samoupravni socializem.

Kako so pulili repo: epistemska, ideološka in postideološka interpretacija

Seveda so bile ljudske pravlјice tudi v jugoslovanskem samoupravnem socializmu vpete v »strateški narativ« gradnje novega družbenega reda, vendar ne s prilagajanjem njihove izvirne sporočilnosti. Skladno s prakso vseh socialističnih držav so bile sicer iz revizij ljudskih pravlјic in prevodov klasičnih pravlјic izvzete reference na boga in na religiozno občestvo (Kocijančič-Pokorn, 2012). Še pomembnejši je bil izbor pravlјic, ki so izhajale v socializmu, saj so bile – kar je vidno v primerjavi z zbirkami, ki so izhajale pred 2. svetovno vojno – izpostavljene tiste, ki tenkočutno odslikavajo težke socialne razmere pred revolucijo. Izvrstni srbski raziskovalec otroške literature Jovan Ljuštanović sicer ugotavlja, da je Jugoslavija po pretrganju vezi s Sovjetsko zvezo leta 1948 opustila »socialistično estetiko«, hkrati pa se je v otroški literaturi postopoma pričel proces »dekonstrukcije ideološke ortodoksije«. V začetku petdesetih let so se na simpozijih jugoslovanskih pedagogov še vrstile podobne razprave o

38 Takšno branje Benjaminovih misli o tradiciji, preteklosti in revoluciji – izraženih v njegovem celotnem opusu, ne le eksplicitno v njegovem zadnjem delu *Über den Begriff der Geschichte*, objavljenem v slovenskem prevodu z naslovom *Zapisi o pojmu zgodovine* (Benjamin, 2015) – sugerirajo tudi druge raziskave. Izpostaviti je treba Habermasovo razumevanje Benjaminove misli v odnosu do tradicije in vloge kolektivnih izkušenj. Po njegovem je Benjamin te vsebine razumel kot predideološke, imune proti procesom modernizacije, pri čemer je skušal afirmirati svojo teološko antievolucijsko koncepcijo zgodovine kot »zdajčnosti«. Habermas je razumel, da je Benjaminova »teorija zgodovine teorija izkušenj«, ki jo je utemeljeval na razumevanju kolektivnega nezavednega. Problem, ki ga je implicitno izpostavljala Habermas, je (ne)operativnost Benjaminovega videnja zgodovine. Ta se izraža v nezmožnosti »zajetja« vsebin »kolektivnih izkušenj« z metodami, utemeljenimi na preverljivosti in dokaznosti (Habermas, 1979; glej tudi Brewster in Buchner, 1979).

vlogi in pomenu pravljič kot v Sovjetski zvezi tridesetih let.³⁹ Prav tako se je Jugoslavija obrnila k narodnim folklornim tradicijam, pri čemer so se populistične ideje kulture mešale z ideološkimi kriteriji s ciljem abstrahirati, kar naj bi bilo »napredno« in »revolucionarno« v tradicijah posameznih ljudstev. Posledica tega procesa je bilo povečanje folklorističnih tem v otroških publikacijah iz začetku petdesetih let, sodobni avtorji otroške literature pa so uporabljali vzorce iz ljudskega pripovedništva. Toda po Ljuštanoviću se je v ospredje prebijala nova paradigma v razumevanju otroške literature, ki je bila oprta na tedanje evropske trende.

Ljuštanović kot prelomnico izpostavlja otroške pesmi slovenskega pesnika Otona Župančiča. Njegove pesmi so namreč vsebovale preprostost in naivnost ljudskih pesmi, vendar so predstavljale diskontinuiteto z ljudsko, narodnostno tradicijo, saj so bile utemeljene na »*relativno moderni, konstrukciji otroštva, ki je implicirala avtonomijo otroštva in je imela občutek za posebnosti otroške misli in percepcije sveta*« (Ljuštanović, 2016, 117). Raziskovalec poudarja, da se je narativ otroštva v petdesetih letih premikal od pedagoškega k psihološkim in antropološkim vsebinam, pri čemer so bili v ospredju podajanja vsebin humor, igrivost, zlasti pa svoboda, kar je v jugoslovanski socialistični stvarnosti »*pomenilo priznanje in razumevanje pravega statusa otroka ... in hkrati osvobajanje od kulturne dediščine, ki je bila zaradi ideoloških razlogov tabuizirana*«, piše Ljuštanović (2016, 120).

Seveda pa so bile ljudske ali avtorske pravljičice le del zelo širokega spektra vplivov, zlasti zahodne, ameriške pop kulture, ki so jim bili izpostavljeni mladi v Jugoslaviji.⁴⁰ »*V petdesetih letih ni bilo neobičajno izraziti negodovanja zaradi dejstva, da mladi plešejo boogie-woogie ali se – z jasnim kazanjem na pravi odgovor – vpraševati, kdo bi moral biti otrokom pravi vzor: junak vesterna ali svetel lik iz narodne revolucije ... No, prav tako pa ni bilo neobičajno izraziti zavedanja o novih časih, ki se jim je treba prilagoditi.*« (Duda, 2015, 96.) V šestdesetih letih, ključnem desetletju za vzpostavljane otroške popularne kulture v jugoslovanskem socialističnem kontekstu, se je otroški razvoj oblikoval v razmerah, ki jih lahko opišemo kot »*medigra zasebne in javne sfere, družine in institucionalno vzgojno-izobraževalne kodifikacije sistema*« (Duda, 2015, 97). V slednjem je bil

39 V teh razpravah je imela po Ljuštanoviću pomembno vlogo sovjetska brošura *Dajte književnost otrokom*, ki je vsebovala tudi misli Maksima Gorkega, da »*moramo razumeti, da ni fantastičnih pravljič, ki jih ne bi preverila delo in znanost*«, in da se »*otroci ne smejo učiti le šteti in meriti, temveč tudi uporabljati svojo domišljijo*«.

40 Zaradi česar je Radina Vučetić (2018) imenovala jugoslovanskega »kokakola socializem«. Hkrati je treba poudariti, da je bila v Jugoslaviji dostopna tako zahodna kot tudi vzhodnoevropska otroška literatura.

zlasti po letu 1963 poudarek na kolektivnem delu in odgovornosti s ciljem, da se otroci in mladina z vzgojo v samoupravljanju pripravijo na samoupravljanje v svoji odrasli dobi, kar je pomenilo pridobiti zavest in veščine za delo in odločanje v kolektivu (Duda, 2015).⁴¹

Ena izmed pravljič, ki eksplicitno tematizira sodelovanje za dosego skupnega cilja s poudarkom, da so za njegovo udejanjanje pomembni vsi, tudi najmanjši deli družbe, je pravljičica *Kako so pulili repo*. Pravljičica, uvrščena v ključne antologije slovenskih ljudskih pravljič, ki so izhajale v socializmu (Brenk, 2021) in po spremembi sistema (Unuk, 2002), izvira iz stare ruske pravljičice *Repa velikanka* (ATU 2044). Zapisal jo je zbiralec pripovednega izročila Afanasjev (2014, 143) v provinci Arhangelsk in jo objavil leta 1863 v prvem zvezku ruskih pravljič. Slovenska inačica te pravljičice je relativno hitro vstopila v slovensko okolje, iz njenega sloga, uporabljenega besedišča in umestitve v poznofevdalistično okolje lahko sklepamo, da že v drugi polovici 19. stoletja.⁴² Glede na rusko izstopa v tem, da namesto dedka, ki je posadil repo, in babice, vnučke, psa, mačke ter miške, ki mu jo pomagajo izruvati, v slovenski verziji nastopajo graščaki in hlapci, obenem pa s koncem nenavadno komentira izvirno sporočilo »v slogi je moč«. V tem dodatku namreč izvemo: ko repo izruvajo, z njo pitajo prašiča, ki se tako odebeli, da se v njegovem stegnu zaredijo podgane. Ko so zaklali prašiča, so dali slanino sušiti na podstrešje, a je bila tako težka, da se je utrjala in je predrli vseh devet nadstropij tistega gradu. Ustavila se je v hlevu na stari pajčevini. Ko so scvrli tisto slanino, so spravili mast v orehovo lupino. Nekega dne pa je prišla miška in vso mast pojedla. Tako na gradu niso imelo nobenega dobička od velikanske repe (Brenk, 2021, 91–93).

Izvirno je *Repka*, kakor se glasi ruski naslov, tematizirala potrebo po sodelovanju v družini, torej moč družine. V predrevolucionarni Rusiji se je sporočilo navezovalo tudi na medsebojno pomoč v tedaj močni vaški skupnosti. Pravljičica je bila zelo priljubljena v carski Rusiji, še posebej ko je leta 1881 izšla

41 Matvejevič sicer navaja Marxa, ki je dobro razumel paradoks socialistične vzgoje: »*To je težava prav posebne vrste. Po eni strani je za postavitev ustreznega vzgojnega sistema nujna sprememba družbenih razmer, po drugi strani pa je vzgojni sistem nujno potreben za spremembo družbenih razmer*«. Enako je po Matvejeviču veljalo za samoupravljanje. »*Če parafraziramo to ugotovitev, lahko rečemo, da je treba dati prednost samoupravljanju, če hočemo ustvariti samoupravljavsko zavest, obenem pa dajati prednost samoupravljavski zavesti, če hočemo vzpostaviti samoupravljanje*.« (Matvejevič, 1979, 194–195.)

42 Nekateri uredniki slovenskih ljudskih pravljič (Unuk, 2002, 512) njen zapis pripisujejo Janku Pukmajstru Vijanskemu, ki se je podpisoval tudi kot J. P. Planinski. Vendar zgodba ni objavljena v njegovi zbirki *Nanos, slovenski zabavnik za leto 1862* (Pukmeister, 1861). Zagotovo pa so izvirno rusko zgodbo poznali že pred 2. svetovno vojno, saj je to »*šaljivo rusko pravljičico*« zapisal za časnik *Zvonček* Lojze Poljanec (1931).

opremljena s ilustracijami Jelizavete Merkurjevne Bjom. Kasneje je pravljica doživela precej adaptacij, s prevodi priredbe Alekseja Tolstoja iz leta 1910 se je umestila tudi v mednarodni literarni prostor. Slovenska pravljica z dodatkom se torej pomembno razlikuje od ruskega izvirnika. Ključno vprašanje je, ali naj jo interpretiramo z vidika njene epistemske funkcije, kjer sta v ospredju skupnost tvorna vloga in prenos kolektivnih izkušenj kot naključni komentar politične ideologije socializma, ali v prizmi odtujitvenega učinka do tradicije in v odnosu samoupravnega socializma.

Ustrezno izhodišče za opredelitev epistemske funkcije pravljice ponuja raziskava Jana M. Ziolkowskega (2010). Ta harvardski profesor zgodovine, ki je temeljito raziskal srednjeveške izvore pravljice o repi velikanki, meni, da vse pravljice s to tematiko tematizirajo odnose med različnimi sloji, zlasti vprašanje, kdo je do česa upravičen in kdo ne. »Čeprav na različne načine, so vse inačice zgodb o repi ukoreninjene, če tako rečem, v socialnih vprašanjih.« (Ziolkowski, 2010, 181.) Čeprav omenja tudi inačice ruske pravljice o *Repi velikanki*, pa je v fokusu njegove analize pravljica bratov Grimm z naslovom *Repa (die Rübe)*. Njuna pravljica – v klasifikaciji folkloristov označena z ATU 1960D – v prvem delu pripoveduje o dveh bratih, nekdanjih vojaki, pri čemer prvi obogati, drugi pa postane reven kmet. Nekega dne zraste na njivi revnega brata ogromna repa. Izroči jo kralju, ki ga v zameno bogato obdari. Potem poskusi srečo še bogati brat. Kralju ponudi svoje bogastvo v upanju, da ga bo ta še bolj nagradil. Toda kralj se ne more kosati s tem bogastvom. Zato sprejme rešitev, vredno pravljичne logike – bratu izroči repo velikanko. Ziolkowski (2010), ki je raziskal vire te pravljice, izpostavlja, da sta jo Grimma oblikovala na osnovi motiva srednjeveške krščanske pesnitve (ok. 1200) z naslovom *Rapularius (Po-vest o repi)*, ki je prek čudeža – torej repe velikanke – tematizirala razmerja med družbenimi sloji. Po Ziolkowskem je eden ključnih paradoksov v srednjeveški pesmi ta, da repa kot emblem revščine prinese bogastvo tistemu, ki jo je posejal – revnemu kmetu. Zgodovinar poudarja, da je repa v srednjem veku veljala za simbol revnih. Višji sloji, plemstvo in kleriki niso uživali podzemne zelenjave, temveč meso, ribe, beli kruh in vino. V srednjem veku je veljalo, da kleriki in vitezi ne kopljejo po zemlji. Tudi nemški pregovor iz 14. stoletja jasno zapoveduje, »naj nižji sloji kopljejo repo«. Po Ziolkowskem srednjeveška pesnitev uči, da čudeži lahko pripomorejo pridobiti bogastvo, vendar to ni nekaj, kar bi iskali. Predvsem pa z odpiranjem vprašanja, kdo je do česa upravičen, tematizira spremembe v odnosu med tremi družbeni razredi (vitezi, kleriki in kmeti), ki so potekali v 12. stoletju.⁴³ Brata Grimm sta skladno s svojo predstavo o

43 V tem smislu kot alegorija družbenih odnosov izstopa denimo ruska pravljica *Kmet, medved in lisica* (Afanas'ev, 2014, 38–43), v kateri kmet prelišeči medveda z določitvijo, kdo bo jedel

enotnem (nemškem) ljudstvu sploščila izvorni poudarek srednjeveške pesmi o spremembah v tripartitnem sistemu, v ospredje pa potisnila individualizirani usodi dveh bratov z vprašanjem, kako lahko nekdo, ki se mu vse ponesreči, spet najde svojo srečo. Predvsem pa je za njuno priredbo značilen drugačen odnos do čudeža. Medtem ko je v srednjeveški pesmi velikanska repa poslana od boga, sta jo Grimma izpostavila le kot naravno čudo, sicer skladno s svojo siceršnjo predstavitvijo čudežnega v pravljicah (Ziolkowski, 2010). Eden izmed virov pravljice *Repa*, ki ga Ziolkowski sicer ne omenja, je tudi zgodba o Maniju Kuriju Dentatu (*Manius Curius Dentatus*), rimskem konzulu in vojskovodji iz 3. stoletja pr. n. št., ki je končal vojno s Samniti. Po poročanju rimskega zgodovinarja Katona starejšega naj bi Dentata obiskali samnitski poslanci in ga skušali podkupiti z bogatimi darili. Dentat, ki je tedaj ravno pekel repo, jih je zavrnil z besedami, da je »boljše ne imeti zlata, a vladati tistim, ki ga imajo«. Čeprav si je zgodbo Katon morda izmislil, da bi poudaril lastna prepričanja (Pasco-Pranger, 2015), je postala navdih številnim slikarjem, tudi nizozemskemu mojstru Govertu Flincku, ki je leta 1656 upodobil ta motiv na sliki z naslovom *Nepodkupljivi konzul Marcus Curius Dentatus*.

Poudariti je treba, da je bil motiv pravljice bratov Grimm prisoten v slovenskem okolju že od začetka 19. stoletja. Skupina celovških duhovnikov je leta 1832 pod vodstvom mariborskega škofa Antona Martina Slomška prevedla zbirko *Lehrreiche kleine Erzählungen für Kinder* (1824–1827) bavarskega rimskokatoliškega duhovnika Christopha von Schmida (1768–1854), v kateri je bila tudi pravljica *Draga repa* (Schmid, 1836, 16–17). Vidno je, da je Schmid pravljico bratov Grimm močno skrajšal in ji odvzel globino, da bi izpostavil moralni nauk: »*Plemenito srce si zasluži nagrado, prikrito koristoljubje le posmeh*.«⁴⁴ Prvi slovenski prevod te misli, ohranjen tudi v uredništvu Mihaela Lendovška (1878, 267), se glasi »*Kder dobro serce milost najde / Tam gerdež v zaničevanje zajde*«, v redakciji Ivana Tomšiča (1872, 29) pa je prevedena: »*Darilo le pridnega čaka / Sramota in škoda — bedaka!*«

Po drugi strani pa je bil motiv repe velikanke iz ruske pravljice večkrat uporabljen v ideološkem kontekstu. Izstopajo karikature, ki na tej osnovi tematizirajo oktobrsko revolucijo ali njene posledice v spremembi razmerij

podzemne in kdo nadzemne dele zelenjave – repe. S tega vidika bi morda lahko interpretirali tudi sicer povsem drugačno pravljico *Repična princesa* (*Die Rübenprinzessin*), sicer naslovno pravljico v angleškem prevodu novoodkritih pravljič nemškega zapisovalca ljudskega izročila iz 19. stoletja Franza Xaverja von Schönwertha (2015).

44 Originalno: »Ein edles Herz erwirbt sich Lohn, Versteckter Eigennutz nur Hohn.«. Dostopno na: <https://www.projekt-gutenberg.org/schmid/erzjugen/chap029.html> (zadnji dostop: 10. 9. 2022).

v mednarodni politiki. Karikatura *Sovjetska repa*, ki jo je leta 1920 ustvaril Dmitrij Stahijevič Orlov – Moor, je najbolj znana uporaba tega pravljичnega motiva v političnoideološke namene. Kompleksno zasnovan propagandni letak opozarja zagovornike sovjetskega režima, da je treba biti pozoren na vse oblike kontrarevolucije, tuje in domače. A tudi, da je vsako prizadevanje za izkoreninjenje sovjetske revolucije zaman, saj je »zrasla« kot izraz zgodovinske nujnosti. Jakovljevič omenja adaptacijo ruskega avantgardista Daniila Harmsa (verjetno nastalo med letoma 1935–1938), ki je ta motiv uporabil za kritiko oblasti zaradi splošnega pomanjkanja in lakote, ki jo je v obdobju druge petletke občutil tudi sam. Zamislil si je balet, v katerem plesalci v podobi različnih narodnosti vlečejo velikansko repo, iz nje pa nato vznikne ogromen vojak Rdeče armade. Repo torej od znotraj in od zunaj razjeda človeški parazit (Jakovljevič, 2009, 184).

Ker je pravljica *Kako so pulili repo* zavedena kot ljudska, za povrh pa zapisovalec ni jasno določen, je seveda težje določiti epistemsko ali družbenopolitično ozadje, na katero se nanaša. A ravno takšna, kot je, omogoča izostritev različnih funkcij pripovednega izročila. Z vidika epistemske funkcije, ki zadeva tvornost skupnosti in prenos kolektivnih izkušenj, lahko ugotovimo, da pravljica, čeprav ustvarjena po ruski predlogi podobno kot *Repa* bratov Grimm tematizira razmerja med družbenimi razredi. Najprej vzpostavi stanje navidezne enakosti, saj morajo pripadniki vseh slojev složno delati, torej tudi na njivi, hkrati pa ohranja stanje neenakosti, saj graščakinja ukazuje nižjim slojem, hlapcem in deklam. Naloga, ki bi morala povezati vse v imenu doseganja skupnega cilja, se izjalovi zaradi izhodiščnih družbenih razlik, predvsem pa napetih odnosov med pripadniki različnih družbenih slojev, geslo »v slogi je moč« pa degradira v retorično floskulo. V slovenski pravljici izstopa status čudežnega – velikanske repe. Čudež v slovenski inačici ni predstavljen kot naravno čudo, še manj od boga poslan, temveč prej kot nekakšna nadloga, s katero nihče ne ve, kaj početi. Je anomalija, ki jo je treba čim prej odstraniti in vzpostaviti »naravni red«, kakršen je veljal v obdobju poznofeudalistične družbe.

Interpretacija je izmuzljiva. Pravljico bi zaradi ohranitve mota ruskega izvirnika lahko razumeli kot manj posrečeno afirmacijo socialistične ideologije, a hkrati tudi kot kritiko družbenih odnosov v predrevolucionarnem obdobju. Po drugi strani pa zasledimo že v drugem stavku pravljice nepričakovano informacijo, da je repo sejal grajski pisar. Repo velikanko, torej čudež, je ustvaril nekdo, ki »dela« z besedami. Grajski pisarji – kot se lahko podučimo iz romana *Grajski pisar* Ivana Tavčarja (1889), ustvarjenega verjetno v istem obdobju, kot je bila zapisana pravljica – so bili kronisti rodbin, intelektualci s sicer omejeno svobodo pisane besede. A bili so tudi ljudje, ki so imeli znanje in privilegij vsaj

misлити družbena razmerja onkraj nevzdržnega *statusa quo*. Velikansko repo je podobno kot v srednjeveški pesnitvi *Rapularius* moral sejati nekdo, ki je razumel različne izkušnje in je skušal alegorično z razumevanjem odnosa do čudežnega na novo misлити razmerja med družbenimi sloji, vključno s tem, kaj komu pripada. Pravlјica v tem smislu ne moralizira, hkrati pa je v določanju pogojev za preobrazbo obstoječih odnosov natančna. Brez temeljnih sprememb v družbenih odnosih se čudežne, lepo zveneče ideje – kajti čudežna je ravno sama ideja v »slogi je moč« – izpridijo v vsakem kontekstu oz. družbenozgodovinskem sistemu.

Tretja interpretacija, ki jo lahko imenujemo že postideološka, zadeva učinek odtujitve, ki jo je ob zanikanju tradicije sprožila uvedba jugoslovanskega samoupravljanja. Če pravljico izrežemo iz njene referenčnosti na izvorni epistemski kontekst in jo preslikamo v narativ jugoslovanskega samoupravnega socializma, utemeljenega na rezu s preteklostjo, se namreč ustvari dvojni učinek odtujitve. Z nenavadnim koncem učinkuje najprej kot kritični komentar same ideje samoupravljanja, hkrati pa – kar je pomembnejše – učinek odtujitve nastopi zaradi same strukture pravljice. Formalno, jezikovno in motivno pravljica namreč odseva svet tradicije, ki pa trči v narativ radikalne preobrazbe družbe – politično idejo. Učinek odtujitve, celo potujitvenega efekta v Brechtovi konceptiji tega mehanizma, nastane zaradi trka dveh različnih temporalnosti, preteklih zgodb legitimizacije družbenega ustroja in prihodnostnega, političnoideološkega narativa. Ta trk je lahko percipiran kot naključno, implicitno opozorilo zaradi neupoštevanja kolektivnih izkušenj v procesu stabilizacije novega družbenega reda.

Sklepne misli

Vprašanje vloge tradicije v legitimizaciji družbenopolitičnih sprememb odpira vrsto teoretskih, a tudi aktualno političnih vprašanj, ki segajo onkraj politične dihotomije med konservativnim in progresivnim pogledom na modele družbenega ustroja in razvoja. Zadeva vprašanje pogojev za družbeno in politično stabilizacijo in transformacijo družbe, ne le v kontekstu političnih ideologij 20. stoletja, kar je tema tega poglavja, temveč spričo povsem novih izzivov 21. stoletja tudi v iskanju odgovorov na sodobne krize, kot je podnebna. Tovrstne krize terjajo transformacijo načinov življenja in odločanja o prihodnosti. Raziskovanje pomena, vloge, uporab in tudi zlorab pripovednega izročila kot vgrajenih kolektivnih izkušenj izostri ambivalentno vlogo tradicije v teh spremembah.

V tem poglavju sem z analizo nacističnega in sovjetskega prisvajanja tradicije pripovedništva prikazal, kako destruktivno lahko učinkuje zmes ideologije in tradicije. Po drugi strani pa prav inherentne kontradikcije, ki jih je v zanikanju pomena tradicije vseboval projekt jugoslovanskega samoupravnega socializma, najboljše izrazijo sestavine in pogoje, ki so strukturno potrebne za pozitivno družbeno spremembo. Bolj kot sami vzvodi v vzpostavljanju prvin ekonomske demokracije in potreba po vzpostavljanju demokracije »od spodaj navzgor«, kar je danes reflektirano z novih perspektiv in z vidika sodobnih družbeno-ekonomskih formacij, je projekt jugoslovanskega socializma pomemben zato, ker je izostril temeljne dileme v odnosu do napredka in tradicije v snovanju družbenega razvoja. Učinek odtujitve od vgrajenih kolektivnih izkušenj, kar sem ponazoril s pravljičo *Kako so pulili repo*, je bil neizogiben rezultat uporabe napačne sociološke teorije spreminjanja, zasnovane na rezih s preteklim. A kako vzpostaviti ustrezno ravnotežje? V poglavju sem skušal z analizo teorije in prakse družbenega spreminjanja v odnosu do tradicije in v kontekstu snovanja pozitivnega družbenega razvoja znova odpreti to vprašanje. To vprašanje, s poudarkom na ustvarjanju in usklajevanju vsebin nove družbene pogodbe, je namreč v Sloveniji zaznamovalo zlasti obdobje tranzicije iz socialističnega v novi družbenoekonomski in politični sistem.

Četrto poglavje

Osamosvajanje Slovenije v prizmi kulture spominjanja: vloga revije *Mladina*

Revija *Mladina* se je zaradi svoje vloge v demokratizaciji slovenske družbe v osemdesetih letih prejšnjega stoletja nedvomno umestila v slovenski kolektivni spomin kot eden izmed pomembnih akterjev v procesih osamosvajanja in oblikovanja samostojne slovenske države. V tem desetletju, zaznamovanem s številnimi neuspešnimi poskusi »stabilizacije« države (Lusa, 2012), so namreč njeni sodelavci in sodelavke v pisnih in vizualnih prispevkih s sklicevanjem na demokratične postulate sistematično odstirali globlje vzroke za gospodarsko, politično in ustavno krizo, v kateri se je po smrti jugoslovanskega predsednika Josipa Broza Tita leta 1980 znašla država. S temi poudarki je bila revija seveda del širšega demokratičnega vrenja v tedanji slovenski družbi, vendar je izstopala v tem, da je do nekdanje skupne države večji del osemdesetih let ohranila konstruktivno držo. Svoja prizadevanja je usmerjala v napredovanje, reforme in demokratizacijo celotnega jugoslovanskega političnega in javnega prostora. Šele ob koncu desetletja, ko je bilo postalo jasno, da se bo v Jugoslaviji neizogibno udejanjila centralistična/nacionalistična vizija Slobodana Miloševića, tedanjega predsednika CK ZK Srbije in kasneje srbskega predsednika, je svoj fokus in angažma preusmerila v slovensko družbo in (posledično) v osamosvajanje republike, vendar je še naprej zavračala utemeljevanje postsocialistične (slovenske) družbe – razumevajoč jo najprej kot politično in šele nato kot kulturno skupnost – na etnonacionalističnem principu (Patterson, 2000, 414).

Vloga ključnih akterjev v teh procesih, tudi z izpostavitvijo vloge *Mladine* in drugega slovenskega kritičnega tiska (denimo *Katedre*, *Teleksa*, *Nove revije*, *Časopisa za kritiko znanosti*, *Pavlihe*) v njih, je že bila pojasnjena z vidika zapletenih razmerij med federalno in republiško ravno ter opozicijo in »reformno strujo« v ZK Slovenije (Repe, 2001, 2002a, 2002b; Čepič, 2010, 2015; Gabrič, 2012; Mastnak, 2018), z analizo vloge t. i. »novih družbenih gibanj«, Zveze socialistične mladine Slovenije (ZSMS) in sprememb v slovenski javni sferi (Hafner-Fink, 1992; Balažic, 2004; Vurnik, 2005; Vodovnik, 2014; Zajc, 2015; 2017; Komel, 2009), opredeljena je bila tudi vloga umetniških gibanj in skupin (Španjol, 2018), zlasti seveda NSK in Laibacha (Monroe, 2003) in (že prej) punka (glej npr. Lovšin idr., 2002). Tudi v tujem znanstvenem tisku je bila tedanja vloga slovenskega kritičnega tiska izpostavljena, še zlasti v delih tistih raziskovalcev, ki navajajo razkol med slovensko in srbsko kulturno elito ali t. i. »proces proti četverici« kot enega izmed ključnih povodov za razpad Jugoslavije (Ramet, 1993, 2002, 32–33; Cox, 2005, 61–65; Woodward, 1995, 95; Dragović-Sošo, 2002, 162–206).

Iz omenjenega gradiva je vidno, da so se raziskovalci v analizah slovenskega kritičnega tiska posvetili zlasti njegovi vlogi v artikulaciji »nezadovoljstva« v slovenski družbi s stanjem v tedanji Sloveniji in Jugoslaviji ter izpričevanju zahtev za demokratizacijo slovenske družbe. V primeru *Mladine* je posebej poudarjeno njeno delovanje po letu 1986, ko se je, čeprav je formalno ostala njen del, uredniško osamosvojila izpod organizacije ZSMS (Vurnik, 2005), saj je od tedaj z izkoriščanjem vseh orodij in orožij množičnega tiska, upošteva – navsezadnje – tudi branost in (naraščajoči) vpliv,⁴⁵ v svojih raziskovalnih prispevkih, komentarjih in tudi s podobami izzivala »nedotakljive« gradnike jugoslovanske države in jugoslovanstva: kult jugoslovanskega predsednika Tita, pojmovanja »avantgardnega« ustroja jugoslovanskega (samoupravnega) socializma, zlasti pa vlogo Jugoslovanske ljudske armade (JLA) kot »varuhinje« jugoslovanske države, mita o »bratstvu in enotnosti« jugoslovanskih narodov in pridobitev revolucije.⁴⁶ Slovenski in tuji raziskovalci v tem oziru izpostavljajo zlasti dogodke pomladi in poleti 1988, torej omenjeni »proces proti četverici« in ustanovitev Odbora za varstvo človekovih pravic (OVČP), ki je povezal in »homogeniziral«

45 K temu so zagotovo prispevale tudi zaplembe časopisa v tem obdobju (glej V: Mičić, 2004).

46 Glej intervju (Horvat, 2020) z Robertom Botterijem, enim izmed tedanjih urednikov *Mladine*. Dostopno na: <https://4d.rtvlo.si/arhiv/intervju-tv/174722328> (zadnji dostop: 30. 3. 2021). Mladinin prispevek v tem oziru je bil zlasti (pre)držno problematiziranje vloge JLA in njenega vojaškega vrha, ki je bila najbolj dogmatičen in doktrinaren del režima. »Vreči s tečajev to strukturo bi pomenilo prispevek k demokratizaciji vse države.« (Lusa, 2012, 171.)

slovensko civilno družbo, s čimer se je odločneje trasirala pot za osamosvojitve Slovenije.⁴⁷

Precej manj pozornosti je namenjene raziskovanju vloge slovenskih množičnih medijev, zlasti seveda *Mladini* kot najodmevnejšega med njimi, v sklopu tistih aspektov, ki zadevajo spremembe slovenskega družbenointegrativnega diskurza v *interregnumu* osemdesetih let; ta proces, ki zadeva reartikulacijo identifikacijskih, referenčnih točk, na katerih je skupnost utemeljena, je namreč inherenten vsem procesom družbenih preobrazb (Kuljić, 2012). Uveljavil se je namreč pogled, da je tedaj demokratizacija potekala v civilni družbi in v medijih, premisleki o nacionalnih vprašanjih *per se* pa zlasti v širšem krogu *Nove revije* in v Društvu slovenskih pisateljev (Lusa, 2012). Tovrstno delitev nalog in vlog utrjujejo tudi kasnejše refleksije akterjev v teh procesih.⁴⁸ Izhodišče mojega prispevka je, da je *Mladina* seveda bila »udarna pest« v procesih demokratizacije slovenske družbe, vendar je – zlasti v letih pred ustanovitvijo OVČP – obdelovala v prispevkih iz svoje perspektive tudi sklop vprašanj, ki zadevajo atribute slovenstva, predvsem pa se je uveljavila kot diskurzivna mreža, forum, znotraj katerega so se v javnosti z refleksijo o različnih aspektih jugoslovanstva v polju (formiranja novega) kolektivnega spomina premeščale, raziskovale, izumljale, a tudi problematizirale tiste vsebine, ki so percipirane kot identifikacijske točke slovenstva.

Raziskovanje tega procesa – s poudarkom, da je ta vključeval sinhrono raven, torej afirmacijo »slovenstva« znotraj silnic spreminjajočega se jugoslovanskega diskurza, in diahrono raven, ki zadeva refleksijo o umeščanju slovenstva v sklopu širših družbenozgodovinskih sprememb, ki so kulminirale v padcu Berlinskega zidu – so tema tega poglavja. Moja teza je, da se je *Mladina* v kolektivni spomin slovenstva, tudi kot eden izmed »gradnikov osamosvajanja«, umestila

47 Ključno vlogo v teh dogodkih so imeli sodelavci *Mladine*, Janez Janša, David Tasič in Franci Zavrl ter oficir JLA Ivan Borštner. Jugoslovanska ljudska armada (JLA) je omenjene na podlagi članka *Noč dolgih nožev*, v katerem je *Mladina* izpostavila možnost vojaškega udara v Jugoslaviji, obtožila izdaje »tajnih vojaških skrivnosti« in jim dosodila od šest mesecev do dveh let zapora. Tako imenovani proces JBZT (akronim obtoženih), v katerem so civilnim osebam sodili na vojaškem sodišču, za povrh pa je sojenje v nasprotju s slovensko zakonodajo potekalo v »srbohrvaščini«, je v OVČP povezal vse deležnike v slovenski civilnodružbeni sferi, odločneje pa je spremembe v prid osamosvajanja podprla tudi »reformna struja« v ZKS, izvoljena na kongresu leta 1986 (Ramet, 1993; Žerdin, 1997; Repe, 2001).

48 Franci Zavrl, eden izmed urednikov *Mladine* v tistem obdobju, je leta 2008 dejal, da so se v pomladih 1988 in 1989 različne silnice prekrile: »*Nam je šlo bolj za demokratizacijo, njim za slovensko državo, oboje smo sestavili v uresničljivo zgodbo. In danes smo, kjer smo.*« (Zavrl V: Komel, 2009, 174.) Nekateri raziskovalci sicer menijo, da je treba proces »demokratizacije razlikovati od procesa, ki je privedel do samostojnosti države«, pri čemer se je »gibanje za osamosvojitve lahko okoristilo prav s tistimi svoboščinami, ki so jih sprožili drugi« (Lusa, 2010, 345).

prav zaradi svoje vloge v procesih afirmacije drug(ačne)ega tipa slovenstva. Povedano v pojmovniku kulture spominjanja, vede, na katero bom v nadaljevanju teoretično oprl svojo raziskavo: *Mladina* je obveljala za enega izmed »krajev spomina« v procesih demokratizacije in osamosvajanja, enega izmed tistih, ki jih je – po sicer neopredeljenem ključu – izpostavil denimo zgodovinar Sašo Jerše,⁴⁹ vendar je to lahko postala zato, ker je delovala kot odprt forum, znotraj katerega se so na obzorju starega in na osnovi različnih vizij prihodnosti preoblikovale koordinate pomenjanja slovenstva, kar je vključevalo tudi refleksijo o »krajih spomina«. To vlogo je prevzela, ker je bralstvo seznanjala s širokim spektrom slovenske misli, tudi tistimi njenimi aspekti, ki so (bili) diametralno nasprotni njeni izpričani liberalni uredniški drži, hkrati pa je kot množičen medij – v primerjavi z *Novo revijo*, ki je bila namenjena ožjemu krogu bralcev – ponujala platformo, prek katere skupnost »misli« samo sebe.

V poglavju, ki je v empiričnem raziskovanju utemeljeno na analizi vseh izvodov *Mladine*, ki so izšli med letoma 1980 in 1989, se bom metodološko oprl na kulturo spominjanja, disciplino, ki nas uči misliti kolektivne spomine pred njihovo institucionalizacijo in/ali instrumentalizacijo, zavedajoč se, da »kraj spomina« v kolektivni zavesti niso nikoli »stabilizirani«, k njihovi analizi pa lahko pristopimo le z razbiranjem epistemskih niti skupnostnega diskurza, v katerega so vpeti (Kuljić, 2012). Napredoval bom v štirih korakih. V prvem bom problemsko izpostavil tiste aspekte discipline kulture spominjanja, ki nam omogočajo misliti vlogo množičnih medijev v procesu preobražanja skupnostnih diskurzov, na tej osnovi pa odprl tisto teoretično polje, ki se v raziskovanju odnosa med *Mladino* kot liberalnim medijem in kulturo spominjanja kaže kot najbolj izzivalno, pereče in hkrati aktualno: (ne)zmožnost liberalizma kot politične filozofije v pojasnjevanju zapletenih vzorcev spominjanja, tudi

49 Avtor po vzoru študij Pierra Noraja predlaga naslednjo razvrstitev: simboli (Triglav, knežji kamen, celjske zvezde, narodne noše, rdeča zvezda, grb in zastava, *Zdravljica*), dogodki (kmečki upori, osmanska nevarnost, »Čudež pri Kobaridu«, tj. 1. svetovna vojna, dražgoška bitka, tj. 2. svetovna vojna, NOB, revolucija, Demos, osamosvojitvena vojna, tj. proces osamosvajanja Slovenije in oblikovanja države), kraji: sveti kraji (Gospa Sveta, Ptujška Gora, Brezje idr.), lepi kraji (Bled, Postojnska jama, Portorož idr.), kraji skupnosti (Ljubljana, Trst, Celovec, Planica idr.), izbrisani kraji (Kočevska idr.), kraji smrti (Kočevski rog, Teharje idr.), kraji subkultur in alternativnih kultur (Metelkova mesto, Mesto žensk idr.) kulturna krajina (kozolec, Kras idr.); ljudje (Primož Trubar, Žiga Zois in njegov krog, France Prešeren, Anton Martin Slomšek, Rudolf Maister, revolucionarji, osvoboditelji), stvaritve (France Prešeren, *Poezije* in slovenska lirika, Fran Saleški Finžgar, *Pod svobodnim soncem* in slovenski roman, Ivan Cankar, *Hlapci* in slovenska dramatika, Ivana Kobilca, *Kofetarica* in slovenska likovna umetnost, Jože Plečnik, *Tromostovje* in slovenska arhitektura in oblikovanje, *Made in Slovenia*, tj. slovensko gospodarstvo, Leon Štukelj in slovenski šport), dediščine, tradicije, identitete (reformacija, katolicizem, liberalizem, komunistična in socialistična ideja, Jugoslavija, Evropa, scena in gibanja LGBT (Jerše, 2017).

mitologiziranja skupnostne zgodovine v odnosu do skupnostnih identitet. Na osnovi tako zastavljene problematike bom delo v empiričnem delu razdelil na tri sklope. Najprej bom raziskal načine, na osnovi katerih so *Mladinini* pisci bralstvo seznanjali z neprijetnimi, tudi zamolčanimi temami iz jugoslovanske polpretekle zgodovine. Moja hipoteza je, da ta odnos ni bil utemeljen na negaciji jugoslovanstva *per se*, temveč je kritična refleksija o njegovih sestavinah in atributih, utemeljena na demokratičnih postulatih, sprožila postopno »evakuacijo« jugoslovanstva iz slovenskega nacionalnega diskurza. V naslednjem delu me bo zanimal proces preoblikovanja identifikacijskih točk slovenstva, izpričan v *Mladininih* prispevkih v tem desetletju, v nadaljevanju pa se bom posvetil analizi različnih pojmovanj enotnosti in neenotnosti v tedanjem slovenskem in jugoslovanskem diskurzu. V sklepu bom spiralno povezal dognanja z analizami tistih teoretikov, ki menijo, da težave s »samopodobo« in tudi kolektivnim spominom, s katerimi se po padcu Berlinskega zidu največkrat v obliki nerazrešenih travm spoprijemajo v večini držav vzhodne Evrope ter v državah zahodnega Balkana, izvirajo iz antagonističnih razumevanj demokracije in pripadnosti v predtranzicijskih družbah osemdesetih let. Slovenija v tem oziru ponuja izvrstno okolje za primerjalno raziskovanje teh vprašanj, saj se proces demokratizacije ni udeležil kot »šok terapija«, temveč je potekal postopno, skozi celotno desetletje *mirabilis*, kar ji je omogočilo več časa za ovrednotenje in prevrednotenje epistemskih niti njenega družbenointegrativnega diskurza.

Kultura spominjanja in *interregnum* osemdesetih let

Revija, kot je *Mladina*, torej liberalni tednik, je pravzaprav najmanj primerni in hkrati najprimernejši predmet za raziskovanje problemskega sklopa vprašanj, ki jih proučuje kultura spominjanja. Po eni strani je tako profiliran medij zaradi svoje progresivne drže, utemeljene na emancipacijskih potencialih razsvetljenske misli, že *a priori* skeptičen do vseh sklicevanj na pripadnosti skozi prizmo (polpretekle) zgodovine, po drugi strani pa je, kot je v drugačnem kontekstu poudaril Slavoj Žižek, ravno razsvetljenska podlaga tista, ki omogoča – upoštevajoč ustrezne varovalke, ki zadevajo dediščino humanizma in človekovih pravic – sopostavljanje in vrednotenje različnih političnih in življenjsko-svetnih nazorov na osnovi istega imenovalca.⁵⁰ V tem oziru si je *Mladina* v osemdesetih letih v Jugoslaviji prizadevala – kar je pokazala tudi moja analiza – afirmirati sodoben tip javne sfere, kar je seveda vključevalo

50 New York Times, 12. 3. 2006: Slavoj Žižek: *Defenders of the Faith*, 12.

tudi pluralističen odnos do različnih interpretacij zgodovine v smislu njenega naprednega, razbremenjujočega in tudi osvobajajočega razumevanja, kakršno je denimo Koselleckovo pojmovanje »zgodovine v množini« (Olsen, 2012). Kultura spominjanja temelji na drugih teoretičnih temeljih. Kot posebna disciplina se je uveljavila konec 20. stoletja zlasti na nemškem govornem področju z deli Jana in Aleide Assmann, egiptologa in anglistke, ki sta usmerila svoja raziskovalna prizadevanja v tiste aspekte polpretekle zgodovine, ki so povezani s travmatičnimi dogodki, največkrat v kontekstu nacionalnega kolektivnega spomina. S tem poudarkom sta raziskovala različne oblike spominskih tehnik in ograjevanja od njih, ki zadevajo individualni ali kolektivni odnos Nemcev do holokavsta, kasneje denimo tudi v kontekstu vloge kolektivnega spomina v tranzicijskih družbah (Assmann in Shortt, 2012). V fokusu raziskovalcev, ki so gradili na njunih tezah, je bil zlasti odnos med individualnim in kolektivnim spominom, izhajajoč iz funkcionalistične teze, da je »spominjanje hkrati tudi pripadanje« (Halbwachs, 2001), na tej osnovi pa so zasnovali tudi različne tipologije kolektivnega spomina, denimo kulturnega in komunikacijskega (Assmann, 2008).

V osnovi te raziskovalce družijo spoznanje, da je v ozadju refleksij o zgodovinskih procesih in dogodkih nekakšna brezoblična gmota individualnih in kolektivnih spominov, seveda tudi travm, ki naddoločajo interpretacijo zgodovinskih procesov in dogodkov. Prav zaradi težko opredeljive obličnosti spominov, ki – povedano z analogijo iz raziskovanja vesolja – kot nekakšna »temna materija« preusmerjajo odnos z (znanstvene) zgodovine, jih je v procesih instrumentalizacije mogoče zlahka vtkati v nacionalne mitologije ali v druge družbenozgodovinske konstrukte. Prav »oživljen kolektivni spomin, in ne poznavanje zgodovine, je bil orožje v zadnji državljanski vojni v nekdanji Jugoslaviji«, saj je bila »preteklost uspešno in vsestransko podvržena najvišji moralni avtoriteti – nacionalnemu interesu« (Kuljić, 2012, 16). Podobnemu fenomenu smo po padcu Berlinskega zidu priča tudi v vzhodni in srednji Evropi, saj so se po spremembi sistema, čeprav ne povsod enako intenzivno, uveljavile »izključevalne nacionalistične zgodovinske interpretacije« (Luthar, 2017, 6), ki jih največkrat spremljajo tudi revizije polpretekle zgodovine. Povedno je, da se tudi v Sloveniji raziskave s področja kolektivnega spomina največkrat navezujejo na razrast revizionistične miselnosti v odnosu do NOB in hkratno legitimizacijo in dekriminalizacijo kolaboracije z okupatorji (Jogan in Broder, 2016; Pušnik, 2017), kar vse je primerljivo z dogajanjem v vzhodno- in srednjeevropskih ter zahodnobalkanskih državah, kjer so v devetdesetih letih za povrh stopile v ospredje naracije, ki prevzemajo formo moralnih diskurzov o »žrtvah zgodovine«, o »zgodovinskih krivicah«, vse pa so formirane v obliki travm, ki jih je

treba »zaceliti« (Luthar, 2017). V tem smislu se je spominjanje uveljavilo kot neznosni performativ praznega teka, kar je zaznala tudi teoretična snovalka koncepta kulture spominjanja (*Errinerungskultur*) Aleida Assmann, saj v novejših delih z izjavo o »preveč preteklosti in premalo prihodnosti« opozarja, da so spomini postali glavni mehanizem za krepitev »kulturnih vojn«, medtem ko so prihodnostne vizije skupnosti postavljene na stranski tir (Assmann, 2020).

Odnos do preteklosti, zlasti v navezavi na mitologijo naroda/nacije, je seveda kompleksen, kar terja, zlasti če vsebuje travmatične dogodke, konceptualni in diskurzivni pristop (Koselleck, 2002). Tezo, da je potreben drugačen pristop v obravnavanju zgodovinskih procesov, zagovarja tudi francoski zgodovinar Pierre Nora. Po njegovem sta si namreč zgodovina in spomin v svojih spoznavnih razsežnostih diametralno nasprotna. Zgodovino opredeli kot intelektualno in sekularno produkcijo, ki teži h kritičnosti, k analizi in čim objektivnejši rekonstrukciji preteklosti, zavedajoč se sicer, da je ta vselej problematična in nedokončna. Spomin, na drugi strani, deluje v območju svetega, njegova primarna funkcija je skupnost tvorna, pri čemer je dovzeten za različne manipulacije in prilastitve. »*Srce zgodovine je kritični diskurz, ki je antiteza spontanemu spominu. Zgodovina je vselej sumničava do spomina in njeno resnično poslanstvo je zatrtje in uničenje spomina.*« (Nora, 1989, 8–9.) Po njegovem je zgodovini v udejanjanju slednjega uspelo, vendar je hkrati postala »*realistični roman v obdobju, v katerem ni več realističnih romanov*« (Nora, 1989, 24). Nora zato izraža skrb, da se je z utemeljevanjem zgodovine na »dejstvenem« imperativu razgradila mobilizacijska moč spominov kot tiste sestavine v razumevanju preteklosti, ki omogoča napredovanje družbe, saj vsebuje tudi pretekle izkušnje, povezane prav tako z njihovimi emotivnimi aspekti. Od tod njegovo hotenje, da s »*kraji spomina*« (*les lieux de memoire*), ki jih opredeljuje kot nekakšne orientacijske, referenčne, identifikacijske točke v spominski krajini skupnosti, utrdi vez med zgodovino in (kolektivnim) spominom.

S poudarkom na proučevanju teh pristopov v razumevanju preteklosti, izpostavljenih že v uvodu, razširjam aktualne razprave o vlogi spomina v odnosu do tranzicije in osamosvojitve, tudi v kontekstu zdajšnjih revizij polpretekle zgodovine v posttranzicijskih družbah. Seveda se lahko strinjam z ugotovitvijo, da je »*pri reakcionarnih in konservativnih ideologijah, bolj ali manj obremenjenih z religijo, točka, na katero se opira želena vizija družbe, daleč v preteklosti, medtem ko je preteklost pri posvetnih ideologijah (liberalizem, socializem) lahko tudi oporna točka, vendar je bližja, obseg zelenih vrednot pa manjši*« (Kuljić, 2012, 29). Vendar pa tovrstno postavljanje ostre ločnice – za Kuljićevo misel sicer značilno, saj skuša skozi dialektiko razsvetljenstva in protirazsvetljenstva pojasniti razrast nacionalnih mitomanij na tleh nekdanje Jugoslavije v devetdesetih

letih prejšnjega stoletja – vseeno ne zadostuje za celovito analizo zapletenega odnosa do preteklosti. Povsem očitno namreč o(b)staja ne glede na nazorska prepričanja avtentična potreba ljudi po pripadnosti, ki jo je v analizah odnosa do zgodovine in spominov potrebno upoštevati.

Moje raziskovalno izhodišče bo zato opozorilo, da je »v osemdesetih letih večina tistih, ki se je borila za demokratizacijo sistema anticipirala tudi splošno demokratizacijo interpretacij preteklosti« (Luthar, 2017, 6), pričakovala pa je tudi premestitev perspektive v prihodnost in v razvojne projekte. *Mladina* je – kot bomo videli – odsevala ta prizadevanja. Resda je tudi Slovenija po spremembi sistema postala prazni označevalec, kar je ponujalo izvrstno okolje za revizionistične interpretacije preteklosti (Pušnik, 2017), vendar ni mogoče zanikati, da so bili ti procesi zaradi številnih varovalk v slovenski družbi v primerjavi z dogajanjem v drugih tranzicijskih družbah manj intenzivni. Krvave vojne na tleh nekdanje Jugoslavije v devetdesetih letih izpričujejo, da to ni bila le posledica drugačnosti jugoslovanske socialistične izkušnje (Repe, 2008), temveč prizadevanj različnih deležnikov, tudi *Mladine* in drugih liberalnih medijev, da bi v procesih osamosvajanja ohranili pluralistično razumevanje dogodkov in procesov iz polpretekle zgodovine. Povedno namreč je, da se raziskovalci vloge mitov v jugoslovanskih vojnah izogibajo slovenskemu primeru. Izvzet je denimo iz referenčnega zbornika, v katerem so raziskovalci iz vseh nekdanjih republik analizirali vlogo mitov na osnovi tipologije: *sui generis* (smo unikatni), *antemurale* (smo zadnja utrdba proti drugemu), mučeništva (naše nacionalno bistvo je žrtvovanje) in starodavnosti/avtohtonosti (prvi smo bili tukaj) (Kolstø, 2005), medtem ko so v tem oziru primerjalne študije, utemeljene na zgodovinskem konstruktu Karantanije, težah slovenskih »venetologov« o avtohtonosti slovenstva (Bajt, 2011; 2017) ali »izumljanju« mita o 10-dnevni vojni (Kuljić, 2012; Perica in Gavrilović, 2011) neprepričljive. Podobno je tudi z mitom o »antikomunizmu«, na katerem se legitimira dobršen del (politične elite) vzhodne Evrope. Zaznaven je seveda tudi v slovenski družbi, vendar največkrat v obliki poenostavljanja dogodkov in procesov pred družbeno preobrazbo. Po mnenju sociologa Tomaža Mastnaka so zato vse tiste analize osemdesetih, ki monolitno utemeljujejo procese demokratizacije in osamosvajanje na »antikomunistične« sestavine, plod »mitografskega filtra«, ki pa po njegovem ni le poenostavljanje, temveč gre za »interpretacijo, ki je politična in napačna in (kar se mene tiče) tudi politično napačna. Če jo sprejmemo, nas ujame v svojo politiko.« (Mastnak, 2018, 18; prim. Pelikan, 2006.)⁵¹ Sociolog, ki je bil kot *Mladinin* kolumnist eden izmed ključnih akterjev tedanjega dogajanja, se

51 Za celovitejšo študijo mitov/antimitov v odnosu do komunizma glej Repe (2006).

zato zavzame za novo prilastitev zgodovine, kajti šele ta korak vzpostavlja možnosti za dokazovanje napačnosti omenjene interpretacije.

Mastnak v nadaljevanju svojega prispevka – kar je za to razpravo pomembno – (samo)kritično poudari, da mora ta proces »prilaščanja«, ki je od prvega ločen, vključevati tudi refleksijo o pasteh in razvoju liberalne paradigme, v katerem je bil utemeljen proces demokratizacije in posledično tudi osamosvojitve. Analiza teh vsebin *per se* seveda presega vsebinski obseg tega poglavja, vendar ne moremo mimo njih, saj so v njih zajeti tisti aktualni aspekti liberalizma kot politične filozofije, ki zadevajo njegovo (ne)zmožnost v analizi iracionalnih vsebin (v formiranju) družbenointegrativnega diskurza, vključno z obravnavo vloge kolektivnih spominov. Analiza prispevkov v reviji *Mladina*, ki so izšli v osemdesetih letih, zatoorej ponuja izzivalno izhodišče v raziskovanju teh tematik, saj so razmere terjale opredelitev liberalne misli do porajajočih se vsebin družbenointegrativnega diskurza tudi onkraj – povedano v klasični marksistični topiki – baze in nadstavbe.

(Ne)nadzorovana evakuacija jugoslovanstva iz slovenske misli

Seveda se lahko le strinjam z oceno, da je bila revija *Mladina* v začetku osemdesetih let »le malo verjetna kandidatka« za udejanjanje »edinstvene« vloge v procesih demokratizacije, kakršno je imela v jugoslovanski politični in javni sferi v tem desetletju (Patterson, 2000, 404). V začetku osemdesetih je kot mladinsko glasilo Zveze socialistične mladine Slovenije (ZSMS), kar je formalno ostala vse do leta 1990, članstvo seznanjala z avantgardnimi umetniškimi smernicami in novimi, zlasti zahodnimi intelektualnimi idejami, vendar je po branosti – tudi zato, ker ni hotela bralcev zabavati – zaostajala celo za *Pionirskim listom* (Vurnik, 2005). Tudi vsebinsko ni v ničemer izstopala od sočasnih jugoslovanskih tiskovin. V posebni številki *Mladine*, ki je izšla ob smrti jugoslovanskega predsednika Josipa Broza Tita, 5. maja 1980, se so na črni podlagi nizali – kot v vseh tedanjih slovenskih in jugoslovanskih časopisih – hvalospevi »legendarnemu junaku in poveljniku«, izpostavljena je bila predsednikova vloga v gibanju neuvrščenih in njegov »neprecenljivo veliki mednarodni politični pomen«, v kontekstu razvoja jugoslovanskega samoupravljanja pa tudi opomin, da je slednji »materialna sila naše družbe in prevladujoča zavest naših delovnih ljudi«. V dvojni številki, ki je izšla 10 dni zatem, je bila objavljena obsežna biografija predsednika Tita, ki je vključevala prispevke o njegovi »šoli revolucije med delavci«, o njegovem prispevku »k revolucionarni praksi« v kontekstu Marxovega in Leninovega dela in misli, na koncu pa so

v tej ediciji s fotografijami predstavljene še Titove »nepozabne ure aktivnega oddiha«, denimo v njegovi orodjarski delavnici, z njegovo družino in s slavnimi hollywoodskimi igralci in igralkami. Od predsednika so se v posebnem prispevku poslovali pripadniki JLA, tik ob uvodniku številke z dne 15. maja pa v notici o »štafeti mladosti« tudi jugoslovanski pionirji in mladina.⁵² Vse te omenjene »gradnike« jugoslovanstva je Mladina ob izteku tega desetletja s ciljem izzvati demokratično preobrazbo Jugoslavije pospešeno obdelovala in razgrajevala, začenši v letu 1986 s štafeto mladosti.⁵³

Več dejavnikov je sovpadlo, da se je *Mladina* v osemdesetih uveljavila kot torišče kritike in uporništva v odnosu do »gradnikov« Jugoslavije. Seveda so že dogajanja v prejšnjih desetletjih – v šestdesetih neuspešni poskusi uvajanja ekonomskega liberalizma, nova jugoslovanska ustava iz leta 1974⁵⁴ in tudi avantgardna umetniška gibanja – rahljala spone jugoslovanskega socialističnega sistema, vendar se je šele po smrti Tita in politični ter ekonomski krizi, ki je nastopila zaradi zunanjega zadolževanja (Lusa, 2012), razgalila krhkost t. i. jugoslovanske »dogovorne ekonomije« in samoupravljanja, kar vse je oblikovalo okolje, ki je ne le ponujalo možnosti, temveč terjalo kritično izpraševanje jugoslovanskega sistema in ideologije ter mitov, na katerih je temeljil. V resnici je *»bilo protislovje med uradno proklamiranim socialističnim patriotizmom, bratstvom in enotnostjo (izraženo v geslu, tudi po Titu Tito'), ki je ostalo nespremenjeno v političnih programih, partijskih resolucijah, šolskih učbenikih in na proslavah, ter med realnim doživljanjem Jugoslavije velikansko, kar še zlasti velja za Slovenijo, kjer so mladinci začeli prvi rušiti dotlej nedotakljive jugoslovanske mite,«* poudarja Repe (2001, 7).

52 Poudarke o Titovi smrti povzemam iz številke *Mladina*, 5. 5. 1980 (posebna številka), in *Mladina*, 15. 5. 1980, 19/20.

53 Posebna raziskava bi bila potrebna o tem, kako se je v tem desetletju spreminjal odnos do Jugoslavije in samoupravnega socializma na ravni individualnih opredelitev. Sociolog Mitja Velikonja denimo povedno zapiše: *»Da bi svojim študentom pokazal, kako je interpretacija preteklosti in lastne vloge v njej hitro pokvarljiva roba', jih večkrat napotim prebrat denimo študentski Tribuno ali Mladino iz sedemdesetih ali zgodnjih osemdesetih, kjer »mrgoli leninističnih člankov, izjav in pamfletov, bojevitih pozivov k nadaljevanju proletarske revolucije', diktature proletariata', stopanja po Titovi poti«* tudi izpod peresa tistih »gorečnejšev, ki se danes enako ognjevito in goreče« predstavljajo kot osamosvojitelji, narodno zavedni politiki in demokrati (Velikonja, 2012, 10). Ker ti aspekti, poudarjamo, niso tema naše raziskave, bomo prispevke v *Mladini* analizirali v njihovi družbenozgodovinski logiki ne glede na kasnejše preference njihovih avtorjev.

54 Z njo so šest republik in dve avtonomni pokrajini opredelili kot temelj, na katerem je zgrajena ureditev države. Vsaka reforma ali pomembna odločitev je tako morala dobiti soglasje vseh konstitutivnih členov. Ustava, ki jo je napisal Edvard Kardelj, naj bi vse obvarovala pred *»jugoslovanskim integracionizmom«, dejansko pa je širila avtonomijo republik s ciljem preprečiti težnje srbskega hegemonizma«* (Lusa, 2012, 34–35).

Drugi dejavnik zadeva razvoj ZSMS. Organizacija je v osemdesetih letih stremela k »osamosvojitvi«, kar je tedaj pomenilo opustitev njene »transmisijske vloge« kot valilnice kadrov za članstvo v Zvezi komunistov Slovenije (ZKS), hkrati pa se je hotela preoblikovati v »alternativo znotraj sistema« s ciljem postati povezovalna platforma za opolnomočenje t. i. novih družbenih gibanj, osredinjenih na mirovniška in okoljevarstvena prizadevanja in pravice homoseksualcev (Zajc, 2017). Ključni obrat je nastopil po krškem kongresu ZSMS leta 1986, saj je zveza takrat »prestopila iz politike družbenopolitičnih organizacij v sistemsko zagovornico interesov nastajajoče civilne družbe in novih družbenih gibanj. Mladina je v tistem času bolj kot glasilo ZSMS postajala glasilo obeh omenjenih skupin družbene opozicije« (Vurnik, 2005, 348).⁵⁵ ZSMS se je približala alternativni, ni bila več glasnik ideologije SFRJ (Repe, 2002, 92). Obenem so se v drugi polovici osemdesetih – to zadeva tretji dejavnik – v vlogi urednika revije pojavili mladi in prodorni ljudje, sicer vsak s svojim pristopom in videnjem tematik, ki jih je treba izpostaviti v uredniški politiki (glej v Balažic, 2004, 195–196). Ni pa si mogoče – četrtrič – zamisliti, da bi njene aspekte lahko udejanjili brez tihe podpore vodstva slovenske partije, zlasti t. i. »reformne strujek«, ki se je uveljavila po kongresu ZKS leta 1986, kar se je odražalo tudi v naklonjenosti občilom, ki so si prizadevala za demokratizacijo družbe (Gabrič, 2002), čeprav je bil to tudi »rezultat dolgoletnih bojov novinarjev in javnosti za svobodo informiranja, spoštovanje novinarskega kodeksa in odgovorno rabo javne besede« (Mastnak, 2018, 21).

Ključni fokus in angažma *Mladine* je seveda bila – demokratizacija države. Na ravni teorije se to kaže v prispevkih sociologa Tomaža Mastnaka in polemikah, v katere je vstopal, denimo s sociologoma Gregorjem Tomcem in Franom Adamom, kasneje tudi s Slavojem Žižkom. Pomembna referenca je bil sveži zbornik *Socialistična civilna družba* (Mastnak, 1985), v katerem sta s svojimi prispevki sodelovala najboljša poznavalca demokracije in javne sfere, David Held in John Keane, obenem pa je *Mladina* zlasti v drugi polovici osemdesetih objavljala tudi obsežne prispevke o vzhodnoevropskih oporečnikih, denimo o poljskem uredniku Adamu Michniku, a vedno s teoretično izzivalnim

55 Blaž Vurnik piše, da se je že leta 1983 uredniška politika časopisa precej spremenila. *Mladina* naj ne bi bila več glasnik mladinske organizacije, ampak bi morala njena vloga temeljiti na kritični refleksiji o tej organizaciji. Kot prvo prelomnico izpostavlja kongres ZSMS v Novem mestu leta 1982, ko je ta začela oblikovati svoj prostor, v katerem je pomembno mesto našla tudi *Mladina*. S tem se ne bi oddaljila od ZSMS, saj je ta še potrebovala tednik, vendar bi ga opredeljeval kritičen, a konstruktiven odnos do stvarnosti, kar naj bi omogočilo demokratičen dialog in sooblikovanje »alternative in perspektive nadaljnjega razvoja socialističnega samoupravljanja«, obenem pa bi postala »pomemben moment aktivne mobilizacije mlade generacije« (Vurnik, 2012, glej tudi Balažic, 2014; Zajc, 2017; Repe, 2002, 92).

vprašanjem, ali lahko socializem postane demokratičen oz. kaj so v primerjavi z zahodnimi političnimi sistemi (lahko) prednosti socialističnega sistema v razvoju demokracije.

Seveda pa je demokratizacija v tedanjih jugoslovanskih razmerah pomenila najprej pobudo/zahtevo za odpravo 133. člena kazenskega zakonika SFRJ, ki je sankcioniral t. i. »verbalni delikt«. Ta člen je bil, kar je podrobneje analizirala Jerneja Kos (2004), v primerjavi z drugimi republikami, predvsem pa z avtonomno pokrajino Kosovo, v Sloveniji redko uveljavljen, vendar je tudi v obliki samocenzure nenehno omejeval pravico do izražanja kakršnekoli kritike jugoslovanskega sistema in njegovih oblasti. Mladina se je že od leta 1983, ko je postala uredniško drznejša, izpostavljala s podporo pobudam za odpravo tega člena. Že v tem letu je njen tedanji urednik Mile Šetinc podprl Bogdana Novaka, odgovornega urednika satiričnega časnika *Pavliha*, ki sta ga javni tožilec SR Slovenije in poveljstvo armadnega območja pozivala k prevzemu politične odgovornosti zaradi objave članka »Frače v spretnih rokah«, saj naj bi bil smešil JLA. *Pavliha* se je kot satirični časopis, ki mu je bilo »dovoljeno« več kot drugim, med prvimi začel v osemdesetih letih poigravati z mejami dovoljenega. Objavil je denimo seznam 481 jugoslovanskih politikov in direktorjev, ki so v dar ali za smešno nizko ceno v novomeškem IMV pridobili renault 18 ali 9 – tedaj avto višjega cenovnega razreda (Novak, 1991). Mladina je obenem pričela objavljati niz prispevkov o represiji v povezavi s t. i. verbalnim deliktom. V letu 1984 je slovensko javnost seznanjala s primerom šestih jugoslovanskih intelektualcev, ki so se sestajali v okviru t. i. »svobodne univerze« in aretacijo z njo povezanih 28 oseb, ki so bili obtoženi »kontrarevolucionarnega ogrožanja družbene ureditve« – veleizdaje. Podrobno je med letoma 1984 in 1987 poročala tudi o angažmaju odvetnika Vladimirja Šeksa, ki se je v apelih jugoslovanskim oblastem zavzel zanje, na koncu pa je bil tudi sam – obtožen »kaznivega dejanja proti temeljem socialistične samouprave družbene ureditve in varnosti SFRJ s sovražno propagando« – obsojen na zaporno kazen. Spremljala je tudi usodo sarajevskega politologa Vojislava Šešlja, enega izmed omenjene šesterice obsojenih, ki je bil leta 1984 zaradi izražanja »anarholiberalnih in nacionalističnih stališč« obsojen na osemletno zaporno kazen (Kos, 2004). Treba je poudariti, da so nekateri izmed nastopajočih v *Mladini* ob koncu osemdesetih postali izpričani nacionalisti, vendar je uredništvo – zelo mlado – največkrat ustrezno presojalo o tezah, ki so jih zagovarjali. To velja denimo za Kosto Bulatovića, enega izmed ustanoviteljev razvpitega Srbskega gibanja odpora (*Srpski pokret otpora*), ki je v devetdesetih na haaškem procesu kot priča nastopil v prid Slobodanu Miloševiću, enako pa tudi za Šešlja, saj so pogovor s kasnejšim soustanoviteljem Srbske radikalne stranke in haaškim

obtožencem opremili z opozorilom v uvodniku, da se ograjujejo od njegovih zahtev – med njimi je bila tudi »delitev« oz. »ukinitev« Bosne –, vendar intervju, sicer oblikovno in vsebinsko nenavaden, objavljajo v ponazorilo, da je status političnih zapornikov v tedanji jugoslovanski državi neurejen.⁵⁶

Iz prispevkov je vidno, da je *Mladinin* pristop v obravnavanju tem iz polpretekle zgodovine v znatni meri zaznamovalo hotenje po odpravi 133. člena in širjenju svobode govora in demokracije. V tej perspektivi so se zavzemali za »demokratizacijo« zgodovinskih interpretacij z izpostavljanjem posameznih »krajev spomina« (*les lieux de mémoire*) tako iz skupne jugoslovanske kot tudi iz specifično slovenske polpretekle zgodovine. Da jih je motil monolitni pristop v obravnavanju takšnih tem, izpričuje denimo uvodni zapis k intervjuju z danes sicer skoraj neznanim srbskim zgodovinarjem Veselinom Đuretićem, avtorjem v tistem času kontroverzne knjige *Zavezniki in jugoslovanska vojna drama* (*Saveznici i jugoslovenska ratna drama*). Poudarili so namreč, da uredništvo ne vrednoti njegovih tez, ki so z relativiziranjem krivde četniškega gibanja za »srbsko državljansko vojno« v Srbiji dvignile veliko prahu, vendar objavljajo pogovor z njim zato, ker »nam gredo izrazito na živce tiste družbeno-politične razprave, ki ... onemogočajo vsako resno razpravo o določenem problemu«. ⁵⁷ Uredništvo je s plasiranjem takšnih, včasih torej tudi kontroverznih pričevanj in pogledov na polpreteklo zgodovino in z njo povezanimi usodami ljudmi sistematično izzivalo v jugoslovanski zakonodaji represivno opredeljeno pravico do svobode govora. V rubriki, naslovljeni z »Žrtve 133. člena« so tako rekoč ob bok poročilom organizacije *Amnesty International* o stanju človekovih pravic v Jugoslaviji, in intervjujem, kot je bil z Vladimirjem Dedijerjem, samosvojim mislecem, predsednikom Russlovega razsodišča in znanim Titovim biografom, predstavljali pričevanja mnogih slovenskih in jugoslovanskih disidentov (med njimi denimo učitelja Ota Vilčnika, novinarja Viktorja Blažiča, krščanskega socialista Franca Miklavčiča, bosansko-hercegovske pisateljice Melike Salihbegović in političnega zapornika Dobroslava Parage), ki so jim oblasti zaradi »napačnih« besed odvzele prostost, jim onemogočile zaposlitev ali jih prisilno upokojevale. Objavljali so tudi obsežne zapise/pričevanja o zapornikih na Golem otoku (Dragutin Vajdič in Radovan Hrast), žrtvah dachavskih procesov, denimo intervju s pisateljem Igorjem Torkarjem (Borisom Fakinom). Leta 1989 je Mladina objavila intervjuje z vplivnimi jugoslovanskimi disidenti, tudi z Milovanom Đilasom, že od leta 1988 pa je sistematično predstavljala, v intervjujih ali v obsežnih zapisih, dogajanje v šestdesetih in zgodnjih sedemdesetih, ko so centralne oblasti na Titov ukaz grobo zatrle poskuse ekonomske

56 Mladina, 16. 5. 1986 (št. 18): Miha Kovač: *Kdo se boji črnega moža*, 1.

57 Mladina, 10. 1. 1986 (št. 1), 6–11.

liberalizacije, njihovim ključnim akterjem – v Sloveniji Stanetu Kavčiču, na Hrvaškem Miku Tripalu in Savki Dabčević-Kučar ter v Srbiji Latinki Perović in Marku Nikeziću – pa onemogočile opravljanje javnih funkcij in jih obsodile na izolacijo.⁵⁸

Vsi ti prispevki o neprijetnih in zamolčanih platih jugoslovanske polpretekle zgodovine so nedvomno imeli, česar so se zavedali tudi ustvarjalci *Mladine*, v tedanji slovenski in jugoslovanski družbi katarzične učinke. A izpostavljeni so bili tudi kot poziv k emancipaciji misli.⁵⁹ »*Veliko se govori o zgodovinskem spominu, vsi ga valjamo po jeziku kot nekakšno geslo dneva, storimo pa kaj malo, da bi zgodovino zares spoznali,*« je zapisal Jaša Zlobec v uvodnem prispevku, v katerem je *Mladina* objavila pismo hrvaškega pisatelja Petra Šegedina o izvorih nacionalizma na Hrvaškem v sedemdesetih letih.⁶⁰ V času, ko je bil v jugoslovanski javnosti govor o t. i. diferenciaciji in rehabilitaciji »nezaželenih«, je tedanji urednik *Mladine* poudaril, da zahteva tednika po kritični »*analizi preteklosti (primer Djilas, Ranković, Maspok, 25 poslancev itn.) ni klic k obračunu, temveč je osnovni predpogoj za kakršnekoli analize, odločanja, pisanja programov, demokracije. Šele skozi razmerja do preteklega je možno oblikovati kriterije odločanja, diferenciranja.*«⁶¹ Vsekakor *Mladinin* pristop v razumevanju polpretekle zgodovine vključuje klic k omenjeni »zgodovini v množini«, vendar vsebuje tudi zelo jasno stališče do kompleksnega dogajanja, ki je v polpretekli zgodovini zaznamovalo Slovenijo. Utemeljeno je na afirmativnem stališču do NOB, negativnem odnosu do domobranskega gibanja, čeprav so v nekaterih prispevkih nekateri avtorji izpostavljali kompleksnost te problematike, zaznati pa je bilo tudi prizadevanja, da bi do politične emigracije, v Jugoslaviji anatemizirane, v javni sferi vzpostavili manj monoliten odnos. Tudi zaradi izpostavljanja takšnih zgodb in pričevanj so sodelavci *Mladine* – največkrat na zanjo značilni ironični

58 O tem dogajanju, tudi o usodi t. i. »Kavčičevih fantov« (Jože Jerovšek, Tine Hribar, Veljko Rus in Vladimir Arzenšek) in drugih, ki so podprli liberalne gospodarske usmeritve Staneta Kavčiča, med letoma 1967 in 1972 predsednika slovenske vlade (uradno: predsednik Izvršnega sveta Skupščine SRS), sta v *Mladini* tedaj pisala zlasti Janez Janša in Igor Bavčar. Glej v *Mladina*, 8. 1. 1988 (št. 1), *Liberalci z napako*, 11; *Mladina*, 15. 1. 1988 (št. 2): O *odgovornosti*, 16; *Mladina*, 5. 2. 1988 (št. 5): *Slovenska polpretekla zgodovina*, 7. Za podrobnejšo analizo poskusov uvajanja liberalizma v Sloveniji, tudi v primerjavi z dogajanjem v drugih jugoslovanskih republikah, glej Repe (1992).

59 V ponazoritev omenjenega z izjavo tedanjega pisca in urednika prilog Marcela Štefančiča na okrogli mizi *Mladi slovenski publicisti: Moja generacija je apolitična in resignirana: »Mislim, da to, kar nas grabi, ni histerija, ker histerija te grabi, če imaš težave s preteklostjo, mi pa težav s preteklostjo nimamo, in po tem se ločimo od vseh prejšnjih generacij. Težave imamo s prihodnostjo in to prihodnost je treba razumeti v odnosu do politične sedanjosti.*« (Štefančič V: Balažič, 2004, 205.)

60 *Mladina*, 30. 10. 1987 (št. 37): *Bratje Hrvati – bogu za hrbtom*, 32–34.

61 *Mladina*, 10. 4. 1987 (št. 14): Franci Zavrl: *Diferenciacija*, 1.

način – morali nenehno pojasnjevati, »čigava je *Mladina*«, »kdo stoji za njo« ali »za kaj se zavzemajo.⁶² Avtor/-ji uvodnika so denimo oktobra 1986 odgovarjali, »da je razkrivanje zgodb iz preteklosti namenjeno razkrivanju mehanizmov, ki so ali prikrivajo anomalije v družbi, gre nam za razgaljanje oblastnih mehanizmov, ki z enako vnemo sekajo levo in desno, uničujejo vse nasprotnike, reakcionarne kot napredne«, temu pa se je mogoče zoperstaviti le z afirmiranjem javnega dialoga.⁶³

Odpiranje preteklih tem je v tem smislu služilo zlasti razpiranju prostora javnega prostora⁶⁴ in legitimizaciji njene uredniške politike v očeh bralcev in bralk, kar je omogočilo vse kritičnejše intervencije v kompleksno jugoslovansko, politično, ekonomsko, kulturno in seveda vojaško sfero, kar je v letu 1988 kulminiralo v prispevkih o privilegijih in ravnanju jugoslovanske partijske in vojaške elite in z njima povezano prodajanje orožja na svetovna krizna žarišča, zlasti seveda v države t. i. tretjega sveta.⁶⁵ Ta proces kritičnega in intenzivnega »prestreljevanja« jugoslovanskega političnega in družbenoekonomskega diskurza s premišljeno zasnovanimi raziskovalnimi prispevki, z neizprosno satiro, a tudi z novimi teorijami demokracije, podprtimi z mirovniškimi, okoljevarstvenimi pobudami in zahtevami za afirmacijo posameznikovih (!) pravic, je sprožil postopno »evakuacijo« zaukazanega jugoslovanstva, vendar ne tudi tistih pojmovanj jugoslovanstva, ki zadevajo oblikovanje specifičnih vezi, ki so se v »svetu življenja« oblikovale med prebivalci iz nekdanih republik.

62 Z obsežnim dosjejem z naslovom »Za koga se zavzema Mladina« so novembra 1986 odgovorili na *Vjesnikovo* »vprašanje«, podkrepljeno z menda »resnično zgodbo« Dobroslava Parage, drugačno seveda od tiste, ki so jo predstavili v *Mladini* (Mladina, 14. 11. 1986, št. 37, 8-12). Kasneje so na takšna vprašanja odgovarjali z vse več ironije: Glej npr. Mladina, 8.1. 1988 (št. 1.): Ervin Hladnik – Milharčič: *Kdo smo in kdo stoji za nami*, 48., tudi Mladina, 25. 3. 1988 (št. 12): Slavoj Žižek: *Kravja kupčija z Mladino*, 8.

63 Mladina, 31. 10. 1986 (št. 35): *Uvodnik*, 1.

64 Tudi zato so veliko pozornosti namenili svobodi medijev v drugih jugoslovanskih republikah, kamor so sodili prispevki o pritiskih na urednike in novinarje v zagrebškem *Danasu*, beograjskem *Intervjuju* in beograjski *Dugi*, seveda pa tudi o pritiskih na urednike in novinarje slovenskih časopisov, denimo *Teleksa*, *Tribune* in *Katedre*, pri čemer so podporo njihovim stališčem izražali tudi z objavo prispevkov, ki jih v teh revijah zaradi cenzure ali zaplemb niso smeli objaviti.

65 Treba je poudariti, kar kaže moja analiza, da so tri ključne tematike, ki zadevajo t. i. »napade na JLA« – prodajanje orožja ali posredovanje pri prodaji (»Mamula go home«, Mladina, 12. 2. 1988, št. 6); privilegiji partijske in vojaške elite (gradnja vile v Lovrenu pri Opatiji za zveznega sekretarja za obrambo Branka Mamulo in vil za partijske vodje v bosanskem Neumu; Mladina, 19. 2. 1988, št. 7: *Pozor!!!*, 12.); možnost vojaškega udara v Jugoslaviji (umaknjen članek »Noč dolgih nožev«) – v *Mladini* obravnavali v uvodnikih in kolumnah, svoje ugotovitve pa podkrepili z večmesečnimi serijami raziskovalnih prispevkov, tudi z reportažami, v primeru afere s prodajanjem orožja tudi iz Etiopije.

Afera »štafeta mladosti« kot epistemski rez v interpretaciji preteklosti

Če je *Mladina* do tedaj odpirala zamolčane in neprijetne teme iz jugoslovanske in slovenske polpretekle zgodovine tudi z namenom »demokratizacije« njihovega razumevanja, pa je bila t. i. »plakatna afera«, zlasti refleksije o njej v *Mladini*, epistemski rez v interpretaciji polpretekle zgodovine. Afera je danes percipirana kot eden izmed prvih simptomov v rušenju jugoslovanske mitologije »bratstva in enotnosti«, vendar naša analiza kaže, da je v refleksiji zapisov *Mladine* bolj kot jugoslovansko zgodovino zadevala spremembe v (samo)razumevanju slovenstva. Celotno afero, če na kratko obnovimo, je sprožil plakat za »štafeto mladosti«,⁶⁶ ki ga je na povabilo ZSMS ustvaril *Studio Novi kolektivizem*, ki je bil kot del *Neue Slowenische Kunst (NSK)* eno izmed ključnih avantgardnih gibanj v osemdesetih. Umetniki so izdelali grandiozni plakat mladeniča s štafetno palico, vendar zamolčali, da so za njegovo podlago uporabili sliko *Tretji rajh – alegorija herojstva* Richarda Kleina iz leta 1936. Afera je izbruhnila konec februarja leta 1987, ko je *Politika* na osnovi opozorila – sicer nikoli identificiranega – inženirja Nikole Grujića, ki naj bi podobo našel na 136. strani knjige *Od Sarajeva do Potsdama*, razkrila vir podobe (glej v: Vurnik, 2005; Balažic, 2004; Kastelic, 2020).

Mladina je sicer že prej, zlasti ob koncu leta 1986, objavila niz kritičnih člankov do »štafete mladosti«, v katerih je zagovarjala končanje »preživetega rituala«, pri čemer je svoj poziv utemeljevala z ekonomskimi (razsipnost), ideološkimi (konflikt, ne pa enotnost lahko ustvari napredek) in zgodovinskimi (reakcionarnost zgodovinskih spektaklov) razlogi. Za avtorje prispevka je bila štafeta mladosti anahronistični ritual, ki ne rešuje ključnih problemov jugoslovanske stvarnosti.⁶⁷ Prav nevarnost nekritičnega ohranjanja anahronističnih ritualov, ki izvira iz monolitnega razumevanja polpretekle zgodovine, je v plakatu izpostavil *Novi kolektivizem*. V zapisu, ki ga je objavila tudi *Mladina*, so avtorji plakata priznali, da so uporabili nacistični plakat, vendar kot pavšalne odločno zavrnili vse tiste interpretacije njihovega dela, ki so v njem videle »žaljenje boja jugoslovanskih narodov in narodnosti proti fašizmu«. Tovrstno, provokativno kontrapunktiranje simbolov, ki zahteva od gledalca »zavest, zrelost in moralno sodelovanje«, so namreč uporabili zato, »ker mladina mora govoriti o travmah preteklosti, če hoče

66 Štafeta mladosti, ki se je od leta 1945 praznovala 25. maja ob rojstnem dnevu predsednika Josipa Broza Tita, je bila, temelječa na kultu Tita, ena izmed najpomembnejših manifestacij »bratstva in enotnosti« in jugoslovanstva. Do Titove smrti v letu 1980 si nihče ni upal nasprotovati slovesnostim, ki so vključevale predajo štafetne palice »od Vardarja do Triglava«. Po njegovi smrti in zaostritvi krize je bilo vse več dvomov o smiselnosti izvajanja tega rituala.

67 *Mladina*, 21. 12. 1986 (št. 42), 9–10.

govoriti o svoji prihodnosti«. Poudarili so, da se je bratstvo in enotnost konstituiralo na osvobajanju od terorja fašizma, mladina pa je bila vzgojena na ideji, da se travma fašizma ne sme pozabiti, »*kajti pozabljanje omogoča ponavljanje zgodovine*«. Mladenič na plakatu je v tem smislu postavljen v dinamično razmerje s simboli, ki ga na ta način osvobajajo in očiščujejo vseh mračnih sil fašizma, stalinizma in dogmatizma. »*Ta način daje možnost, da mladina odkrito spregovori o travmi vsakršne represije, jo prevrednoti in uniči*«. ⁶⁸ Takšna apropiacija polpretekle zgodovine in drugačna obravnava travm, ki izvirajo iz nje, je izrazito napredna, saj ohranja polpreteklo zgodovino in spomine »žive«, tudi v smislu omenjenih Norajevih tez o ohranitvi »krajev spomina« kot navzočnosti preteklega, obenem pa, utemeljena na etičnih vidikih, ne pristaja na postmoderno relativizacijo v smislu enako(vredno)sti interpretacij preteklosti.

Večina *Mladininih* komentatorjev je sicer celotno afero interpretirala z vidika demokratične pravice do svobode izražanja, zlasti seveda v odnosu do 133. člena. Med njimi izstopa peticija *Klic k razumu*, v katerem širok nabor intelektualcev poudarja, da so negativni odzivi oblasti na plakat, a tudi dobršnega dela jugoslovanskih medijev še en pokazatelj, da kulture dialoga v tedanji Jugoslaviji ni moč udejanjiti. Retoriko v pismu so zaostriili s poudarkom, da »*gonja o domnevni fašističnosti predloga plakata... vsebuje elemente, ki so strukturno sorodni elementom fašističnih političnih mobilizacij in organizacijo fašističnega govora*« in jo primerjali z obsodbami drugih demokratičnih pobud v tistem obdobju: pobude za razvoj civilne družbe, ukinitev smrtni kazni, za odpravo 133. člena KZ SFRJ, tudi proti ustanovitvi t. i. fonda solidarnosti (novinarjev). Po njihovem se prav zaradi nepripravljenosti na resno spoprijemanje z vsemi temi pobudami jugoslovanske družbe zapletajo v iracionalizme vseh vrst: spodbujanje nacionalizmov, sejanje razdora v državi in družbi, kar vodi v demoralizacijo in rušitev pravnega sistema. ⁶⁹ Tudi govorniki na okrogli mizi na to temo, o kateri je *Mladina* tedaj pripravila obsežno poročilo, so izpostavljali zlasti tiste vidike afere, ki zadevajo pravico do svobode govora, in s poudarkom, da lahko plakatno afero premaga le vsebina nove pobude za demokratizacijo. ⁷⁰ Enako stališče je zagovarjal tudi sociolog Tomaž Mastnak, ki je še izpostavil, da so v »*novi konstelaciji družbenih in političnih bojev na eni strani sile demokracije in razuma, na drugi strani pa totalitarizma in iracionalizma*«. Po njegovem je bil v tedanjih razmerah zato boj za demokracijo tudi boj za »*novo razsvetljenstvo*« in »*boj proti političnemu iracionalizmu*«. ⁷¹

68 *Mladina*, 5. 3. 1987 (št. 9), 6.

69 *Mladina*, 13. 3. 1987 (št. 10): *Klic k razumu*, 1.

70 *Mladina*, 13. 3. 1987 (št. 10): *Tvoj je vstajenja dan (okrogla miza o plakatni aferi)*, 8–13.

71 *Mladina*, 27. 3. 1987 (št. 12): Tomaž Mastnak: *Strukturni elementi nacifikacije ideološkega govora in iracionalizacija politike*, 10.

Drugačne poudarke sta v aferi in odzivih nanjo zaznala filozofa Mladen Dolar in Slavoj Žižek. Prvi je v prispevku za *Mladino* – komentirajoč tudi tedaj v jugoslovanskem tisku zelo odmevno »morbidno bakanalijo« v Sarajevu, študentsko zabavo, opremljeno s fašističnim dekorjem (Balažic, 2004, 126–127) – izpostavil problem izvzemanja simbolnih atributov fašizma ali nacizma, denimo kljukastega križa, iz družbenozgodovinskega konteksta. Tako se »fašizem ohranja in reproducira predvsem kot travma, ki je ni mogoče analizirati,« zapiše in zavrne očitek, da je vzrok pri mladih, ki rokujejo s temi simboli, le pozaba, temveč, nasprotno, izpričuje »zahtevo po zgodovinskem spominu, ki bi se ne opiral na stalno reproduciranje nereflektirane travme.«⁷² Svojo tezo o nezadostnosti »klicanja k razumu« v teh primerih je podkrepil z analizo filma *Lili Marleen* iz leta 1981, v katerem je režiser Rainer Werner Fassbinder potenciral fašistične simbole, da bi razgalil njihovo pravo moč, kajti »zgodovinski spomin (nas) uči, da lahko klici k razumu proizvedejo tudi nasprotno učinke v naslovitvi določenih problemov«. Prav ta vprašanja po Dolarju obravnavajo v svojih delih *Laibach*, *Gledališče sester Scipion Nasice*, *Irwin*, nasploh *Neue Slowenische Kunst*.⁷³ Še odločneje je nekaj številčk zatem Slavoj Žižek zavrnil tiste interpretacije afere, ki so plakat – tudi vsebinsko – povezovala z demokratizacijo družbe in na tej osnovi »kolegialno« podporo avtorjem plakata. Poudaril je, da je teza, da NSK po svoje, na specifično-umetniški način prispeva k demokratizaciji naše družbe, k razširitvi prostora civilne družbe, k večji samostojnosti in refleksiji družbenih subjektov, očiten absurd. »Že na neposredno-izkustveni ravni čutimo, da ne gre za to«, je zapisal Žižek in nadaljeval Dolarjevo psihoanalitično utemeljevanje afere NSK z dopolnitvijo, da se umetniška skupina NSK z manipulacijo v polju različnih fantazem, s katerimi si »neka skupnost organizira specifične načine uživanja«, izogne lastni interpretaciji. »Kaj namreč dela NSK? Pravzaprav nenehno isto: uprizarja temeljne fantazme, fantazmatske mite, konstrukte, na katerih temelji naša nacionalna identifikacija«, vendar tako, da nam »skozi celo vrsto potujitvenih postopkov ... omogoči zavzeti distanco do njih«. Po njegovem nam NSK da videti »predideološko« oz. »podideološko« podlago, to tezo pa je Žižek v kasnejših tekstih razvil z uvedbo koncepta nadidentifikacije in s podrobnejšimi analizami umetniških postopkov NSK, ki zadevajo dekonstrukcijo označevalnih mehanizmov (glej v Čufar, 2018, 41–42). Zato po njem ni dovolj ostati v razsvetljenem polju, treba se je odzvati na nelagodje, ki ga sproža umetnost NSK.⁷⁴

72 Mladina, 13. 3. 1987 (št. 10): Mladen Dolar: *Psihoanaliza na oblasti: O fašizmu, marksizmu in aferi s plakatom*, 8.

73 Mladina, 27. 3. 1987 (št. 12): Mladen Dolar: *Wie Einst, Lili Marlen*, 9–10.

74 Mladina, 3. 4. 1987 (št. 13): Slavoj Žižek: *Pismo od daleč*, 11–12.

Čeprav je imel Mastnak v svojem odzivu, da takšen poziv ne more vsebovati »realne« politične geste,⁷⁵ verjetno prav, pa so bile ravno tovrstne analize subliminalnega vplivanja (jugoslovanske) oblasti na dogajanje v državi tista varovala, ki so, čeprav takrat v splošni javnosti verjetno percipirane kot digresije, vsaj slovensko družbo na »prehodu« obvarovala pred oblikovanjem/izumljanjem nove nacionalne fantazme/mitologije. Ključno vlogo v oblikovanju teh (umetniških) opozoril, ki so bila v *Mladini* zlasti v Žižkovih prispevkih skrbno reflektirana, so imele vse članice *NSK*, poleg *Novega kolektivizma* torej še *Gledališče sester Scipion Nasice* z legendarno predstavo *Krst pod Triglavom* v letu 1986 in seveda glasbena skupina *Laibach*. Do podobnega sklepa je prišla tudi Polona Balantič, ki je to vprašanje raziskala na osnovi hipoteze Alexeia Monroea v knjigi *Pluralni monolit*, da je »*Laibachovo manipuliranje s slovenskimi narodnimi arhetipi nemara vplivalo na to, da se v Sloveniji ni pojavil očiten nacionalističen ekstremizem, in sicer prav zaradi povezovanja takšnega pojava s tako spornim pojavom, kot je Laibach*« (Monroe, 2003, 176). *Laibach* je namreč v svojih umetniških projektih sistematično »uprizarjal« jugoslovanske, zlasti pa slovenske mite, vendar tako, da jim je korak za korakom odtegoval izvorno vsebino in jo v svoji glasbi, s svojim videzom in pristopom, postavljajl v nove kontekste. Z navezavo na analizo mitov Rolanda Barthesa avtorica zapiše, da so »*Laibachi vlogo mitologov, lovcev na mite, ki konstituirajo družbeni red, odigrali kot drugotni tvorci mita. Mite so razkrivali z rekapitulacijo – poustvarili so jih v njihovi skrajni obliki in jih tako naredili vidne in slišne*« (Balantič, 2006, 27), kar je ključnega pomena ob prehodih, »motnjah«, ki terjajo preoblikovanje skupnostnega diskurza. Takrat, v kriznih situacijah, se pokaže, da je »*zgodovina radikalno kontingenten, odprt proces*«, saj se takrat »*razkroji simbolni univerzum, ki je družbi podeljeval ideološko kohezijo: takrat je odvisno od radikalno kontingentne simbolne operacije, kateri diskurz bo prešil celotno polje in prevzel hegemono vlogo*« (Žižek, 1987, 175–176).

Enotnost v pluralnosti: formula slovenskega družbenointegrativnega diskurza?

Stefano Lusa ima le deloma prav z že omenjeno trditvijo, da je »demokratizacija potekala v civilni družbi, premisleki o narodu pa drugje«. Domicil slednjih je bil v razširjenem krogu *Nove revije*, vendar so bili pisci *Mladine* pozorni, tudi kritični, zlasti do poskusov uvedbe etnocentričnega modela v procesih

75 *Mladina*, 27. 3. 1987 (št. 12): Tomaž Mastnak: *Strukturni elementi nacifikacije ideološkega govora in iracionalizacija politike*, 10.

preoblikovanja slovenske družbe in politike. Vlado Miheljak je v komentarju *Gradiva za slovensko ustavo*, ki ga je v letu 1988 pripravilo *Društvo slovenskih pisateljev* oz. njegova *Ustavna komisija upravnega odbora*, opozarjal, da so pisci alternativne ustave padli na isti točki, ki so ji očitali jugoslovanski ustavi: vsebovanje političnega programa. Namesto da bi »ustavo kar se le da ,razideologizirali‘, jo očistili ideološkega balasta«, so po njegovem ideološko matrico NOB, na kateri je bila utemeljena jugoslovanska ustava, z relevanco slovenske ideologije in njenih mitoloških vsebin razširili – z raznimi knezi Kocliji, generali Maistri, protigermanskimi – protikrščanskimi upori, koncipiranjem slovenskega narodnega programa ne samo skozi Speransa,⁷⁶ ampak tudi skozi Kreka, skozi tradicijo slovenske socialne demokracije – na celotni narodov zgodovinski spomin. »In tu je temeljna napaka in zmota: ideološkosti stare ustave ne odpravljamo zato, da njeno mitologijo zgolj razširimo, ampak tako, da jo ,razkrečimo‘ (kot to nekje obsceno imenuje Žižek) in razenobejimo naenkrat«. Po njegovem takšno etnocentristično pojmovanje nacije favorizira koncept organske skupnosti (predružbena *Gemeinschaft*),⁷⁷ kar ne more biti primerno okolje za sodobni koncept nacije, kjer pravice in dolžnosti ne izhajajo iz pripadnosti kulturnemu narodu, temveč iz inkluzivnega koncepta, ki temelji na državljanskih pravicah. Kasnejši razvoj dogodkov izpričuje, da se ta verzija slovenstva sicer ni udejanjila, temveč se je – vsaj v devetdesetih letih s »tehnicistično« vladavino Janeza Drnovška – uveljavilo pojmovanje nacije, kakršno je v prispevkih za *Novo revijo* zagovarjal zlasti France Bučar; torej nacije kot »interesne skupnosti«, utemeljene na logiki učinkovitosti in produktivnosti družbe, pripravljene na interesnih osnovah sodelovati v novih zvezah (Kovačič in Kuzmanič, 2004). Odmeve teh idej, zlasti v letu 1989, sicer lahko zasledimo tudi v *Mladini*, ko je začenjala namenjati prostor piscem *Nove revije*, Francetu Bučarju, Spomenki Hribar, tudi Petru Jambreku in Dimitriju Ruplu, zlasti pa v obsežnejših predstavitvah ustroja in delovanja Evropske skupnosti, ki je bila tedaj s fokusom le na ekonomskih razsežnostih povezovanja percipirana v primerjavi z vso ideološko in drugo »navlako« jugoslovanstva kot razbremenjujoča entiteta.

Lusa ima v omenjeni tezi le deloma prav tudi zato, ker je *Mladina* zlasti v letih pred ustanovitvijo OVČP posebno skrb namenjala ohranjanju pluralističnega pristopa v odnosu do tedanjih pozivov k enotnosti bodisi v okviru jugoslovanske bodisi slovenske družbe, zavedajoč se obenem, kar je tedaj poudarjal zlasti Žižek, da demokracija ne more biti omejena le na – če povemo v sodobni politični terminologiji – postopkovno raven, temveč za svoje polno delovanje potrebuje tudi substancialni »presežek«, nekaj, kar združuje skupnost onkraj le

76 Eden izmed psevdonimov Edvarda Kardelja.

77 *Mladina*, 27. 5. 1988 (št. 21): Vlado Miheljak: *Ustava in slovenstvo*, 25.

racionalističnih premis. V odnosu do teh premislekov je brati zapise *Mladinih* komentatorjev o »krekovstvu« oz. vlogi Janeza Evangelista Kreka, kar je bilo jeseni 1987 – ob osemdesetletnici njegove smrti – v fokusu javnih razprav. Tedaj sta dva Mladinina kolumnista zaznala v afirmiranju krekovstva, torej okrepitvi ene izmed referenčnih točk slovenstva, poskuse ZKS v afirmiranju novega povezovalnega diskurza slovenstva. Janez Janša je v prispevku – po vedno naslovljenem z *Dolomitska sprava II* – prizadevanja ZKS v odnosu do krekovstva ocenil kot poskuse, da bi v razmerah, v katerih se zveza ubada z osipom članstva poenotili, mobilizirali članstvo tudi onkraj siceršnjih ideoloških in drugih razlik. Medtem ko je »srbski partijski vrh uspešno zaigral na kosovsko karto (drugo vprašanje je, kako umazana je ta igra)«, se je v Sloveniji po zadnjem kongresu ZKS v letu 1986 raznesel »glas o partijski prenovi«. Po njegovem mnenju je bilo zato veliko besed namenjenih demokraciji in svobodi mišljenja, vendar se je izkazalo, da naj bi prenova partije pomenila vrnitev nazaj na tisto točko, ki jo je začrtala *Dolomitska izjava*, ki je bila po njegovem »skrajna, zadnja, za partijo še sprejemljiva točka«, pri čemer bi mesto krščanskih socialistov v »trojici«⁷⁸ nadomestil za partijo bolj sprejemljivi povezovalni člen – Janez Evangelist Krek.⁷⁹ Tudi Slavoj Žižek je v forsiranju krekovstva in oblikovanju »mita, da gre za obračun z dolgoletno ideološko-represivno pogojeno pozabo oziroma zamolčanjem« ter poudarjanju, da gre za »vsestransko razvito osebnost«, ki se je znala »povzdigniti nad meje svoje lastne ideologije« in se obrniti k »realnemu resničnemu življenju«, zaznal podobne poskuse poenotenja naroda. V svojem prispevku se je navezal na svojo tedaj svežo knjigo *Jezik, ideologija, Slovenci* (1987), v kateri je na 50 straneh argumentiral, da je »Krekova ideologija igrala ključno vlogo pri oblikovanju slovenske nacionalne identitete in kje jo zaznamuje še danes (korporativno pojmovano samoupravljanje itd.)«, vendar je v njej izpostavil tudi Krekovo neprijetno plat – izpričani antisemitizem. Res je sicer, da je v obdobju pred 1. svetovno vojno antisemitizem »odlikoval« mnoge izmed narodnobuditeljskih katoliških duhovnikov in intelektualcev, vendar je pomembna Žižkova ugotovitev, da v Krekovem primeru ta »nikakor ni le drobni, naključni madež plemenite socialne misli Kreka, marveč njen nujni strukturni element. Če ga odštejemo, se celotna zgradba zruši.« Zato po njegovem ni prava skrivnost v tem, »zakaj je bil Krek doslej zamolčan, marveč nasprotno, zakaj so boljševiško-komunistični teoretiki navzlic temu, da pri njem najdemo razdelano desnopopulistično korporativno-fašistično misel, njegovo vlogo zmerom pozitivno ocenjevali«. Žižka je najbolj skrbelo, da se z reaktualizacijo Kreka »pripravlja teren za zgodovinski

78 Dolomitsko izjavo o enotnosti Osvobodilne fronte so 28. februarja 1943 na Babni gori nad Dvorom podpisale Komunistična partija Slovenije, Sokolstvo in krščansko-socialistična skupina.

79 Mladina, 30. 10. 1987 (št. 37): Janez Janša: *Dolomitska izjava II*, 5.

kompromis 'ZK z desnopopulistično antidemokratsko strujo, civilne družbe', tj. pripravlja se teren za slovensko različico tega, do česar je nedavno prišlo v Srbiji», kjer so rezultat zmage trde politike do Kosova, ki jo je poosebljal Slobodan Milošević nad mehkejšo Ivana Stambolića, prikazali kot enotnost, a brez nje vsebinske podlage. Po njegovem se največja nevarnost skriva ravno v teh nekritičnih konstrukcih, na videz čisto formalističnih, ki so (za vsako ceno) namenjene ideološkemu poenotenju, pri »čemer mora vsebina tega formalizma kajpada ostati prikrita: pakt (partijske) «trde roke» z desnopopulističnim nacionalizmom. Naslednji korak je le še ustvarjanje izrednega stanja, kaotičnega, neobvladljivega stanja, ki bo zahtevala Trdo roko Rešitelja.« V takšnih primerih, opozarja Žižek, ne zadošča le racionalistično svariti pred prepuščanjem strastem, pozivati k zadržanosti in mirnim živcem, saj pred sabo nimamo »nikakršnih strastnežev, ki gredo, do kraja, temveč zlomljene, blokirane individuumе, ki se jim nacionalistični bes kaže kot edina pot.«⁸⁰

Tedanje imperativе k poenotenju je v politično ekonomskem kontekstu jugoslovanske družbe v *Mladini* reflektiral tudi kolumnist Miha Kovač. V svojem razmišljanju jih je v kontekstu kritik, da naj bi jugoslovanski narodi vsak s svojo vizijo razvoja ukinili enotno tržišče in s tem uničili jugoslovansko gospodarstvo, primerjal s »črnomagijskim zarotitvenim obrazcem« s ciljem obnove skupnega ekonomskega prostora. Z navezavo na dve v takratnem jugoslovanskem prostoru uveljavljeni pojmovanji demokracije – formalno (zahodno buržoazno) in »resnično« politično in ekonomsko demokracijo (jugoslovansko samoupravljanje) – je poudaril, da je v prvi, utemeljeni na državljanskem principu, zagotovljena politična in kulturna različnost, pogoj za uveljavitev druge pa je teza, da v socializmu ni izključujočih interesov, saj se lahko ljudje menda o vsem dogovorijo na različnih ravneh političnega in ekonomskega življenja.⁸¹ Po Kovaču je spričo splošne krize samoupravní koncept implodiral, kot alternativa razredni enotnosti pa se je ponudil nacionalizem, pri čemer pa se je

80 Mladina, 30. 10. 1987 (št. 37): Slavoj Žižek: *Krekovstvo: Ko Slobodan in Janez skupaj zakoračita ...*, 12.

81 Namen jugoslovanskega koncepta samoupravnega socializma je bil zagotoviti, da bi delavci dejansko sodelovali pri upravljanju podjetij in države. V ta namen je bil uveden piramidalni sistem, zgrajen iz delegatov in delegacij, ki so imeli mandat s preklicem. Na gospodarskem področju je to pomenilo zagotoviti, da bi tržne zakonitosti nadomestili s samoupravnimi sporazumi med podjetji. Z njimi so podjetja morala – podobno kot velja danes v zadrugah ali v drugih oblikah ekonomske demokracije – usklajevati deleže pri dobičku, pravice in odgovornosti. Edvard Kardelj, oče tega koncepta, je v delu *Smeri razvoja samoupravnega socializma* (1977) v tem smislu govoril o pluralizmu samoupravnih interesov in o tekmovanju med programi, ki pa morajo ostati znotraj socializma. Jugoslovansko samoupravljanje je bilo eksperiment, ki je navdihoval mnoge, tudi skandinavske družbe, vendar ni zares zaživel, saj je vseboval le malo spodbud za dvig konkurenčnosti. (Lusa, 2012, 35–37).

ta uveljavil le kot zrcalna slika istega izhodiščnega problema, saj je predpogoj obeh konceptov ideološka monolitnost. Zavzel se je za izstop iz teh matric.⁸² Kakorkoli, povedno je, kar je z distanco skoraj 30 let zapisal Tomaž Mastnak, da je kar nekaj »zgodovinske tragike bilo v tem, da je prav tisti element jugoslovanskega socializma, ki bi v takratnem času demokratične evforije moral govoriti njemu v prid, namreč njegova demokratičnost, postal njegova ranljiva točka« (Mastnak, 2018, 23).

Članek Mihe Kovača je bil objavljen v maju 1988, le nekaj tednov pred tem, ko je bil v aferi JBTZ kot prvi izmed četverice aretiran Janez Janša. S tem dogajanjem, zlasti z ustanovitvijo OVČP teden zatem, se je fokus in angažma slovenske javnosti – tudi *Mladine* – z jugoslovanske povsem preobrnil v slovensko perspektivo. V ospredje javnega premisleka so vstopile pravica do samoodločbe, evropske tematike in razvoj, vendar z zavedanjem, da dokler ne bo nasprotnik, realsocialistični totalitaristi, ki ga je poosebljala JLA, zlomljen, pomeni vsako govoričenje o »prehodu v postindustrijsko družbo« sanjarjenje, ki le podaljšuje obstoječo agonijo.⁸³ Ustanovitev OVČP in njegovo delovanje je povsem spremenilo koordinate v angažmaju slovenske javnosti. Medtem ko je v letih pred njegovo ustanovitvijo potekala intenzivna teoretična razprava o demokratizaciji in starih in novih vsebinah slovenskega družbenointegrativnega diskurza, tudi o »krajih spomina« kot njegovih referenčnih točkah, je zdaj prišlo do poenotenja, vendar brez vsebinske podlage, razen pri zahtevi za odcepitev od Jugoslavije in pravici do odločanja o lastni prihodnosti. Zagotovo je tudi zato, ker so se kazali obrisi možnih vsebin nove države, tudi ekskluzivističnih, Žižek poudarjal, da se mora OVČP kot gibanje diferencirati, saj so v njem prevzele primat nacionalne sile. Le tako bi lahko po njegovem v tedanjih političnih razmerah, ki so ga zaznamovale sile *statusa quo*, osredotočene na JLA, miloševićevski populizem in slovenski pluralizem, slovenska pot iz socializma lahko potekala po mirni poti, torej brez poenotenja na etnocentristični osnovi, a s predpogojem, da tudi slovenski liberalni oblastniki sprevidijo, da se morajo distancirati od realsocialističnih sil (v sebi).⁸⁴

Ta proces prehoda je bil seveda kompleksen, vendar bi se v tedanjem idejnem političnem pluralizmu težko udeležil brez ključnega premika v samorazumevanju slovenstva k njegovim evropskim vsebinam in Evropski skupnosti. V tej, evropski perspektivi je »socializem postal posebnost, ki je Slovenijo odtujila

82 Mladina, 6. 5. 1988 (št. 18): Miha Kovač: *Divided we stand, united we fall*, 8.

83 Mladina, 8. 7. 1988 (št. 28): Slavoj Žižek: *Povej mi, kaj misliš o Odboru, in povem ti, kdo si!*, Mladina, 11.

84 Mladina, 1. 9. 1989 (št. 29): Slavoj Žižek: *Kučan, zgleduj se po Jaruzelskem*, 13.

od ‚sveta‘. Ta retorika pa ni pomenila nič drugega, kot da se je politično vodstvo odpovedalo enemu svetu in se odločilo za drugega,» zapiše Tomaž Mastnak. In podkrepi: *»Potem ko je bila v Sloveniji ‚bitka‘ za politični pluralizem idejno dobljena, je postala osrednja tema ‚Evropa‘.«* (Mastnak, 2018, 27) Na tej osnovi pa se je – z vidika te razprave – sprožil nov val spominjanja, odkrivanja, seveda tudi »izumljanja« in mitologiziranja slovenske identitete, največkrat v obliki prisvajanja evropejstva, a tokrat pospešeno brez tistih varovalk, ki so bile v osemdesetih letih prejšnjega stoletja – kar zadeva moč in težo misli/besede – še uveljavljene.

Sklepne misli

Omenjeni aspekti v procesu osamosvajanja, vztrajanje pri pluralizmu, obeti članstva v Evropski skupnosti in »tehnicistična« vladavina v poosamosvojitvenem desetletju so botrovali temu, da se je Sloveniji v procesih tranzicije v primerjavi z drugimi postsocialističnimi državami uspelo v dobršni meri izogniti mitologizaciji družbenointegrativnega diskurza. Z drugimi besedami: ohranjanje zgolj formalistične enotnosti v teh procesih je suspendirala tendence, ki so bile v poskusih kulturalističnega in duhovnozgodovinskega esencializiranja slovenstva vsekakor prisotne tudi v slovenski družbi. Moja analiza je pokazala, da so imeli v tem oziru liberalni mediji, zlasti *Mladina* kot najvplivnejša med njimi, pomembno vlogo, saj so z demokratizacijo interpretacij polpretekle zgodovine, poglobljeno refleksijo o pasteh poenotenja na kulturalistični osnovi in tudi s poglobljenimi raziskovalnimi prispevki o nerešenem narodnostnem/nacionalnem vprašanju v nekdanji Jugoslaviji, v *interregnumu* osemdesetih let (ob)varovali diskurz slovenstva pred retropskimi zdrci.

Po drugi pa liberalna misel, izpričana v *Mladini* in tudi drugih medijih, po »evakuaciji« jugoslovanstva ni ponudila stvarne alternative za oblikovanje ti-stega presežka, ki zadeva določitev substancialne vsebine slovenstva, nujnega za delovanje demokracije bodisi na nacionalni ali transnacionalni, evropski ravni. Tudi zato je Slovenija res postala »prazni označevalec«, ki kliče k označevanju, markiranju, osmišljanju. Vendar ključno vprašanje ni, kaj naj bi bila »združujoča« vsebina slovenstva, temveč zakaj se – v primerjavi z drugimi posttranzicijskimi državami – upira tovrstnemu »poenotenju« in vztraja na delitvah in »ločevanju duhov« na eni strani in retoriki »sprave« na drugi. Osemdeseta leta kot triumf liberalne misli so danes razumljena kot obdobje poenotenja, preseganja delitev, v resnici pa se je izkazalo, da so bila v tem oziru inovativen, v liberalno razsvetljenski paradigmi utemeljen poskus prenosa dilem družbenointegrativnega diskurza slovenstva, ki izhajajo iz (predrazsvetljenske ali

polpretekle) zgodovine slovenstva v matrico postrazsvetljenstva. Zaradi formalističnega poenotenja slovenstva ob koncu osemdesetih let ta prizadevanja sicer niso obrodila sadov. Vsekakor pa so osemdeseta leta z definiranjem vprašanj in z vključevanjem novih demokratičnih modelov in deliberativnih praks spodbudila premislek o (ne)zmožnostih preseganja političnoideoloških delitev z oblikovanjem skupne razvojne vizije.

Peto poglavje

Slovenija v evroatlantskih integracijah: Izginjajoči posrednik?

Koncept »izginjajočega posrednika« (orig. *vanishing mediator*) je leta 1973 v eseju o »narativni strukturi« Maxa Webra v analizo družbenih sprememb vpe-ljal Fredric Jameson. Ta britanski filozof je bil v svoji razčlembi *Protestantske etike in duha kapitalizma*, enega izmed temeljnih Webrovih del in seveda sociologije nasploh, pozoren na nenavadno »posredniško« vlogo kalvinizma, ki je pravzaprav omogočil nemogočo izmenjavo energij med religiozno in posvetno etiko,⁸⁵ po opravljeni »nalogi« pa je kot akter družbenih sprememb »zapustil« prizorišče zgodovine (Jameson, 1973, 76). Filozof v svojem izjemnem, a do Webrovih tez tudi neizprosno kritičnem eseju navaja še več takšnih »izginja-jočih posrednikov«, ki so z vsebovanjem sestavin obeh svetov, torej tistega, ki izginja, in tistega, ki se poraja, v različnih zgodovinskih obdobjih omogočili pot k družbenim spremembam. Vlogo izginjajočih posrednikov so v sklopu podobnih tematik, zlasti z analizo nalog in vloge intelektualcev v družbenih spremembah, proučevali mnogi družbeni teoretiki (gl. v Kahambing, 2019), za koncipiranje naše teze pa je zanimiva zlasti uporaba tega koncepta v eseju Etien-na Balibarja, v katerem razmišlja o normativni moči Evrope. Ta francoski filozof izginjajočega posrednika opredeli kot »*podobo (zavedajoč se spekulativ-nosti te opredelitve) prehodne institucije, sile, skupnosti, ali duhovne formacije, ki*

85 Weber je, spomnimo, v svojem delu utemeljeval, da je kalvinistična etika dvojne predestina-cije (med »izbranimi« in »neizbranimi«) tlakovala pot k sekularni kapitalistični etiki (Weber, 1988).

oblikuje pogoje za novo družbo ali nove civilizacijske vzorce – čeprav na obzorjih in v besednjaku starega – s preurejanjem sestavin, ki jih je podedovala prav od tistih institucij, ki naj bi jih preseгла» (Balibar, 2003, 334). Po njegovem nobena tranzicija od stare k novi družbi ni mogoča brez »izginjajočega« posredništva. V svojem razmišljanju poveže »izginjajočega posrednika« z dilemami o evropski kulturni in politični identiteti ter o »mehki moči« evropske (zunanje) politike, ki so zaznamovale razmisleke o evropskem združevanju v prvem desetletju 21. stoletja. Na osnovi omejenih (z)možnosti Evrope v razreševanju svetovnih konfliktov in usmerjanju zgodovinskih procesov sugerira drugačen pogled na Evropo, takšnega, ki vključuje spoznanje, da je treba raziskati njene »lastne ranljivosti in nedoločenosti – v nekem smislu njen ‚prehodni‘ značaj – kot učinkovito mediacijo v procesu oblikovanja nove politične kulture, novega vzorca politike per se v kontekstu pereče nacionalne in mednarodne krize« (Balibar, 2003, 334).

V ti dve različni videnji izginjajočega posrednika – s poudarkom, da gre v tukajšnji uporabi tega koncepta le za idealnotipski podobi, ki zadevata razumevanje pasivne in aktivne razsežnosti procesov in akterjev družbenih sprememb (in nič več) – konceptualno vpenjam to poglavje, katerega namen je opredeliti (historično in potencialno) vlogo Slovenije v evroatlantskih integracijah. Prva teza je, da je Slovenija leta 2004, torej ob vstopu v Evropsko unijo (in v zvezo Nato), bila potisnjena v vlogo »izginjajočega posrednika« v smislu Jamesonove opredelitve tega koncepta. V primerjavi z vzhodno- in srednjeevropskimi državami, ki so – največkrat ob nasvetih z zahoda, zlasti ekonomistov iz Svetovne banke in Mednarodnega denarnega sklada – v procesih tranzicije svoje ekonomije podvrgele »šok terapiji«, se je Slovenija zaradi drugačnih socioekonomskih izhodišč, zlasti že v prejšnjem sistemu uvedenih nekaterih prvin tržnega sistema, a tudi drugačne politične zgodovine in zagotovo tudi zaradi na zahodu pridobljenega (kritičnejšega) razumevanja postulatov, na katerih temeljijo zahodne ekonomije, odločila za »mehkejšo«, gradualistično tranzicijo (Mencinger, 2004), svojo »izjemnost« v obliki neokorporativističnega modela (Lindstrom, 2015, 12) pa je ohranila tudi ob vstopu v evroatlantske integracije (Guardiancich, 2012).⁸⁶ Ni namreč naključje, da je Slovenija, ki je na ravni socioekonomskih dejavnikov in tudi družbenih antagonizmov utelešala svet, ki naj bi izginjal⁸⁷ in se porajal, bila maja 2004 kot nekakšen emblema »velikega poka«, kar zadeva vstopanje majhnih vzhodno- oz. srednjeevropskih v Evropsko unijo, v fokusu

86 Za kritično opredelitev slovenske gradualistične tranzicije, zlasti kar zadeva analizo šibkih točk »plitve institucionalizacije«, glej Bugarič (2015).

87 Recidive tega sveta zagotovo izpričuje podatek o najnižji stopnji dohodkovne neenakosti med državami članicami EU in tudi visoka stopnja enakosti med spoloma (glej *Poročilo o razvoju*, 2019).

evropske pozornosti. To izpričuje tudi izbira Slovenije kot organizatorke »osrednje evropske svečanosti«, ki je bila na trgu med Novo Gorico in Gorico, in udeležba tedanjega predsednika Evropske komisije Romana Prodijsa na njej.

Hkrati pa je – to zadeva prvo tezo – prav njena dokončana »posredniška« vloga v teh spremembah petrificirala tiste mehanizme, ki (lahko) – na osnovi »izjemnosti« oz. samosvojesti slovenske izkušnje – prikličejo v razmislek o evropskih integracijah drugačna razumevanja urejanja ekonomskih in družbenih vprašanj, ki bi bilo v novih članicah Evropske unije utemeljeno na reafirmaciji njihovih družbenozgodovinskih, kulturnih in identitetnih sestavin, v primeru Slovenije pa morda tudi na izkoriščanju njene geostrateške/geokulturne vloge v razvoju (zahodnobalkanske, srednjeevropske ali zahodnoevropske) regije, kamor država sega (glej Vodopivec, 2003; Darovec, 2017, Bufon, 2003; 2006). Zdi se, da je po opravljeni »zgodovinski« vlogi slovenska družbenozgodovinsko, politično-filozofsko, (morda tudi) z avtonomizmom (Toplak, 2019) pogojena misel v odnosu do reflektiranja nove integracije »opustila« evropsko zgodovinsko prizorišče. Kar vodi k drugi tezi, ki zadeva opredelitev Slovenije kot »izginjajočega posrednika« v smislu Balibarjeve idealnotipske definicije tega pojma; torej kot aktivnega interpreta/posrednika družbenozgodovinskih, političnih, kulturnih in identitetnih silnic, ki bi lahko s svojo normativno močjo, utemeljeno na znanju, izkušnjah, idejah in tudi modrosti v razumevanju dinamike družbenih sprememb in ustroja večnacionalnih združb, pomembno vplival na vzpostavitev drugačnih razmerij v regiji in njeni sosesčini. To je – kot bomo videli – ena izmed pogostih strategij, ki jih »majhne države« uporabljajo v utrjevanju svoje vloge v mednarodnem prostoru.

Ta čas je vidno, da Slovenija, tako država kot družba, pravzaprav oscilira med obema podobama »izginjajočega posrednika«. Njeno pot k »normalnosti« zahodnoevropskih držav (čeprav so vsebine tega termina povsem subjektivne), a percipirani kot nekakšen izhod iz teleološkosti, v katero se je del slovenske misli ujel v poskusih udejanjanja nekakšne »balkanske Švice« (Nonne, 2018) ali »druge Švice« (Bojinović Fenko in Svetličič, 2017),⁸⁸ na videz onemogočajo možnosti in neizkoriščeni potenciali Slovenije v afirmiranju »avtonomističnih« politik na ekonomskem, socialnem in kulturnem področju, ki izhajajo iz specifičnega razvoja in ustroja njene družbene pogodbe. S sklicevanjem na politične in družbene profile uspešnih socialnih, demokratičnih, naprednih in inovativnih družb, kot so denimo skandinavske, pa velja seveda tudi obratno. Rezultat

88 Gre seveda za referenco na gospodarstva z visoko dodano vrednostjo, saj je Slovenija po kazalcih konkurenčnosti kljub kakovostnemu izobraževalnemu sistemu in potencialom v inovacijah pod povprečjem članic EU (glej v prejšnji opombi omenjeno poročilo UMAR, 2019).

te oscilacije, utemeljene v dveh različnih razvojnih paradigmah, ki se v razvoju »slovenstva« perpetuirata zadnjih 150 let, niso le premalo izkoriščeni potenciali Slovenije na zunanje-političnem in širše družbenem področju, temveč očitno dejstvo, da se je skupnost, ki je bila v dolgem 20. stoletju del treh različnih več-nacionalnih integracij in je izkusila, v dobrem in slabem, dva družbenoekonom-ska sistema, (samo)izolirala. Po (ne)uspešnem drvenju z zahodnega Balkana v devetdesetih letih prejšnjega stoletja v naročje zahodne Evrope je zamudila niz priložnosti za utrjevanje vezi z državami in družbami, ki tvorijo njeno histo-rično in duhovnozgodovinsko »naravno« okolje. Vidno je, da Slovenije države zahodnega Balkana več ne percipirajo kot enega izmed členov »regije«, sre-dnjeevropske države, zlasti članice Višegrajske skupine (V4), je ne priznavajo kot svoj del, medtem ko je vpliv Slovenije v EU v primerjavi z njeno vlogo v prejšnjih, zlasti v jugoslovanskih integracijah, po nekateri kazalcih neznaten,⁸⁹ politični ali družbeni profil Slovenije pa neprepoznaven oz. nerazpoznaven.⁹⁰ Vztrajanje pri »izjemnosti« Slovenije se kaže tudi v – blago rečeno – krčevitem snovanju dolgoročnih razvojnih vizij Slovenije (glej npr. Darovec, 2017), saj te niso utemeljene na upoštevanju specifičnih družbenozgodovinskih okoliščin, geografskih danosti in drugih dejavnikov, na katerih gradijo zrele družbe, ki se učijo iz svojih in napak drugih ter s pogledom, uprtim v prihodnost. Že pokojni starosta slovenske politike France Bučar je zato upravičeno opozarjal na razliko med dejanskim stanjem današnjega sveta in dojemanjem tega sveta v naši za-vesti: *»Naše odločanje in ravnanje bo toliko bolj v skladu z objektivnimi potrebami našega bitja, kolikor bo manjša ta razlika – čeprav bo tudi odgovor, kaj so naše objek-tivne potrebe, moral čez prag našega subjektivnega dojetja.«* (Bučar, 1999a, 1)

Opredelitev (potencialne) vloge Slovenije v evroatlantskih integracijah, kar je namen tega poglavja, torej zahteva sočasno obravnavo obeh razsežnosti »iz-ginjajočega posrednika«, ki (nad)določata Slovenijo v mednarodnem, zlasti evropskem političnem in družbenem okolju. Nadaljeval bom v treh »presta-vah«: najprej bom na osnovi analize gradiva o vlogi Slovenije v evropskih inte-gracijah, ki je izšlo v letih pred njenim članstvom v EU, opredelil specifičnosti slovenskega prisvajanja evropskega integracijskega diskurza, saj je ta proces za-znamoval, a tudi pasiviziral ne le slovensko, temveč celotno srednje- in vzho-dnoevropsko izvorno misel, kar zadeva iskanje rešitev za dileme v oblikovanju

89 Glej raziskavo *European Council of Foreign Relations*, nastalo v okviru projekta »EU Coalition Explorer« (2019).

90 Primer, da so tudi ozemeljsko in po številu prebivalcev manjše države lahko prepoznavne v EU, je denimo Estonija, ki izstopa s svojo zgodnjo in široko zastavljeno e-demokracijo. Glej intervju (Novak, 2017) z novinarjem spletnega portala *Politico Europe* Ryanom Heatherjem. Dostopno na: <https://novinar.com/novica/slovenija-v-eu-svojih-potencialov-ne-izkorisca/> (zadnji dostop: 30. 11. 2020).

skupnega evropskega doma. Sledila bo nujna analiza postkrizne Evrope, v kateri so se (znova) vzpostavile ločnice in delitve, ki izhajajo iz nerazrešenih vprašanj ob širitvi EU v letu 2004. V tretjem delu bom na tej osnovi analiziral procese reartikulacije slovenstva znotraj teh novih delitev in ločnic v Evropi s ciljem opredeliti možnosti, ki jih ponuja »diverzificirana« oz. »segmentirana« oblika integracije; ta zadeva vprašanje, kako v Evropi, vse bolj zaznamovani z načelom »več hitrosti« in »grupiranja«, nadaljevati procese integracije (Eriksen, 2019; Fabbrini, 2019). V kontekstu razmerij v postkrizni Evropi se namreč ponujajo nove priložnosti tudi za manjše države članice EU. Tudi za Slovenijo, če se bo afirmirala v (zunanj)političnem prostoru tako, kot od nje pravzaprav pričakuje mednarodna skupnost; torej z okrepitvijo »posredniške« vloge med regijami, v katere kot (ob)mejna, »vmesna« država sodi/sega. Ta pričakovanja so utemeljena na pobudah EU, izraženih zlasti v prvih letih po vstopu Slovenije,⁹¹ a tudi članic Višegradske skupine (Orosz, 2015; Visvizi, 2015), na simbolični ravni tudi ZDA (glej Bufon, 2003, 125; Benedejčič, 2016). Seveda to »posredništvo« ne vključuje le največkrat izpostavljene pomoči državam zahodnega Balkana na poti v evroatlantske integracije, temveč tudi »prevajanje« kulturnih, političnih in družbenih diskurzov v širšem regionalnem prostoru. Obenem pa – kar je bistveno – to »posredništvo« vključuje tudi iskanja zglednih rešitev za pereče probleme, ki se zaradi neustreznih politik »jedrne« Evrope v odnosu do novih članic perpetuirajo tudi v slovenskem političnem in družbenem prostoru. To tezo, ki zadeva sočasno upoštevanje obeh podob Slovenije kot »izginjajočega posrednika«, saj se medsebojno pogojujeta (vendar ne nujno tudi izključujeta), bom obravnaval v sklepnih poglavjih na osnovi družbenokonstruktivistične analize »izjemnosti« slovenstva kot specifično formirane etnonacionalne skupnosti in na osnovi analize (potencialne) normativne/diskurzivne moči Slovenije kot »majhne države«.

Annus fantasticus in »izgubljeno desetletje«

Slovenija v EU (in v zvezo Nato) ni vstopila nepripravljena, še manj naivno, temveč na osnovi temeljitega premisleka o prednostih in slabostih, ki jih

91 Leta 2006, v obdobju, ko je Slovenija sôpredsedovala Evropskemu svetu, je tedanji predsednik Evropske komisije Jose Manuel Barroso po pogovoru s slovenskim predsednikom vlade Janezom Janšo dejal: »V EU si izkušnje delimo. EU deluje na način kolektivne diplomacije, in ko si delimo izkušnje o tem, kaj se dogaja na drugih koncih Evrope ali sveta, se vedno obračamo na tiste, ki določeno območje bolje poznajo. In jasno je, da Slovenija to regijo pozna bolje. Kar pričakujemo od Slovenije, je, da bo dala svoj input našemu kolektivnemu mišljenju pri oblikovanju politike do območja Zahodnega Balkana.« Premier Janša je potrdil, da bo sosedska politika oziroma območje Zahodnega Balkana ena od prednostnih nalog Slovenije pri predsedovanju EU v prvi polovici leta 2008 (glej *Dnevnik/STA*, 2006).

prinaša članstvo. Iz gradiva, objavljenega pred vstopom Slovenije v EU v letu 2004, je vidno, da je bila poglobljena skrb namenjena ohranitvi slovenske kulturne identitete in slišnosti slovenskega glasu v novi večnacionalni politični skupnosti. Pomemben, zgodovinsko inherentni del teh premislekov je bilo tudi vprašanje, v kolikšni meri lahko članstvo v EU slovenstvo obvaruje pred italijanskimi in nemškimi ozemeljskimi apetiti. S temi poudarki razprave o(b) članstvu mlade države v EU pravzaprav niso bistveno odstopale od premislekov slovenskega izobraženstva, ki so v minulih 100 letih zagovarjali članstvo v različnih večnacionalnih integracijah, da bi v danih okoliščinah zagotovili obstoj slovenstva.

Iz zgodovinskega gradiva je vidno, da je bil odnos Slovencev do večnacionalnih integracij, v katere so vstopali, pragmatičen. Obstoj avstrijsko-ogrske monarhije, čeprav naj bi bila »ječa narodov«, so denimo podpirali vse do njene formalne razpustitve v letu 1918. »Habsburžani so na slovenskih tleh vladali več kot pol tisočletja in dvojna monarhija je bila nezamenljiva in trajna zgodovinska tvorba, ki je Slovence – naj so bili še tako nezadovoljni z njo – varovala pred nemškimi in italijanskimi ozemeljskimi apetiti,« pojasnjuje Peter Vodopivec (2006, 148–149; gl. tudi Repe, 2004, 22). Tudi po njenem razpadu je bilo v nekem, čeprav manjšem delu slovenskega izobraženstva zaslediti premisleke o tem, kako v novih razmerah, na pogorišču nekdanje skupne države zasnovati novo, a bolj enakopravno federacijo (Rahten, 2009), pri čemer je bila tedaj velika večina naklonjena vključitvi v jugoslovansko državo, saj so menili, da ta ponuja najboljše možnosti za ohranitev identifikacijske točke slovenstva, kar je predstavljal program *Zedinjena Slovenija*. Omenjene analize, k njim pa je treba prišteti vsaj še analize slovenskih narodnih programov izpod peresa Janka Prunka (1986) o položaju Slovencev v srednji Evropi (Vodopivec, 1991), zlasti pa raziskave vloge Slovencev v obeh Jugoslavijah (Repe, 2001; 2004; Pirjevec, 2004), potrjujejo prej omenjeni odnos Slovencev do večnacionalnih integracij, katerih del so bili, v dobršni meri tudi do zdajšnje EU, čeprav je pomembna razlika v tem, da je Slovenija tokrat vstopila v »pogodbeno skupnost« in že kot samostojna država.

V kontekstu te raziskave bi bilo poučno, čeprav bi s to digresijo presegel njen vsebinski obseg, raziskati tudi vprašanja, kako in koliko so Slovenci – glede na svoj identitetni diskurz – s svojimi pobudami solidarnostno prispevali k udeležanju politik, katerih cilj je zagotoviti dobrobit vseh narodov, vključenih v večnacionalne skupnosti. Takšna *post festum* analiza slovenskega delovanja v večnacionalnih integracijah – prispevki o vseevropskih programih slovenskih izobražencev (Rahten, 2009) so korak v tej smeri, zajeti pa bi morala zlasti še delovanje Slovencev v SFRJ, saj so imeli v njej v primerjavi s poprejšnjimi

integracijami pomembnejšo vlogo – bi razkrila karakteristike narodnostnega značaja, na osnovi katerih bi lahko tudi družbenozgodovinsko in psihosociološko opredelili zdajšnjo vlogo Slovencev v evroatlantskih integracijah. V kontekstu vprašanja o konstruktivnem sodelovanju Slovencev v večnacionalnih integracijah je denimo izzivalna ugotovitev socialnega psihologa Janeka Muska glede slovenskega »avtostereotipa« o »hlapčevskem sindromu«, torej neagresivnosti, ponižnosti in premajhni samozavesti. Njegove analize namreč kažejo, da Slovenci gojimo visoko stopnjo agresivnosti, dominantnosti, uporništvu, brezobzirnosti, sebičnosti, odpora zoper avtoritete, težnje po neodvisnosti, pa tudi dogmatizma in avanturizma. Tipično namreč je, da si *»stereotipa o ponižnosti, hlapčevanju in neagresivnosti ne bo ustvarjal tisti, ki se je s takšno vlogo sprijaznil, temveč tisti, ki se z njo noče sprijazniti«* (Musek, 1994, 183). Musek to značajsko lastnost Slovencev pripiše specifičnim okoliščinam, v katerih so se gibal in živeli. Neuspešno primerjanje s sosedi, ki so po številu in nacionalnih rezervah neprimerno močnejši, je po njegovem moralo poglabljati resentimente in porajati depresivne reakcije. Opozarja, da naš odnos do sodelovanja in kooperacije ni najkonstruktivnejši. Radi oponiramo drugim, in če nimamo komu ali pa drugim ne moremo, potem oponiramo drug drugemu. Privoščljivost, nepripravljenost popuščati in nespravljalivost se verjetno skrivajo v visokih vrednostih psihotizma (Musek, 1996, 199). To opredelitev podkrepljuje tudi misel, zapisana v drugem kontekstu, da za Slovence ni značilno »uporništvu«, temveč »odporništvu« (Hribar, 2004). Po drugi strani pa slovenski značaj zadeva tudi priprave na težja obdobja, kamor sodi oblikovanje različnih podpornih mrež, kar je bilo značilno za krekovstvo (Žižek, 1984).

Vsekakor je v primerjavi z vzhodno- in srednjeevropskimi državami, kjer so v odnosu do EU in Nata večinoma prevzeli nekritični *»instrumentalistični pristop, zavedajoč se, da (članstvo) lahko koristi njihovim nacionalnim interesom«* (González Enríquez, 2002), v Sloveniji pred vključitvijo v EU potekala intenzivna, tudi zelo kritična razprava *pro et contra* članstvu. Ta je zadevala prej omenjeni družbenozgodovinsko in identitetno pogojen odnos slovenstva do večnacionalnih integracij, njen pomembni del pa je bil tudi prispevek k temeljitejšemu seznanjanju javnosti z ustrojem, cilji, smotri, a tudi hibami integracije, v katero je Slovenija vstopala. Seveda je, razumljivo, tudi Slovenijo zlasti v zadnjih letih pred formalnim vstopom v EU zajelo prekomerno navdušenje, ki so ga teoretiki imenovali »neverjetno enoumje«, celo »evroza« (Velikonja, 2005), pomemben del teh razprav pa je obsegal tudi premisleke o alternativah članstvu (glej Kovačič Peršin, 1999). A vendar so se naklonjena, manj naklonjena in do članstva tudi kritična mnenja stikala bodisi v pragmatični ugotovitvi, da Slovenija nima druge oz. boljše izbire, kot je članstvo v EU (Mastnak,

1999), bodisi v razumevanju pridruževanja EU kot logične dopolnitve procesa, pričetega v *annus mirabilis*, torej v letu 1989 (glej Brnič in Mastnak, 1999).

Značilnosti evropskega integracijskega diskurza v prvem desetletju novega tisočletja, ko je Slovenija vstopila v EU, so bistveno zaznamovale slovensko »udomačevanje« skupnega evropskega doma, v dobršni meri pa so tedanji premisleki botrovali tudi kasnejšemu odnosu slovenske družbe do EU. V tistem obdobju so se v »jedrni« Evropi intenzivirale razprave o novi evropski ustavi, ki so jo utelešali *Konvencija o prihodnosti Evrope*⁹² in pozivi, kot je bil Larryja Siedentopa, ki se je v primerjalni analizi premislekov ameriške in evropske izkušnje ob pisanju ustave, vprašal: »*Zakaj ni ničesar, kar bi razburkalo domišljijo evropskih ljudstev v zvezi s smerjo njihovega lastnega razvoja, v zvezi z njihovo lastno usodo?*« (Siedentop, 2001, 13.) A vprašanje snovanja evropske ustave je bilo le hrbtna stran prevladujočega kulturalizma v integrativnem diskurzu, ki je bil tudi še v tistem obdobju navzoč v obliki recidivov miselnosti, da je mogoče Evropejce povezati z afirmiranjem skupne evropske kulturne identitete (Sträth, 2002; Horvat, 2010), s poudarjanjem evropskih vrednot (Shore, 2006) ali s povezovanjem evropske kulture, zlasti nacionalnih avdiovizualnih sektorjev (Schlesinger, 2001). Da je v tistem obdobju še prevladoval diskurz integracije, utemeljen na (skupni) evropski kulturi, izpričujejo tudi spremembe v vsebinah evropskega državljanstva. Iz analiz je vidno, da so bile v osemdesetih letih, v času prodora neoliberalnih praks, odpravljene vse socialne razsežnosti evropskega državljanstva in zanemarjene vse poprejšnje pobude za oblikovanje transnacionalne države blaginje, ključna prizadevanja pa so bila usmerjena v razvoj esencialistično etnokulturnega diskurza državljanstva, ki naj bi zagotovil kohezivnost Evrope (Hansen, 2000; Hansen in Hager, 2012).

Nemški filozof Jürgen Habermas (2001) je tedaj progresivno povezal politično in kulturno raznolikost Evrope v konceptu »ustavnega patriotizma«. Svojo tezo je utemeljil na misli, da se nacionalne države same ne morejo upreti dezintegrirajočim posledicam ekonomske globalizacije in kulturne amerikanizacije, kar vse izpodjeda evropski »način življenja« in erodira družbene konsenze/pogodbe, temveč se lahko Evropejci tem procesom uprejo le z močnejšo EU, če bi ta utrdila svoj socialno-demokratski profil. Za te drastične spremembe

92 Gre za *Ustavno konvencijo o prihodnosti Evrope*, ki je bila ustanovljena po zasedanju v Laecknu leta 2001 na pobudo predsednikov oz. premierov držav članic EU. Ta konvencija, ki jo je sestavljalo 105 predstavnikov vlad držav članic, Evropske komisije, Odbora regij in Evropskega gospodarsko-socialnega odbora, je iskala odgovore na 60 vprašanj o evropski integraciji, med njimi tudi na vprašanje, kako utrditi demokratično legitimnost EU. V obdobju med februarjem 2002 in julijem 2003 so njeni člani pripravili *Osnutek pogodbe o ustavi za Evropo* (*Draft Treaty Establishing Constitution for Europe*).

v ustroju EU pa bi potrebovali družbeni konsenz na ravni vseh držav članic, katerega predpogoj je oblikovanje evropskega demosa. Habermas je, navsezadnje tudi z avtoriteto avtorja teorije javne sfere, menil, da se lahko evropske politične identitete razvijejo tudi brez etničnega, kulturnega substrata, če bo spodbujan razvoj evropske javne sfere. S tem poudarkom je vplival na takratne premisleke o evropski integraciji.

Omenjene ideje, premisleki, tudi kritike EU so bile v času pridruževanja članstvu EU vsekakor navzoče v slovenskem javnem prostoru. Sociologi in filozofi so reflektirali te tematike s proučevanjem razmerij med nacionalnimi/narodnimi in transnacionalnimi identitetami (Debeljak, 2004), v kontekstu vprašanj o avtonomnosti subjekta evroslovenstva (Hribar, 2004), izstopale so kritične analize evropske civilizacije v odnosu do formiranja evropske politične zavesti in v razmerju do drugega (Mastnak, 1998) in (vse)splošna skrb zaradi prevelikega poudarka na ekonomskih smotrih združevanja (Kovačič Peršin, 1999), pomembno mesto pa so imela tudi vprašanja, ki zadevajo demokratični/legitimnostni deficit EU in vprašanja institucionalnega ustroja EU. Čeprav je tudi Slovenija v procesu pridruževanja EU sklonila glavo zaradi uspešnih zahtev italijanske države glede nakupa nepremičnin na ozemlju Slovenije, je bila rdeča nit »dohitevanje«¹ zahodne Evrope in upanje, da bo »Evropa reševala naš gospodarski položaj, Evropa nas bo naučila spoštovanja pravnega reda, Evropa nam bo podarila učinkovito upravo, Evropa nam bo odprla nova tržišča, Evropa nam bo podarila vrhunsko tehnološko znanje, predvsem pa – Evropa bo mislila in skrbela za nas,«² je tedaj z odmerjeno dozo cinizma zapisal France Bučar (1999b, 20).

Veliko teoretikov je vstop Slovenije v evropske integracije pozdravilo kot »novo fazo«³ v afirmaciji mlade slovenske države (Glej Brnič in Mastnak, 1999), a v kontekstu tega poglavja in današnjih kompleksnih izzivov je pomembno tudi vprašanje, kako so se opredeljevali do vprašanja, ali in na katerih področjih lahko izkušnje iz nekdanjih večnacionalnih integracij koristijo Slovencem v evropski integraciji. Sociolog Rudi Rizman je tedaj dejal, da so te izkušnje (lahko) dragocene, vendar bo šele čas pokazal, katere med njimi bodo pri tem ključne. Vendar je že tedaj napovedal, *»da bodo v ospredju tiste referenčne izkušnje, ki bodo lahko v pomoč pri (raz)reševanju vprašanj na kompleksni ravni nacionalno – transnacionalno, ki obsega, če nekoliko poenostavimo, predvsem politično (demokracija) in kulturno (identiteta) sfero«* (Rizman v: Ribičič, 2003, 39). Sicer pa so tedaj mnogi opozarjali, da povečevanje socialnih in dohodkovnih neenakosti, razvojna nesorazmerja med posameznimi regijami Evrope in tudi ignoriranje lastnih pravil pri sprejemanju držav v Evropsko monetarno unijo vodijo v razrast ksenofobičnih, nestrpnih dejanj in k obujanju nacionalizma,

ter se zato zavzeli za uveljavitev »socialdemokratskega modela« ali »socialno-tržnega modela« v razvoju EU. Izpostavljen je bil tudi pomen EU v afirmaciji »socialnotržnega gospodarstva«, ki je sposobno regulirati tako svetovne kot tudi regionalne gospodarske aktivnosti na način, ki povezuje gospodarsko rast s socialno pravičnostjo. Od tod upanje, da se lahko prenovljena, kozmopolitska EU sčasoma utemelji na transnacionalni družbeni pogodbi, ki bi bila nadgradnja in odraz nacionalnih družbenih pogodb, percipiranih kot ključne razvojne pridobitve (Calhoun, 2007).

Obsežno gradivo, pri čemer je treba izpostaviti še tematsko razvejene, vsebinsko bogate, predvsem pa pluralistično in inkluzivno zasnovane *Pogovore o prihodnosti države*, ki so v letih 2003–2005 potekali pri predsedniku države Janezu Drnovšku,⁹³ potrjuje, da so slovenski intelektualci ustrezno opredeljevali prednosti in slabosti slovenskega vključevanja tako z vidika nacionalnih interesov kot tudi z razumevanjem ustroja in smotrov EU, kamor sodi tudi upoštevanje, da »spričevalo« Evrope zajema tudi njene manj lepe plati, kot so kolonializem, rasizem, diskriminacija, kulturna dominacija, nacionalizem (Bučar, 1999a, 16–18). Treba pa je poudariti, gledano retrogradno, da je desetletje, ki je utemeljevalo evropski integracijski, tedaj tudi ustavodajni diskurz na prepletu normativnih potencialov v razvoju javne sfere in poskusu esencIALIZIRANJA kulturalističnih sestavin Evrope zaznamoval »zgrešen trud« (Vidmar Horvat, 2014a, 96), kajti razmere in razmerja v postkrizni Evropi so razkrila krhke zasnove v oblikovanju evropskega »federalizma« na teh temeljih. Resda je Slovenija v tem »izgubljenem desetletju« uveljavila in utrdila vlogo vzorne članice nove integracije, vendar je opustila ne le konstruktivno, temveč vsakršno držo v smislu prispevanja k razvoju evropskega integracijskega diskurza.⁹⁴ Vsem novim članicam, tudi Sloveniji, je kmalu po vstopu postalo jasno, da je ta oblikovan in voden iz jedrnih držav EU, »karolinškega centra«, medtem ko je intelektualni misli novih članic, tudi slovenski, bila odrejena le pasivna vloga njegovega interpretiranja. Percepcija, da »nobena izmed kandidatk ne

93 Tematski sklopi so bili naslednji: *Mednarodni položaj in vloga Slovenije, O vrednotah, O vlogi znanja in znanosti, Konkurenčnost Slovenije, Slovenija in Evropska unija, Razvoj demokracije in demokratičnih institucij, Krepitev konkurenčnosti Slovenije v Evropski uniji, Cilji Evropske unije v luči sprejemanja nove finančne perspektive, Izzivi klimatskih sprememb, Dialog države z verskimi skupnostmi*. Pogovori so v video in pisni obliki arhivirani na tej povezavi: <http://www.prihodnost-slovenije.si/up-rs/ps.nsf> (zadnji dostop: 30. 11. 2020).

94 Res pa je, da je bilo kmalu po vstopu Slovenije v EU jasno, da prihodnost Evrope ni utemeljena (le) na razvoju EU, temveč je treba preusmeriti fokus na razmere v nacionalnih državah. »Potrebno je trdo delo doma, potrebne so korenite spremembe v demokratičnem zorenju in odpravljanju vseh nepravilnosti, ki so se nakopile v zadnjih letih. Potrebno so spremembe, ki bodo omogočile krepitev konkurenčnosti slovenskega gospodarstva in pravne države, vredne zaupanja ljudi in podjetij.« (Potočnik, 2014, 15.)

zmore evropskega načina mišljenja in oblikovanja predlogov o Evropi kot celoti» (González Enriquez, 2002), zmožne, celo dolžne pa so le »posnemati« zahod (Krastev in Holmes, 2018), je bistveno zaznamovala razmerja v novi, združeni Evropi, čeprav naj bi ta po letu 1989, kot se je izrazil Janez Pavel II., zadihala z »obema pljučnima kriloma«. V naslednjem desetletju, zaznamovanem s finančno in gospodarsko krizo in njenimi posledicami tudi v obliki razraščanja suverenistične miselnosti, dokončnim razpadom t. i. permisivnega konsenza⁹⁵ in poglobljanjem demokratičnega/legitimnostnega deficita EU, so se zlasti zaradi (raz)reševanja posledic krize z »nujnim avtoritarizmom« (Giannone, 2015) razkrila razvojna neskladja med različnimi geografskimi regijami Evrope in tudi različnimi socioekonomskimi paradigmi (Rus, 2009; Outhwaite, 2008). A po drugi strani spremenjena, diverzificirana postkrizna Evropa ponuja možnosti in priložnosti, da se posamezne vzhodno- in srednjeevropske članice EU v okviru evropskega pravnega okvira, politične kulture in evropske deklaracije o temeljnih pravicah ponovno »izumijo« z reartikulacijo lastnih družbenozgodovinskih izkušenj, tradicij, znanja in s tem prispevajo k pozitivni skupnega evropskega doma. Ta ugotovitev velja tudi za Slovenijo. Opis novih razmerij in razmer v postkrizni EU, znotraj katerih lahko Slovenija prenovi/utrudi svoj profil in *raison d'être* na regionalni in vseevropski ravni, je tema naslednjega poglavja.

Politične in sociokulturne koordinate postkrizne EU

Z vidika razvoja in utemeljevanja evropskega integracijskega diskurza je ena izmed ključnih posledic finančne in gospodarske krize in posledično nacionalnih refleksov razkritje krhkosti transnacionalnih modelov, s katerimi so družbeni teoretiki opisovali EU kot entiteto *sui generis*. Povedno je, da se je v obdobju finančne krize nemški sociolog Ulrich Beck v svojem zadnjem delu, *Nemška Evropa* (2012), odpovedal konceptu t. i. postimperialne kozmopolit-ske Evrope (Beck in Grande, 2007) in namesto njega uporabil svoj koncept »družbe tveganja«. Slednjega v omenjenem delu ni uporabil (le) za osmisli-tev evropskega odgovora na izzive in nevarnosti globalizacije, temveč tudi za analizo razmerij v Evropi, kjer je primat nad EU in reševanjem krize prevze-la Nemčija. Poudaril je, da je kriza vzpostavila nove ločnice znotraj Evrope, med periferijo in centrom, v evroobmočju med državami posojilodajalkami in posojilojemalkami, poglobila je prepad med revnimi in bogatimi, spremenila

95 To sintagmo navadno uporabljajo znanstveniki evropskih študij, da bi z njo poimenovali prvo, z vidika Bruslja »neproblematično« obdobje v razvoju EU, ko so evropske elite lahko računale na pasivno strinjanje bolj ali manj neopredeljenih državljanov z njihovim vodenjem EU.

so se tudi razmerja v dialogu in v iskanju kompromisnih rešitev. Uveljavila se je logika močnejšega, kar je po Becku izkoristila nemška kanclerka Angela Merkel. »Brutalni neoliberalizem v razmerju do zunanjega sveta in konsenz s socialdemokratskim odtokom doma – to se je izkazalo za uspešno formulo, s katero je Merklova širila svojo in nemško moč,« je opredelil njeno tedanje ravnanje (Beck, 2012, 52). Zaznaval je, da se lahko v takšnih razmerjih moči proces evropeizacije prelevi v nasprotujoči si obliki integracije in sodelovanja: lahko se uveljavi participacija na podlagi enakosti (recipročnosti) ali pa se vzpostavi hierarhična odvisnost (hegemonija). Izpostavljajoč protislovje med evropskimi institucijami, ki jih zaznamuje vertikalna integracija, in ljudmi, zlasti mladimi, ki »živijo« Evropo, se je zavzel za novo evropsko družbeno pogodbo, ki ne bi bila oblikovana z izhodišča držav članic, temveč »evropske družbe posameznikov«, saj so se nevarnosti dezintegracije Evrope pojavile zaradi napačnih presoj predstavnikov političnih institucij EU, ekonomskih elit, vlad in pravnega sistema, ne pa zaradi posameznikov, ki znajo ceniti poroznost nacionalnih meja, multipliciteto jezikov, pravnih sistemov in načinov življenja. »Takšna Evropa, ki bi jo zaznamovala solidarnost (mika me, da bi uporabil staromodni termin 'skupnost'), bi bila pravičnejša in kredibilnejša v očeh posameznikov«, pri čemer mora »mora družbena pogodba, ki bi jo podprli evropski državljani, zagnati socialnodemokratsko obdobje na transnacionalni ravni« (Beck, 2012, 72).⁹⁶

Tudi Jürgen Habermas je v svojih prispevkih, ki jih je napisal v času finančne in gospodarske krize, razmišljal o tem, kako v novih razmerah okrepiti solidarnost v Evropi. Leta 2013 je v odmevnem predavanju na Univerzi v Leuvnu poudaril, da bi se »morale Nemčija in več drugih držav sprijazniti s kratkoročno in srednjeročno neugodnimi posledicami drugačne porazdelitve, saj bi jim bilo to dolgoročno v prid.«⁹⁷ Habermasa je sicer tedaj najbolj skrbela erozija

96 Po Becku bi morala takšna pogodba nastati v koaliciji med državami, ki se spoprijemajo z velikimi dolgovi (Grčija, Italija, Španija in Francija), in državami, ki so profitirale v času krize (zlasti Nemčija). Le s takšno koalicijo držav bi se po njegovem lahko udeležila solidarnost, vendar s pogojem, da bi države jamčile druga za drugo ob morebitnih izgubah. Navaja Habermasa: »Morda pa je pogled navzgor, proti političnim elitam in medijem, pogled v povsem napačno smer. Morda lahko motivacija za spremembe v dobrobit ljudi, ki je trenutno primanjkuje, lahko pride le od spodaj, znotraj same civilne družbe.« (V: Beck, 2012, 82.) V to civilno družbo pa po Becku spadajo vsi tisti, ki jih je Zygmunt Bauman poimenoval 'kolateralna škoda': prekarni delavci, dobršen del srednjega razreda, upokojenci itd. Ti naj bi se združili v boju za novo politično pogodbo za Evropo. To je mogoče, saj je kriza povzročila »asimetrične spremembe v razmerju med močjo in legitimnostjo. Veliko moč in minimalno legitimnost lahko najdemo na strani kapitala in političnih elit, minimalno moč in veliko legitimnost pa na strani protestnikov. Gibanja lahko izkoristijo to legitimnost za drugačno Evropo.« (Beck, 2012, 82.)

97 Izpostavil je, da je solidarnost politično dejanje, ki pa vsebuje tudi etične obveze. Razmerja v Evropi je primerjal z družinskimi. Če te daljni sorodnik zaprosi za uslugo, mu ustrežeš, če veš,

demokracičnega življenja v Evropi, saj je »odlašanje z demokracijo precej nevarna odločitev, kajti če se gospodarske omejitve, ki jih postavljajo trgi, povežejo s prožnostjo nestalne evropske tehnokracije, obstaja resna nevarnost, da se bo postopno združevanje, ki ga sicer načrtujejo za navadne ljudi, ustavilo, še preden bo dosežen formalni cilj uravnoteženje izvršilne in parlamentarne veje« (Habermas, 2013). Na predavanju je predlagal oblikovanje »jedrne« politične unije, v kateri bi lahko vzpostavili »naddržavno demokracijo«, z odstranitvijo Evropskega sveta s prestola pa bi bilo mogoče izvesti tudi prehod od medvladnega sodelovanja k odločanju skupnosti, kjer bi Evropski parlament in Evropski svet enakovredno sodelovala, EU pa bi bila v očeh državljanov legitimnejša.⁹⁸ Povedno je, da sta omenjena evropska intelektualca, podobnih nazorov je bil tudi Etienne Balibar, vztrajala pri gradnji Evrope »od spodaj navzgor«, se sklicevala na »Evropo državljanov« zagovarjala različne oblike solidarnosti, saj sta hotela »nevtralizirati« moč nacionalnega, ki je v času krize zlasti v perifernih državah, tudi zaradi odnosa podcenjevalnega odnosa centra do njih, znova vstopalo v ospredje političnega diskurza.

Nove ločnice v EU so bile zagotovo najizrazitejše v javnem diskurzu. Res je sicer, kot je malce optimistično zapisal Beck, da kriza ni samo raztrgala Evrope, ampak je tudi zblížala Evropejce. »Veliko ljudi je začelo zdaj študirati probleme grške ekonomije z večjo vnemo kot pa trg delovne sile na svojem dvorišču. Kako pogosto so nam dejali, da Evropi manjkajo vseevropski mediji – in zdaj? Nikoli prej niso ljudje toliko govorili o Evropi. Najti jo je mogoče na naslovnih časopisov, na gospodarskih in finančnih straneh, v kulturnih rubrikah, v lokalnih novicah, na vasi in za družinsko mizo.« (Beck, 2012, 38.) Toda kriza ni pospešila pristnega

da ti bo tudi on pomagal, če se znajdeš v podobni zagati. V tem smislu solidarnost deluje na osnovi »predvidljive recipročnosti«. Takšno ravnanje pa je po Habermasu možno razširiti tudi na politično skupnost, ki jo povezujejo enaki cilji.

- 98 Demokracije v Evropi pa se je Habermas lotil tudi v knjigi *The Crisis of the European Union: a Response*, vendar iz perspektive oblikovanja evropske transnacionalne demokracije, ne pa v obliki ustavnega modela federativne države. To je po njegovem mogoče, saj »ko vidimo Evropsko unijo, ki je bila zasnovana z dobrimi razlogi dveh subjektov, ki sta jima bile dodeljene enake pravice, torej državljanov (!) in ljudstev (!) Evrope – potem arhitektura nadnacionalne, toda vseeno demokracične politične skupnosti, postane razumljiva« (Habermas, 2012, IX–X). V tej luči se zavzema za oblikovanje nove evropske politike s ciljem preoblikovanja mednarodne skupnosti držav v kozmopolitsko skupnost držav in državljanov sveta. EU pa bi lahko bila s konstitucionalizacijo mednarodnega prava v smeri kozmopolitske vlade pomembna stopnja pri oblikovanju politično konstituirane svetovne družbe. S tega vidika Habermas predstavi nov pogled na problem odsotnosti evropskega demosa, saj meni, da je teza o tem, da ni evropskega ljudstva in je zato politična unija zgrajena iz peska, iz perspektive 19. stoletja. »Takšni interpretaciji nasprotujem s superiornim stališčem: vse večja politična fragmentacija v svetu in v Evropi je v neskladju s sistemsko integracijo multikulturne svetovne družbe in blokira napredek pri civiliziranju odnosov znotraj družb in med državami z ustavnim pravom.« (Habermas, 2012, 7.)

dialoga in demokratičnega diskurza v Evropi. Nasprotno, zdi se, da sta v razpravah o krizi v transnacionalni javni sferi prevladovala »vojna besed in spopad med ideološko določenimi ‚okvirji‘«, v smislu »specifičnih interpretacij družbenega in političnega okolja s partikularnega ideološkega vidika«, je ob izteku krize zapisal Dennis Nguyen (2015). To je ponazoril z javnomnenjsko raziskavo ob »kapitulaciji« novolevičarske grške vlade Aleksisa Ciprasa v odnosu do zahtev »trojke«. Ena stran je trdila, da aktualna grška vlada tvega obstanek v evroobmočju zaradi sebičnih interesov, hkrati pa ni sposobna resnično implementirati pravih reform v državi, druga pa, da Grčijo ustrahujejo transnacionalne institucije, ki nimajo demokratičnega mandata in reprezentirajo le interese finančnega sektorja.⁹⁹ Tudi sociologi so opozarjali, da je dinamika javne sfere odgovorna za razpad političnega reda in pojavitev novih konfliktov in razkolov, ki delijo družbene skupine. Ekonomska in politična kriza je vplivala na to, kako državljani, mediji, javni intelektualci in politične elite zaznavajo legitimnost projekta evropske integracije, in sprožila politizacijo znotraj EU in prek nacionalnih politik. »Medirane javne razprave vplivajo na ‚prevajanje‘ evrokriže v: konflikte znotraj države; konflikte med državami članicami EU, med bloki držav (sever proti jugu, vzhod proti zahodu ali center proti periferiji) ali konflikte glede demokracije (elite proti državljanom).« (Trenz, 2012, 7–8.)

Zagotovo pa je kriza razdelila »karolinški« center EU, kjer imajo glavno besedo Nemčija, in zadolžene periferne države EU. V tem smislu Paul Dobrescu in Mirel Palada (2012) pišeta o nastanku dveh evropskih javnih sfer: centra in periferije, ki ju analizirata pomočjo razčlemb Immanuela Wallersteina, enega izmed očetov teorije centra in periferije. Po njunem razmerje med njima zaznamuje tekmovalnost. Center hoče ohraniti svojo pozicijo (z ugodnostmi

99 Po Nguyenu so bili varčevalni ukrepi najpomembnejši ideološki konflikt, saj so se v njem zrcalila stališča »v bistvu neoliberalnega ekonomskega svetovnega nazora« z rezi v javni porabi, privatizacija in varčevalni ukrepi za doseganje stabilnosti proračuna ter stališča nasprotnikov varčevalnih ukrepov, ki so trdili, da so škodljivi za družbeno kohezijo in gospodarsko rast. Celotna razprava ni bila omejena samo na makroekonomske programe, ampak je vključevala tudi močne moralne podtone, ki so zadevali vprašanja discipline, solidarnosti, odgovornosti/zaveze, pravičnosti in humanosti. Tudi razkol med severom in jugom se je v tem kontekstu sprevrgel v moraliteto o »dobrih«, »slabih«, »pohlepnih«, »lenih« in »korumpiranih« v krizi, konflikt med Grčijo in Nemčijo pa je bil v medijskem diskurzu poln stereotipov. Obenem je kriza evroobmočja spodbudila vprašanja o tem, kako organizirati socialno, ekonomsko in politično življenje v svetu, kjer meje izgubljajo svoj pomen, vse bolj pa se povečujejo kompleksnost in izzivi. Avtor je zaznal tri nasprotujoče si poglede in njihove nosilce: prvi so zagovorniki *statusa quo*, kar pomeni še vedno medvladno, ne pa resnično transnacionalno demokratično ureditev; drugi zagovarjajo pristno transnacionalno demokracijo, zavzemajo se za temeljite reforme EU in za njeno globljo integracijo; tretji, evroskeptiki, pa bi ustavili integracijo in razpustili unijo, saj vidijo v EU politično polomijo, če ne celo škodljiv, nedemokratičen režim, ki ga je treba strmolglaviti (Nguyen, 2015).

vred), periferija se hoče emancipirati in otresti odvisnosti od centra (slabši položaj). Zato je njuno razmerje pogosto interpretirano kot odnos med izkoriščevalci in izkoriščanimi. Kriza v Grčiji je le razgalila ta razmerja podrejenosti v Evropi. »Če ne bi obstajala, bi morali grško krizo izumiti, da bi bolje razumeli odnos med EU in novim finančnim redom, ki se rojeva. Grška kriza pomeni 'nujno referenco' za razumevanje teh razmerij« (Dobrescu in Palada, 2012, 14). Postavita hipotezo, da se v EU pojavljata vsaj dve javni sferi, vsaka pa ima svoje značilnosti: na eni strani je javna sfera v državah članicah, ki so se v veliki meri izognile krizi (nordijske države), in na drugi javna sfera v državah članicah, ki jih je kriza najbolj prizadela. Hkrati pa zaznavata trend vračanja pod nacionalno kot v varno okrilje pred udarci krize, s čimer se je zaustavil proces evropeizacije nacionalnih javnih sfer. Ti procesi so zaustavili proces gradnje solidarnosti, ki je nujna za delujočo javno sfero. Poudarjata, da je vrednost EU določena tudi s položajem periferije. Brez vizije za periferijo, brez razumevanja, da mora center podpirati razvoj in rast periferije, EU ne bo trajala dolgo. Toda center je utrujen in neodločen in le čaka na počasno vrnitev držav periferije v ustaljene tirnice, ki jih je zanje predvidel. »Toda pri tem pozablja nekaj pomembnega: EU s tem ustvarja napetosti, ki so nepovratne. Državljeni periferije lahko izgubijo vneto pri graditvi EU.« (Dobrescu in Palada, 2012, 25–26.)

Podrobnejši opis razlogov za razraščanje suverenističnega, na »postmodernih« podobah naroda zasnovanega političnega diskurza po izteku globalne finančne krize in krizi evroobmočja, ki ga je bilo v obliki zahteve »reclaim the nation« (Budén, 2014) sicer zaznati na obeh polih političnega spektra,¹⁰⁰ presega obseg tukajšnje razprave. Zagotovo pa lahko pritrdimo tezi oxfordskega profesorja Jana Zielonke, da je za pojav iliberalne »kontrarevolucije«, kakor

100 Španski *indignadi*, grški *aganaksismenoi*, islandski vstajniki in pisci nove ustave so se pravzaprav napajali iz republikanskega izročila v najčistejši obliki, vendar se niso zavzemali za revolucijo, ampak za reforme političnega sistema. Skrb za skupno dobro in egalitarnost, kritika reprezentativne demokracije, zahteve za participatorno in deliberativno demokracijo, razširitev javne sfere z novimi oblikami in navsezadnje poudarjanje primata politike nad ekonomijo so dediščina republikanskega izročila, ki pa je v kriznih razmerah, v procesih evropeizacije ter globalizacije dobila lastnosti politike za povrnitev suverenosti nacije. Manuel Castells (2012) je ta proces opisal v svoji analizi delovanja španskih *indignadov*, gibanja, ki je prek spleta, srečevanj na protestih in na *ad hoc* ustanovljenih skupščinah, na katerih so odločali po posebnih pravilih posvetovalne demokracije, leta 2011 povezovalo številna španska mesta pod sloganom *Democracia Real Ya!* (*Prava demokracija zdaj!*). O naravi upora grških *aganaksismenoi*, ki so imeli podobne zahteve kot španski *indignadi*, je pisal grško-britanski filozof Costas Douzinas (2013). Pomembno je izpostaviti, da so vsa ta gibanja oblikovala svoje »javne sfere«, pri čemer pa so svoje zahteve – povedano v Habermasovi terminologiji – postavljale iz »sveta življenja«. Zasnovana so bila na misli, ki jo Castells povzema takole: »Če bomo mislili kritično o svojem osebnem in družbenem življenju, se morajo na neki točki zatresti tudi institucije.« (Castells, 2012, 245.)

imenuje odklone od liberalne demokracije, odgovoren tudi politični *establishment* EU, ki je konec sedemdesetih opustil »socialdemokratsko« paradigmo v razvoju EU (Zielonka, 2018), pa tudi tistim raziskovalcem, ki opozarjajo, da so k vzponu populizma v srednjeevropskih državah prispevali tako šibkost institucij kot tudi »zunanji šoki«, povezani z recidivi ekonomske krize in tragedijo migrantov, vse to nezadovoljstvo ljudi pa populistični politiki »kanalizirajo« v svoj prid (Lovec, 2019). Po mnenju Bârgăoanu, Buturoiu in Durach (2019) sta begunska kriza in tudi *brexite* v Evropo vnesla novo ločnico, ki temelji na delitvah, ki jih je zanetila že finančna kriza, pri čemer pa se je ta v vzhodni Evropi dramatično potencirala s poudarjanjem ločnice med liberalnimi in iliberalnimi sestavinami v odnosu do zahodne Evrope, za povrh pa se je ta preobrazila – zaradi specifične geostrateške lege vzhodne Evrope – še v geopolitično krizo EU. Ti procesi so po mnenju avtoric utrdili ločnico med vzhodno in zahodno Evropo, ki pa po letu 1989 nikoli ni bila zares odpravljena, saj obe »polovici« zaznamujeta različni socioekonomski okolji, kar neizogibno vodi tudi k drugačnim pričakovanjem v odnosu do evropskih integracij. Na osnovi analize podatkov Eurostata, Svetovne banke in Združenih narodov avtorice dokazujejo, da je vzhodno- in srednjeevropskim državam članstvo v EU v dobršni meri omogočilo nadoknaditi zamujeno v rasti BDP, vendar močno zaostajajo na področju zagotavljanja socialnih pravic, ki zadevajo minimalno plačo, izdatke za socialno varnost, globoka neravnovesja med obema deloma Evrope pa se kažejo tudi v raziskavah, ki »merijo« zadovoljstvo ljudi s svojimi življenji, zlasti pa v porastu revščine, dohodkovni neenakosti, višjemu deležu brezposelnih in višji smrtnosti. Na osnovi zbranih podatkov dokazujejo, da evropske politike konvergenčnosti in tuje investicije v vzhodni Evropi niso imele zares multiplikativnih učinkov, ki bi bili zaznavni v razvoju »avtonomnih inovacij«. Iz te perspektive, ki ne vključuje le ekonomske rasti, temveč tudi kazalce, ki merijo razvoj in napredovanje družb, avtorice ugotavljajo, da se socioekonomske razlike med vzhodno in zahodno Evropo niso bistveno zmanjšale, še manj pa prinesle blagostanje vsem. Prav te razlike so gonilo za razvoj populizmov. *»Zdajšnja politična ločnica v Evropi (liberalno proti iliberalni) ali civilizacijska ločnica (kulturno nazadnjaštvo vzhoda in moralna superiornost zahoda) se v resnici ogne temeljnemu vzroku.«* (Bârgăoanu idr., 2019, 116.)

V kontekstu te razprave je treba opozoriti, navezujoč se na sklepno misel predprejšnjega odstavka, da eden izmed pomembnih, če ne celo bistvenih razlogov za vzpon populistične miselnosti v srednjeevropskih državah ni v tem, da so nove države članice izgubile vnemo pri graditvi Evrope, temveč v ta proces kot enakopravne partnerice v snovanju skupnega evropskega doma niso bile nikoli zares vključene. Krastev in Holmes (2018) namreč menita, da razloge

za iliberalno revolucijo v vzhodno- in srednjeevropskih državah ni treba iskati v ekonomskih ali ideoloških dejavnikih, temveč so ti posledica specifičnih reformnih procesov, ki so sledili padcu Berlinskega zidu. Pišeta, da po tem dogodku Evropa ni bila več razdeljena med komuniste in demokrate, temveč na posnemovalce in posnemovane. »Medtem ko se posnemovalci zgledujejo po svojih vzornikih slednji nanje gledajo zviška. Ni torej povsem nenavadno, zakaj je *posnemanje zahoda*, za katero so se odločili vzhodni Evropejci pred tridesetimi leti, na koncu rezultirala v političnem refleksu.« (Krastev in Holmes, 2018, 118.) Po njunem so vzhodni Evropejci v želji, da bi bile njihove države čim prej »normalne« sledili preprosti formuli: posnemati zahod. To je vključevalo ne-kritično sprejemanje zahodnih političnih in ekonomskih receptov in zahodnih vrednot. Posnemanje je bilo dojeto kot najhitrejša pot do svobode in blagostanja, pišeta avtorja in opozarjata, da je takšno ravnanje ustvarilo »občutja nezadostnosti, podrejenosti, odvisnosti, izgube identitete. Še več, jalo v boj za oblikovanje resnično kredibilne kopije idealiziranega modela vključuje tudi nenehno naprezanje v samokritičnosti, če ne celo samoprezir.« (Krastev in Holmes, 2018, 118.) Njuna ključna misel je, da so si ljudje v vzhodni Evropi po koncu sovjetskega režima upravičeno želeli »normalnega življenja«, a so posnemali le zahodne vzorce, zanemarjajoč, da so ti – zlasti na področju človekovih pravic – že evolvirali. Po njunem v vzhodni Evropi odprta družba ne pomeni več obljube svobode, temveč ljudje povezujejo svobodo z nevarnostmi: invazijo imigrantov, depopulacijo in izgubo nacionalne suverenosti. Zahod je po mnenju vzhodnih Evropejcev – zlasti v odnosu do migrantov – izgubil glavo, medtem ko se vzhodna Evropa percipira kot »zadnja utrdba avtentičnih evropskih vrednot« (Krastev in Holmes, 2018, 122).

Sociološko gledano je pravzaprav pozitivno, da se vzhodna Evropa na neki način »osamosvaja« izpod – kot trdijo teoretiki – kolonialističnega diskurza »jedrne Evrope«. Nedvomno pa drži, da ti procesi – kot je razvidno tudi iz omejenih prispevkov – ljudem ne zagotavljajo tistega življenja, še manj svoboščin, h katerim so stremeli pred vstopom v EU. Še več, zaradi diktata »posnemanja« se te države v marsičem spoprijemajo tudi s pomanjkanjem razvojnih idej in avtonomne produkcije, kar se je izkazalo za ustrezno okolje za vnovično obujanje napetosti iz polpretekle zgodovine. A zgodovinski procesi so ciklični. Prej ali slej se bo spet ponudila priložnost, da se te družbe utemeljijo na drugačnih temeljih. Podobna so tudi razvojna pričakovanja glede zahodnega Balkana, kjer je večina nacionalnih družb ujetnica drugačnih, a prav tako hibridnih režimov, ki zlorabljajo demokratične postopke, naslanjajoč se na revizionistične vzorce v odnosu do polpretekle zgodovine, za krepitev avtoritarne vladavine (Bieber, 2020). Na zahodnem Balkanu so procesi »civiliziranja« držav in družb

na poti v evropske integracije še toliko mučnejši, saj se upanje, ki ga prebivalstvo vlaga v boljšo, evropsko prihodnost prepleta s frustracijami in ponižanji zaradi odlaganja članstva v EU (Štiks in Horvat, 2015). Čeprav proces pridruževanja temelji na izvedbi reform, ki zadevajo sprejem evropske pravne zakonodaje (*acquis communautaire*), je v ozadju teh procesov tudi vrednostno in vrednotno spreminjanje družb, v dobršni meri utemeljeno na kulturalistični paradigmi, medtem ko so socialni principi integracije, za udejanjanje katere si je med letoma 1985 in 1995 v vlogi predsednika Evropske komisije še prizadeval Jacques Delors, zapisani pa so tudi v *Maastrichtski pogodbi*, postale le obvezen retorični okras, njihova mobilizacijska moč v smislu povezovanja pa je zbledela. »Evropska družbena pogodba je bila spremenjena v kulturno. Ker je bila pogodba osnovana na kulturni ideji o skupni preteklosti, ne pa na družbeni utopiji o skupni prihodnosti, se je tudi evropska integracija iz prihodnostne preobrazila v komemorativno pripoved.« (Vidmar Horvat, 2018, 11). Ti procesi – poudarja Vidmar Horvatova z navedbo misli Zygmunta Baumana – so spodbudili vračanje k nostalgijam, evropska zgradba pa je iz fantazije o lokomotivi globalnega razvoja zdrsnila v ksenofobično, etnicizirano retropijo.

Vsekakor nove razmere in razmerja v postkrizni Evropi terjajo od vsake države tudi na regionalni ravni kalibracijo tistih dediščin, ki jih povezujemo s sestavinami (evropskimi in nacionalnimi/narodnostnimi) identifikacijskih točk. Vidno je, da se v zlasti zahodnih, »jedrnih državah« tem vprašanjem posvečajo skozi perspektivo »diverzificirane« oz. »segmentirane Evrope«, pri čemer največ pozornosti namenjajo vprašanju, kako v razmerah oblikovanja Evrope »več hitrosti«, uveljavljanja izvzetij (»opt-outs«) in mehanizmov grupiranja v obliki »okrepljenega sodelovanja«, a tudi zaradi preprečevanja novih »exitov« nadaljevati evropsko integracijo oz. jo celo okrepiti.¹⁰¹ Zdi se, da je diverzifikacija Evrope neizbežna, vendar ta proces ne zajema le pravnoformalnih aspektov evropske integracije, temveč vključuje tudi preoblikovanje partikularističnih kulturnih, socialnih, a tudi državljskih dediščin skozi specifične evropske, nacionalne in regionalne perspektive. Vsekakor lahko v teh procesih tudi srednjeevropski in vzhodnoevropski intelektualec najde »motiv, da se obrne od lastnega samokoloniziranja in se pogumno sooči z alternativami, ki so del njegove lastne intelektualne, duhovne, kulturne in politične dediščine«, je v sicer nekoliko drugačnem kontekstu opozorila Vidmar Horvatova (2018, 83). V teh procesih lahko – ravno zaradi

101 To iskanje vključuje tudi oblikovanje ustreznih pravnih okvirov, v katerih bi se lahko integracija nadaljevala. Jasno je, kar poudarjajo avtorji t. i. »ljubljske pobude«, da je mogoče večino zagat EU, zlasti tiste, ki zadevajo vprašanja demokratičnega/legitimnostnega deficita, odpraviti s preoblikovanjem EU v pristno federacijo (Avbelj, 2017), vendar pa za zdaj zanjo v državah članicah ni politične volje.

samosvojega razvoja – pomembno prispeva tudi Slovenija, zlasti zaradi svoje specifične družbenozgodovinske reartikulacije identitetnih in diskurzivnih naborov, ki zaznamuje regije, v katere sega. To je tema naslednjega poglavja.

Normativna moč Slovenije kot majhne države

V marsičem se lahko v zgornjem grobem, zelo kritičnem orisu težav, ki tarejo vzhodno- in srednjeevropske države ter države zahodnega Balkana, prepozna tudi Slovenija, vendar se je mnogim pastem tranzicije – zlasti zaradi postopnega, gradualističnega razvoja kot tudi zaradi tradicije univerzalističnega mišljenja kot dediščine civilnodružbenih gibanj, ki so vzniknila v osemdesetih letih prejšnjega stoletja – izognila. Snovalci slovenske tranzicije so doumeli, da bi se, če bi vzeli »ameriške« ali »zahodnoevropske sanje« preveč zares in ne bi upoštevali denimo opozoril ameriškega ekonomista Paula Krugmana: »*Ne poslušajte nas, kaj vam svetujemo, ampak raje glejte, kako delamo*« (v: Nederveen Pieterse, 2003, 71), ujeli v past. Recidivi gradualistične tranzicije, ki se kažejo tudi v nizki stopnji dohodkovne neenakosti in pomembni vlogi žensk v družbi so verjetno – kot je sklepati na osnovi v prejšnjem poglavju omenjenih dognanj – tista varovala, ki so v času krize obvarovala Slovenijo pred uveljavitvijo »frankenstata«, kakor ameriška sociologinja Kim Scheppele imenuje vladavino madžarskega premierja Viktorja Orbana, čeprav se je tudi Slovenija po dogajanju v krizi, ki je bilo v Sloveniji sicer podobno dogajanjem na južnem obrobju EU, »*politično z odnosom do begunske krize in vsesplošno preganjavico približala vzhodni periferiji EU*« (Mencinger, 2017, 97).

Toda razlike med Slovenijo in današnjo podobo članic Višegrajske skupine (V4) so utemeljene v ideološki podstati. Medtem ko so se po padcu Berlinskega zidu vzhodnoevropske države, čeprav z različno intenzivnostjo, v strahu pred »ruskim medvedom« zatele pod dežnik ZDA, zlasti seveda zavezništva zveze Nato, je Slovenija – sicer zaradi »neprijetnega zastoja« ob vstopanju v Nato¹⁰² – zavezništvo z Rusijo v tem času okrepila in ga v naslednjih letih izboljševala.

102 Andrej Benedejčič (2016) pojasnjuje, da je bila pomembna prelomnica v izboljšanju odnosov z Rusijo izjava Janeza Drnovška v letu 2001, da se bo Slovenija, če vnovič ne bo povabljen v zvezo Nato, fokusirala na evropski koncept obrambe kot alternativo in okrepila sodelovanje z Rusijo. Avtor piše, da je še istega leta sledilo povabilo v Moskvo, kmalu zatem pa tudi srečanje med ameriškim predsednikom Georgeem W. Bushem in ruskim predsednikom Vladimirjem Putinom v Sloveniji. S tem zagotovo najpomembnejšim mednarodnim dogodkom v sodobni slovenski zgodovini je Rusija dvignila ugled Slovenije v mednarodnem prostoru, sodelovanje pa se je nadaljevalo tudi z ustanovitvijo *Foruma slovanskih kultur* v Ljubljani, nekakšne mreže za slovanske kulture in države, v katerega je ta čas vključenih 13 članic.

Pragmatično dobre odnose so vse slovenske vlade negovale tudi z ZDA, čeprav je vidno, da so Slovenci bolj naklonjeni zmernejši politiki Bele hiše, ki zagovarja multilateralizem v razreševanju globalnih konfliktov. To je bilo vidno tudi iz množičnih protestov v slovenskih mestih proti vojaškemu posegu »koalicije voljnih« v Iraku leta 2003. Po mnenju zgodovinarja Petra Vodopivca (2003, 100) so v tem konfliktu »avtentične interese Evropske unije zastopale države, ki so nasprotovale ameriški intervenciji v Iraku, in ne tiste, ki so jo podpirale. Sicer pa bi bilo treba priznati, da je tudi Slovenija vilensko izjavo podpisala ne iz prepričanja, temveč pod pritiskom.«¹⁰³ S srednjo Evropo nas danes zagotovo povezujejo zlasti kulturne vezi, ki zadevajo sòbivanje v nekdanji avstrijsko-ogrski monarhiji. Te so bile postavljene zlasti v obdobju po osamosvojitvi Slovenije, vendar vedno s poudarkom, da srednja Evropa tvori le duhovnozgodovinski in kulturni del slovenske identitete in nič več. To je poudarjeno v misli Boga Grafenauerja, da »mora biti naša resnična in utemeljena vizija samo Evropa – Evropa narodov – Evropa humanizma in svobode« (Grafenauer, 1991, 25). Sicer pa je bila možnost, da bi se Slovenija konkretnje v mednarodnem prostoru profilirala kot srednjeevropska država tudi s članstvom v V4, zapravljen v devetdesetih letih. V tistem obdobju, ko se je skušala afirmirati kot zahodnoevropska država po zgledu Avstrije, je obrnila hrbet ne le zahodnemu Balkanu, temveč se je distancirala od vseh držav s socialistično preteklostjo. Šele od konca devetdesetih se je v svojih dokumentih, ki zadevajo zunanjo politiko, utemeljila kot srednjeevropska (in tudi sredozemska) država, katere prioriteta je prispevati k stabilizaciji jugovzhodne Evrope. Do tedaj pa so se razmerja v srednjeevropski regiji že toliko konsolidirala, da v percepciji članic V4 mednje Slovenija ne sodi. Po drugi strani pa tudi slovenski politologi menijo, da bi bilo iz slovenske perspektive boljše, da bi država stremela k razširitvi koncepta srednje Evrope tako, da bi ta zajel članice nekdanjega »habsburškega zgodovinskega in kulturnega kroga«. Takšna opredelitev, ki temelji na opustitvi geografskega kriterija in se osredinja na kulturne kriterije, bi Sloveniji omogočila »samoovrednotenje njene pozicije« v regiji brez kakršnikoli konotacij na ideološko navlako (Brglez, Arbeiter in Udovič, 2015, 29–30).

103 Množične demonstracije, verjetno največje v evropski zgodovini, sta tedaj filozofa Jürgen Habermas in Jacques Derrida pozdravila kot rojstvo evropske javne sfere ... Seveda pa so odnosi med ZDA in Evropo kompleksni, saj je bila »Amerika« vedno percipirana kot antipod evropske identitete (Horvat, 2010, 129–139). Zato velja opozoriti na tezo ameriškega zgodovinarja Roberta Kagana, da sta Evropa in Amerika »le zamenjali svoji politični kulturi«. Evropskim politikam, utemeljenim na pacifizmu in zavzemanju za multilateralen pristop, je namreč zabrusil v obraz: »Resnično lep projekt! Z enim pridržkom: to, kar dejansko omogoča evropski pacifizem in moralno zavest, je sama ameriška moč... Ko so bile ZDA šibke, so sledile strategiji šibkega; zdaj ko se ZDA močne, se obnašajo, kot se močne nacije morajo. Tudi ko so bile močne evropske velesile, so verjele v moč in vojaško slavo. Zdaj vidijo svet skozi oči šibkega in tako tudi ravnaajo.« (Kagan, 2002, 3.)

Čeprav se omenjene spremembe v zunanjepolitičnih usmeritvah Slovenije kažejo tudi v ekonomskem sodelovanju, je zanimivo, da omenjeni avtorji v analizah zunanjepolitičnih odnosov Slovenije do sosednjih držav, regionalnih zvez in tudi v razmerju do velesil kot »vezi« navajajo vzvode, ki zadevajo t. i. »mehke politike«. Brglez, Arbeiter in Udovič (2015) svojo raziskavo o srednjeevropskosti Slovenije utemeljijo na »simboliki v diplomaciji«, medtem ko je Benedejčič svoja razmišljanja o odnosih med Slovenijo in Rusijo oprl na teorijo družbenega konstruktivizma. Tudi v analizah zunanjepolitičnih odnosov Slovenije do držav zahodnega Balkana je vidno, da politologi pogosto izpostavljajo pomen kulturne diplomacije (Požgan in Bojinović Fenko, 2012), medtem ko je v odnosu do ZDA izpostavljeno zlasti vprašanje evropskih vrednot in drugačnega »načina življenja«. Vidno pa je, da slovenska politika že od devetdesetih let sledi izvirnim načelom EU v oblikovanju skupnega evropskega doma, ki »bo temeljil na demokratičnih vrednotah evropske duhovne civilizacije in politične tradicije, na enakopravnosti, pluralnosti, spoštovanju človekovega dostojanstva in pravic, priznavanju razlik in toleranci,« je tedaj poudaril predsednik Milan Kučan (1996, 12). »Mehka moč«, ki zadeva komunikacijo z vsemi deležniki, zlasti kot prepričevanje partneric v udejanjanju specifičnih ciljev na zunanjepolitičnem področju (Nye, 2004), je pogost vzvod, ki ga uporabljajo manjše države (Petrič, 1996). Takšno ravnanje v dobršni meri opredeljuje slovensko zunanjo politiko.

Literatura o vlogi majhnih držav je kompleksna in obsežna, toda v osnovi temelji na vprašanju, kako in koliko lahko majhne države z omejenimi zmogljivostmi (BDP, vojaška moč, populacija) uveljavljajo svoj vpliv v mednarodni skupnosti, pri čemer so študije konkretnih primerov utemeljene na analiziranju konkretnih uspehov majhnih držav na tem področju. »Če so *Liliputanci* zvezali *Guliverja* in ga celo spodbudili, da se je bojeval zanje, jih je treba proučevati enako pozorno kot tudi velikana,« je slikovito zapisal Keohane (1969, 310). Tom Long (2016) na osnovi analize literature o majhnih državah izpostavlja tri vrste moči, s katerimi majhne države lahko okrepijo svojo moč v mednarodnem prostoru. Prva je »derivatna moč«, kjer se v udejanjanju svojih ciljev zanašajo na podporo/moč ene izmed svetovnih velesil; druga, »kolektivna moč«, zadeva oblikovanje največkrat institucionaliziranih zavezništev z drugimi, primerljivimi državami; »specifična moč« je utemeljena na uporabi specifičnih zmogljivostih posamezne države, projicirane v zunanjo politiko oz. diplomacijo (Long, 2016, 1). Med slednje sodi tudi »normativna moč«, ki ji bom v kontekstu Slovenije v nadaljevanju namenil več pozornosti.¹⁰⁴

104 V Sloveniji se seveda pojavljajo »vagonske« pobude, ki zadevajo »derivatno moč«, najnazorneje prikazane s »priljučitvijo« na nemško-francoski vlak, zaznati pa je tudi premisleke o okrepitvi »kolektivne moči« s tesnejšim povezovanjem v Višegrajsko skupino.

Normativna moč v diskurzu mednarodnih odnosov izhaja iz teorije družbenega konstruktivizma, pri čemer naj bi norme, diskurzi in ideje neke države oblikovali nove vrednotne koordinate v mednarodnem prostoru. Strokovna literatura kot primer navaja zlasti skandinavske države, uveljavljajoče svojo normativno moč s promocijo norm, ki zadevajo razreševanje konfliktov, mediacijo, tudi s pobudami na področju okoljevarstva, podobno vlogo pa so zlasti v obdobju po 2. svetovni vojni imele tudi nekatere latinskoameriške države na področju širitve idej o socialnih, ekonomskih in občečloveških pravicah na svoji celinii. Za ta pristop je značilno, da se majhne države ne fokusirajo na eno samo državo, temveč skušajo spremeniti mednarodno okolje tako, da ustreza njihovim interesom (Long, 2016, 8). Tudi v EU so se denimo manjše države odpovedale delu svoje suverenosti in jo prenesle na evropske institucije zato, da bi bilo v njihovi regiji zagotovljeno blagostanje, poudarja Long z navedbo Ingebritsena (Long, 2016, 6).

Tudi v primeru Slovenije, zlasti v odnosu do zahodnega Balkana, nekateri teoretiki razmišljajo v sklopu udejanjanja njene »normativne moči«. Ta pričakovanja so (bila), kar je podrobneje analiziral Rok Zupančič (2011), utemeljena zlasti na domnevnih primerjalnih prednostih, kot so skupna zgodovina, kultura, »razumevanje« regije, geografska bližina, zlasti pa na percepciji Slovenije kot »zgodni« državi, »bolj evropski« kot njeno balkansko zaledje, za povrh pa naj bi Slovenija kot »vzorni učenec« EU zahodnobalkanskim državam pomagala na poti iz njihove mučne preteklosti (Zupančič, 2011, 56–57). Zupančič izpostavi zlasti uspešna prizadevanja slovenske diplomacije v internacionalizaciji ključnih norm v regiji, ki zadevajo pravno državo in človekove pravice, a opozori denimo tudi na erozijo normativne moči Slovenije zaradi nedoslednega pristopa v razreševanju slovensko-hrvaškega obmejnega spora, saj se je v evropski skupnosti ustvaril vtis, da je Slovenija »izsiljevala« Hrvaško s članstvom v EU. Podrobneje razdela tudi možnosti v afirmaciji Slovenije kot »mosta« med EU in zahodnim Balkanom in pride do sklepa, da je Slovenija sicer dala pomembne pobude v miritvi napetosti v regiji, vendar ji je EU poslala »jasno sporočilo, da Slovenije ne vidi kot neodvisnega mostu« med EU in zahodnim Balkanom, med vrsticami pa še, da je bolj kot »soliranje« zaželeno koordinacija njenih aktivnosti z EU in vplivnimi državami članicami. Ključna ugotovitev je, da mora majhna država biti konsistentna v svojih zunanjepolitičnih usmeritvah, koordinirati svoje delovanje z drugimi akterji v mednarodnem prostoru, predvsem pa mora biti njena zunanjepolitična usmeritev izraz dolgoročne strategije, v katero mora biti vpeto delo političnih institucij, raziskovalnih inštitutov, univerz, »možganskih trustov« in tudi ekonomskega sektorja (Zupančič, 2011, 70–75).

Jasno torej je, da normativna moč presega običajno razumevanje, da nekdo ‚prispeva k dobremu‘. »*Država, ki želi projicirati svojo normativno moč v mednarodnem prostoru, mora posedovati tudi moralno avtoriteto, politični kapital in zmožnost oblikovanja norm*« (Luša in Mijić, 2012, 53), pri čemer je po njunem idealno, če so norme prenesene iz domačega konteksta na mednarodno raven, kjer so uspešno institucionalizirane in sprejete od drugih članic. Pravzaprav vsi primeri kažejo, da so uspešne zunanjepolitične doktrine pravzaprav odsev družbene pogodbe (Wendt, 1995). Globalni angažma Norveške na področju mirnega reševanja konfliktov v obdobju po hladni vojni je izraz norveškega stremljenja k uveljavljanju tako vrednot kot interesov v mednarodnih odnosih, pri čemer je to delovanje podprlo jasno razvojno vizijo, v katero so vključene močne raziskovalne in izvršne institucije države (Stokke, 2010). Podobno velja tudi za Švedsko, ki se je s podobnimi iniciativami na regionalni ravni uveljavila kot nosilka normativne moči v EU (Luša in Mijić, 2012, 56–57), malce drugače ravna Finska, ki je svoj zunanjepolitični profil izoblikovala tudi na eksperimentiranju s socialnimi inovacijami (glej npr. Gaber in Tašner, 2019). Na osnovi teh raziskav lahko sklenem, da so možnosti majhnih držav, kar zadeva njihovo uveljavljanje z normativno močjo v zunanjepolitičnem prostoru določene z vsebinami nacionalnega diskurza. Prepričljiva zunanja politika je premišljeno zasnovani izraz prepleta teh vsebin.

Kaj je značilno za slovenski nacionalni diskurz? Iz sociološke perspektive izstopata poleg že omenjenih značilnosti zlasti specifičen razvoj in ustroj slovenske identitete. Slovenija je v sociologiji naroda umeščena med t. i. »vzhodne« narode, ki so se prvenstveno formirali na kulturi, vendar se tudi v študijah naroda premalo izpostavlja, da je večina srednjeevropskih in zahodnobalkanskih narodov proces formiranja nacije v 19. stoletju lahko utemeljila tudi na spominu na (izgubljeno) državotvornost v preteklih stoletjih, medtem ko sta v slovenskem primeru spomin na Karantanijo in »ustoličevanje deželnih vojvod« šibkejši, bolj oddaljeni in zato manj otipljivi državotvorni referenci. Druga specifična, pomembnejša, je ta, da slovenska kulturna identiteta ni bila nikoli povsem *a priori* »esencializirana«, temveč je svojo »esenco« gradila v interakciji z drugimi narodi in kulturami. To tezo najnazorneje podkrepi zgodovinska »povečava« formiranja identitetnih vzorcev slovenstva v zadnjih 150 letih. Značilno je, da je slovenska nacionalna zavest zorela med izobraženci, ki so se na prehodu iz 18. v 19. stoletje šolali na Dunaju, v Pragi, tudi v Gradcu in v Bratislavi. Ti ljudje so bili tudi nepogrešljiv posrednik med takrat še zelo tradicionalno naravnanim slovenskim prebivalstvom in modernizacijskimi tokovi. Oblikovanje moderne slovenske identitete je bilo potemtakem

»intenziven interkulturni in interetnični proces, ki je potekal počasi in vzporedno z razširjanjem moderne italijanske, nemške in madžarske nacionalne zavesti pri italijanskem, nemškem in madžarskem prebivalstvu«, ki je živelo v monarhiji ali na ozemlju, kjer je prebivalo tudi slovensko prebivalstvo (Vodopivec, 1996, 68). Kasneje – zlasti ob razpadanju Avstro-Ogrske – se je znova trdneje »vpisal« v slovensko identiteto tudi strah pred nemškim imperializmom in italijanskim iredentizmom, kar je vključevalo tudi predsodke in stereotipe o Slovencih kot neciviliziranih barbarih tako na zahodu kot tudi na severu slovenskega narodnega ozemlja (Malle, 1996; Pirjevec, 1996). Poleg tega predstava o slovenstvu nikoli ni bila centralizirana, temveč je bila oblikovana v nenehni interakciji z regionalnimi okolji (Kmecl, 1996) Tudi danes, v obdobju po ustanovitvi države, so recidivi različnih pojmovanj slovenstva prisotni v posameznih regionalnih okoljih.

Če strnem misel s pomočjo klasika etnonacionalističnih študij Ernesta Renana (1990): v nezmožnosti udejanjanja (politične) »volje naroda« je oblikovanje slovenske identitete v zadnjih 150 letih zaznamoval »vsakodnevni plebiscit« kot nenehno potrjevanje (kulturne) pripadnosti. V tem smislu se še posebej v slovenskem primeru potrjuje misel, da narod ni dana družbena kategorija, ki je bila izumljena, »nekje« in »nekoč« v zgodovini, temveč dinamična, nenehno spreminjajoča se sila, katere ključni cilj je obvarovati tisto, kar je v nekem zgodovinskem trenutku razumljeno kot »vsebina« naroda. Na formiranje slovenske identitete torej niso vplivali le premisleki o najbolj optimalnih pogojih za ohranjanje slovenstva v večnacionalnih skupnostih, temveč je to oblikovanje najboljših pogojev vsebovalo tudi univerzalistične, s humanističnimi aspekti podprte zahteve za transnacionalno demokracijo, spoštovanje človekovih pravic, zagotavljanje miru in družbenega blagostanja.¹⁰⁵ Slednje torej ne zadeva normativnih in etičnih zavez, temveč je zaradi specifičnega formiranja njene identitete vpeto v način obstajanja slovenstva. Obenem pa slovenska nacionalna identiteta ravno zato, ker ni bila nikoli esencializirana in centralizirana, vsebuje v svoji zasnovi tudi partikularne vzorce formiranja identitet njenih sosed in regij, kamor sodijo tudi »identitetne« podstati večnacionalnih skupnosti, vključno z evropsko. Še več, ker je bila slovenska identiteta oblikovana v specifični interakciji z identitetami drugih/drugega vsebuje tudi sledi njihovih zgodovinskih, identitetnih in ideoloških diskurzov.

¹⁰⁵ Podobno velja danes tudi za Katalonce, ki v nasprotju s španskimi centralnimi oblastmi ne pristajajo na legalistično branje španske ustave, temveč pravico prebivalcev te španske regije do samoodločbe utemljujejo na progresivnih demokratičnih postulatih in sporazumih, tudi evropskih, ki zadevajo temeljne človekove pravice.

Sklepne misli

Refleksija teh diskurzov in identitetnih premen na sinhroni in diahroni ravni tvorijo korpus slovenske izvirne in izvorne misli. Zato bi lahko s parafrazo uvodoma predstavljenega Balibarjevega koncepta »izginjajočega posrednika« predlagal, da bi tudi v primeru Slovenije raziskali njene zgodovinske in sociokulturne »ranljivosti in nedoločenosti«, ¹⁰⁶ reflektirane v njenem družbenem, znanstvenem in leposlovnem korpusu, ki vsebujejo »prevode« različnih diskurzov, v katere je (bilo) slovenstvo vpeto, na osnovi teh premislekov pa sugerirali potencialne v afirmiranju normativne moči Slovenije. Vprašanje pa je, v kolikšni meri je mogoče ta specifična znanja, deliberacije in kolektivne izkušnje, ki obsegajo tudi modrost, povezati, jih epistemsko nadgraditi in z njihovim vpenjanjem v mednarodno okolje utrditi (zunanje)politični profil Slovenije.

Uvodoma sem izpostavil, da »posredništvo« ne vključuje le »prevajanja« in interpretiranja kulturnih, političnih, socialnih ter družbenih diskurzov v širšem regionalnem prostoru, temveč vključuje tudi premisleke za udejanjanje zglednih rešitev za pereče probleme, ki se v marsičem zaradi neustreznih politik »jedrne« Evrope v odnosu do novih članic perpetuirajo tudi v slovenskem političnem in družbenem prostoru. Sociologi upravičeno opozarjajo na potrebo po »dekolonizaciji« vzhodne Evrope in obnovitvi njene zgodovine, kar v slovenskem primeru pomeni proučiti zlasti razvojne dileme ob vstopanju v evroatlantske integracije, kar v vsakem primeru terja kalibracijo slovenske izvirne misli. Iskanje odgovorov na ta vprašanja presega obseg tega poglavja. A naj zaključim s poudarkom, da je prvi pogoj za udejanjanje »normativne moči« manjših držav v mednarodnem prostoru – kot je vidno iz analiz omenjenih uspešnih primerov – razumevanje, da to prvenstveno ni (zunanje)politično, temveč družbenorazvojno vprašanje.

106 Kot rečeno, gre v moji uporabi »izginjajočega posrednika« za konceptualno podobo, ki sicer niti ni povsem v sozvočju z Balibarjevim konceptom. Zapiše namreč: *»Evropa to lahko postane, ker nobena predobstoječa skupnost, ki temelji na tradicionalni pripadnosti in koreninah ne more opraviti te naloge, temveč samo skupnosti, ki temeljijo na institucionaliziranih vezeh s pogledom zasidranim v smer resničnega spoznanja ...«*. In še, dodaja, tudi *»[...] zaradi vloge, ki jo je odigrala v zgodovini, ne obstaja absolutna meja med zgodovinskim in kulturnim ozemljem ter njeno okolico. Absolutne meje ni zato, ker je Evropa sama takšna ,meja‘ [Borderland]. Točneje, gre zgolj za postavitev heterogenih mejnih razmerij z drugimi zgodovinami in kulturami na svetu (vsaj mnogimi izmed njih), ki so reproducirane znotraj svoje zgodovine in kulture [...]«* (Balibar, 2003.)

Šesto poglavje

Kultura, dediščina in trajnostni razvoj: deliberacija kot pogoj in gonilo družbene preobrazbe

Današnje razprave o potencialni vlogi kulture in kulturne dediščine v udejanjanju ciljev socialno in okoljsko trajnostnega razvoja so večplastne. Nihajo med poskusi prepoznavanja potencialov kulture v navezavi na specifične cilje trajnostnega razvoja (CTR) in evalvacijo prispevka tega segmenta h globalnemu skupnemu dobremu. Pomembno spodbudo v teh premislekih predstavlja *Agenda za trajnostni razvoj 2030* (Združeni narodi, 2015). V njej je kultura, vključno s kulturno dediščino in ustvarjalnostjo, izrecno omenjena kot dejavnik spodbujanja trajnostnega razvoja. V dokumentu je izpostavljeno, da kultura ni izoliran družbeni sistem, temveč vsebuje transverzalne in sinergijske učinke, ki se raztezajo čez širok spekter javnih politik. Toda takšna opredelitev vloge kulture v doseganju CTR ima protislovne učinke. Po eni strani kulturi pripisuje povezovalno in celo krovno vlogo pri doseganju CTR, po drugi pa je njena potencialna vloga razpršena prek širšega nabora ciljev in tarč,¹⁰⁷ kar otežuje metrično zajetje njenega vpliva z indikatorji napredka CTR.

107 *Agenda 2030* izrecno poudarja pomen kulturne dediščine v cilju 11.4, kjer poziva k »okrepitevi prizadevanj za varstvo in ohranjanje svetovne kulturne in naravne dediščine«, v 36. odstavku uvoda pa je navedeno, da »lahko vse kulture in vse civilizacije kot ključni akterji prispevajo k trajnostnemu razvoju«. Poleg tega se kulturna dediščina in ustvarjalnost kažeta tudi v drugih ciljnih in tarčah *Agende 2030*, vključno s spodbujanjem kulturne raznolikosti in medkulturnega razumevanja (uvod, odstavek 8); izobraževanjem (cilj 4, tarča 4.7); kreativnim gospodarstvom in turizmom (cilja 8 in 12, tarči 8.9 in 12.b); urbanističnim načrtovanjem (cilj 11). Kulturna dediščina posredno vpliva tudi na številne druge cilje, vključno z zagotavljanjem dostojnega dela (cilj 8); zmanjševanjem neenakosti (cilj 10); izvajanjem podnebnih ukrepov (cilj 13); zagotavljanjem enakosti spolov (cilj 5); spodbujanjem inovativnosti (cilj 9); gradnjo miroljubnih in vključujočih družb (cilj 16) ter izboljšanjem prehranske varnosti (cilj 2).

Vidno je, da omenjene opredelitve v krovnih dokumentih Združenih narodov s področja trajnostnega razvoja sprožajo negotovost v prizadevanjih mednarodnih organizacij za konkretizacijo potencialnega prispevka kulturnega sektorja k trajnostnemu razvoju. Po eni strani se vrstijo pozivi k vključitvi kulture kot posebnega cilja v kazalnikih trajnostnega razvoja, po drugi strani pa raziskave (Lerario, 2022) in mednarodne organizacije s konkretnimi primeri dobrih dediščinskih praks, zlasti na lokalni ravni (npr. poročilo *Culture 2030 Goal Campaign*, 2021; UCLG, 2018),¹⁰⁸ prikazujejo, da te prakse ustrezajo vsem 17 ciljem *Agende 2030* (UNESCO, 2018; Labadi idr., 2021). Značilno je, da mednarodne organizacije s področja kulturne dediščine svoje strategije nenehno prilagajajo spreminjajočemu se metadiskurzu Združenih narodov. Iz deklaracije, sprejete septembra 2022 v Ciudad de Mexico (UNESCO, 2022), je razvidno, da je organizacija opustila svoja prejšnja prizadevanja za promocijo kulture kot »četrtga stebra« trajnostnega razvoja. Prav tako je organizacija opustila tudi strategijo izpostavljanja korelacij med dediščinskimi praksami in posameznimi CTR. Nova deklaracija Unesca se namreč navezuje na dokument Združenih narodov *Our Common Agenda* (UN, 2021), ki kulturo opredeljuje z vidika njenega prispevanja h »globalnemu skupnemu dobremu«. Na tej podlagi se Unesco zavezuje k oblikovanju nove metrike, ki naj bi bila integrirana v posodobljeno agendo ZN za trajnostni razvoj (UNESCO, 2022).

Tovrstni pristopi temeljijo na funkcionalističnem razumevanju potencialov in vloge kulture v trajnostnem razvoju. Toda Justin O'Connor (2022), strokovnjak za kulturne industrije in nekdanji svetovalec UNESCO, v svojem komentarju omenjene UNESCOVE deklaracije iz leta 2022 poudarja, da prispevka kulture k udeležanju trajnostnega razvoja ni mogoče zajeti s kazalci, sposojenimi iz ekonomističnega diskurza, kar s svojo evokacijo prispevanja k BDP sugerira termin »globalno dobro«. Po njegovem mnenju se je treba povrniti k prejšnjim, bolj antropološkim definicijam kulture in umetnosti, ki izpostavljajo njuno intrinzično vrednost, izhajajočo iz svobode ustvarjanja in neintencionalnosti v razmerju do ekonomsko-političnih tendenc. Če je ta predpogoj zagotovljen, lahko kultura prispeva k družbeni transformaciji, ki jo terja imperativ ustreznega odzivanja na sodobne krize. »*Le prek kulture si lahko na novo zamislimo prihodnost in najdemo boljše načine za skupno življenje. Ne smemo dovoliti, da se kultura raztopi v zasledovanju ciljev gospodarskega razvoja. Novo razumevanje*

108 Še več primerov dobrih praks pri oblikovanju dediščinskih skupnosti, zlasti s fokusom na trajnostni razvoj v ožjem pomenu besede, najdemo v publikacijah, ki jih je izdala *Europa Nostra* (2018; 2020), združenje *Interpret Europe* (2020), v publikacijah *Live Magazines* (2019), pri čemer je trend prilagajanja dediščinskim skupnostim zaznaven tudi v institucionalnem okolju (Kadoyama, 2018).

kulturne politike pomeni novo razumevanje sveta.» (O'Connor, 2022, 19.) V tem poglavju bom sledil liniji argumentacije, ki jo zagovarja O'Connor, hkrati pa vlogo in potenciale kulture in dediščinskih aktivnosti v udejanjanju CTR konkretiziral z analizo demokratičnih in deliberativnih praks s področja kulturne dediščine.

Raziskave o razmerju med dediščino in različnimi tipi demokracije v zadnjem času prihajajo v ospredje razmislekov o dediščinskem diskurzu (Lafrenz Samuels in Daehnke, 2023; Veldpaus idr., 2021). Te teme so izpostavljene zlasti v analizah deliberativnega odločanja o ohranjanju in izkoriščanju kulturne dediščine na lokalni ravni (Hartz-Karp in Marinova, 2021). Iz drugačne, politološke perspektive tudi Marit Hammond izpostavlja ključno vlogo kulture pri preoblikovanju obstoječih koordinat pomenjanja in političnih registrov. Poudarja, da glede na razsežnost izzivov, ki jih prinašajo podnebne spremembe, potrebujemo kulturno revolucijo. Vendar takšna revolucija ne pomeni reza z obstoječimi registri, saj je pogoj za uspešno ukvarjanje z novimi izzivi refleksija in preoblikovanje preteklih praks. Revolucija mora torej vključevati tako kreativnost kot konzervacijo. Hammondova trajnost opisuje kot proces, ki zadeva zmožnost transformacije družbe (angl. *transformability*). »Trajnost je boljše kot z naborom indikatorjev opisati kot proces nenehnega prilagajanja in refleksije, kar družbi omogoča, da se preobrazi v odzivanju na ekološke spremembe.« (Hammond, 2019, 5.)

Ključni pogoj za uspešnost tega procesa trajnostne preobrazbe – to je osrednja misel njenega razmišljanja – je odprtost za dialog, refleksija in razprava o razvojnih poteh. Bolj kot ukrepi od zgoraj navzdol na področju trajnostnega razvoja ali angažma civilnodružbenih organizacij, ki so se izkazali za premalo učinkoviti, je po njenem mnenju potrebno nenehno spodbujati refleksijo o izzivih in možnih ukrepih v splošni javnosti, v svetu življenja, če uporabim termin Jürgena Habermasa. Ustrezni odzivi so mogoči le, če ljudje zares ponotranjijo izzive. »Demokracija mora biti repolitizirana,« poudarja Hammondova (2019, 13). Pri tem zagovarja deliberativno demokracijo kot ustrezni diskurzivni okvir, ki omogoča refleksijo o načinih preobrazbe na ozadju preteklih deliberativnih praks, značilnih za neko družbenopolitično skupnost. Deliberativna demokracija, s poudarkom na inkluzivnosti, medsebojnem spoštovanju in argumentaciji v zagovarjanju mnenj, namreč določa pravila dialoga, ki so potrebna za sprejetje rešitev v dobro vseh, kar pogojuje pozitivni družbeni razvoj. V procesih individualne refleksije in deliberacije na ravni skupnosti se po njenem mnenju lahko izzovejo tako današnje samoumevnosti kot tudi prevlada političnih in ekonomskih interesov. »Družba, ki v tem smislu ni deliberativna, ne more biti trajnostna, saj je nemočna v odnosu do vplivne politične govorice,

ki spodkopava kulturni prostor, iz katerega pa lahko vznikajo nova pojmovanja prihodnosti, skladna z okoljevarstvenimi zahtevami. Po drugi strani ima družba, ki je deliberativna, potencial, da postane trajnostna.» (Hammond, 2019, 15.)

V nadaljevanju se bom navezal na omenjene premisleke, pri čemer bom analizo kulturnih in dediščinskih politik s področja trajnostnega razvoja podkrepil z analizo družbenopolitičnih in strukturnih pogojev, ki vplivajo na kakovost deliberacije v konkretnih družbah. V teoretičnem izhodišču se bom oprl na v prihodnost usmerjeno *Okvirno konvencijo Sveta Evrope o vrednosti kulturne dediščine za družbo* (Faro, 2005), ki je z afirmacijo novega, na deliberaciji in inkluzivnosti temelječega pristopa zaznamovala spremembo paradigme v razumevanju razmerij med kulturno dediščino, participacijo in trajnostnim razvojem. Na tej osnovi bom svoje premisleke o razmerju med kulturo, dediščino in trajnostnim razvojem podkrepil z nekaterimi izsledke raziskave, ki smo jo pripravili za mednarodno konferenco *Pravica do dediščine kot katalizator trajnostnega razvoja* (2021), ki je potekala v sklopu predsedovanja Republike Slovenije Svetu EU. V zaključku bom povzel ključne ugotovitve z vidika potencialov kulture v kontekstu trajnostnega preoblikovanja obstoječih političnih registrov.

Konvencija Faro in diskurz deliberativne demokracije

Konvencija Faro (2005) s poudarkom na demokratizaciji aktivnosti na področju kulturne dediščine in premikom pogleda v prihodnosti zagotovo pomeni spremembo paradigme v dediščinskem diskurzu. »*Konvencijo Faro bi lahko povsem ustrezno poimenovali ‚vrednost kulturne dediščine za prihodnost‘*«, zapiše eden izmed njenih soavtorjev Graham Fairclough (2009, 33). Medtem ko se je v prejšnjem stoletju termin »kulturna dediščina« nanašal na kulturne spomenike, torej zgodovinske objekte, arheološka najdišča, ljudsko kulturo in folkloro, Konvencija Faro bolj poudarja tedaj novo odkrito, potencialno vlogo kulture in dediščinskih aktivnosti v udejanjanju trajnostnega razvoja. »*Vzniknilo je spoznanje, da jo je moč uporabiti: pri reševanju konfliktov, gospodarski prenovi, vzgoji za državljanstvo in iskanju rešitev za trajnostni razvoj.*« (Fojut, 2009, 17.) S tem se je dediščinski diskurz premaknil v »*polje politične filozofije, vključno z diskurzom o človekovih pravicah, ter se prepletel s ključnicami vrednote, pravice, identiteta, raznolikost, mobilnost in vključenost*« (Fojut, 2009, 13–17).

V tem kontekstu se je Konvencija Faro ob nastanku skladala s takrat prevladujočim razumevanjem evropske politične kulture, da se je izoblikovala »iz občutljivega odnosa in uravnoveženega odziva tako na obžalovanja vredne izgube,

ki jih je povzročil razpad preteklih tradicij, kot tudi na obljubo prihodnjih koristi od ‚ustvarjalnega uničenja‘ današnje produkcije» (Habermas, 2001, 20). Na ozadju takšnega razumevanja Evrope je tudi v tej konvenciji jasno izražena politična intenca, vezana na idejo Evrope, v kateri raznolikost predstavlja vir moči in v kateri je dediščina več kot le spomin, saj je tudi temelj za boljšo prihodnost ter reševanje konfliktov (Fojut, 2009). Na osnovi tovrstnih premislekov so avtorji Konvencije Faro oblikovali progresiven, vseobsegajoč, izviren, a tudi vsebinsko ne povsem opredeljen koncept »skupne evropske dediščine«, ki zajema: a) vse oblike kulturne dediščine v Evropi, ki so skupni temelj spomina, razumevanja, prepoznavanja, povezanosti in ustvarjalnosti, ter b) ideale, načela in vrednote, ki izhajajo iz izkušenj, pridobljenih pri napredku in preteklih nesoglasjih, ter spodbujajo razvijanje mirne in stabilne družbe, ki temelji na spoštovanju človekovih pravic, demokracije in pravne države (Faro, 2005, 3. člen).

Povsem očitno je, da je Konvencija Faro, čeprav je nastala v okviru Sveta Evrope, izražala tedanji metadiskurz EU, zaznamovan z razpravami o različnih možnostih za poglobljanje evropske integracije. Značilno je, da so razprave o teh tematikah na prelomu tisočletja že presegle esencialistične teze o evropski kulturni identiteti in se z afirmacijo slogana »združeni v raznolikosti« naslonile na koncept evropske politične identitete, ki ne potrebuje nujno etničnega ali kulturnega temelja (Habermas, 2001; Stråth, 2002). Podobno sta tudi v konvencijo vstavljena – tedaj prevladujoča – misel, da so pretekli konflikti preseženi, in hkrati upanje v drugačno, boljšo evropsko prihodnost (le Goff, 2003), utemeljena na sledenju imperativa socialno in okoljsko trajnostnega razvoja. Teoretično, je konvencija odsev in izraz socioloških družbenokonstruktivističnih teorij Evrope, zlasti kozmopolitskih (Delanty in Rumford, 2008), a tudi teorij refleksivne modernizacije EU (Beck in Grande, 2007), ki so bile oblikovane z mislijo, da so ključni političnoideološki antagonizmi s »kncem zgodovine« preseženi (Fukuyama, 1992). Trajnostni vidik je v konvenciji predstavljen kot progresivni diskurzivni okvir, ki naj bi prispeval k oblikovanju novih političnih registrov. V ospredju je »*družbena trajnostnost (trajnostni razvoj kot kulturni in ne okoljevarstveni ukrep) in družbene spremembe, ki jih izraža in odseva kulturna dediščina*« (Fairclough, 2009, 33).

Tudi poudarek na participaciji in deliberaciji udeležencev ter posledična afirmacija »dediščinskih skupnosti« kot nosilcev kulturne dediščine v veliki meri korespondira s tedanjim participatornim obratom v metadiskurzu EU. V tem kontekstu so kot rešitev za »demokratski deficit EU« ponujali več participatorne demokracije in individualni državljanski angažma (Føllesdal in Hix, 2006). Tudi Konvencija Faro poudarja participacijo in pravico do udeležbe v varovanju in izkoriščanju kulturne dediščine. Že v *Uvodu* (Faro, 2005), kjer

obravna kulture pravice, izpostavlja potrebo po priznanju, da ima »vsaka oseba pravico do kulturne dediščine po svoji izbiri«, pri čemer je treba spoštovati pravice in svoboščine drugih. To pravico obravnava kot vidik svobodne udeležbe v kulturnem življenju, ki je določena v *Splošni deklaraciji o človekovih pravicah* (1948) in zagotovljena z *Mednarodnim paktom o gospodarskih, socialnih in kulturnih pravicah* (1966).

Ključna novost Konvencije Faro v primerjavi s prejšnjimi deklaracijami na področju varovanja kulturne dediščine je prenos kulturnih pravic s skupnosti na posameznika (Zagato, 2015). Tudi koncept »dediščinskih skupnosti« temelji na vlogi in angažmaju posameznikov. Pri tem je pomembno poudariti, da ta konvencija, da bi se izognila priklicevanju (razdvajajočih) etničnih, kulturnih, ideoloških in drugih afiliacij, »dediščinsko skupnost« opredeljuje neesencialno, izrecno le kot interesno skupnost. V 2. členu je pod točko b) zapisano, da »dediščinsko skupnost sestavljajo ljudje, ki cenijo določene vidike kulturne dediščine, ki jih želijo v okviru javnega delovanja ohranjati in prenašati na prihodnje generacije« (Faro, 2005). V tem smislu konvencija kulturne pravice premešča v nov kontekst dediščinskih skupnosti, pri čemer ponuja priložnost za odgovorno uveljavljanje teh pravic (Fairclough, 2009). Iz obsežnega komentarja konvencije in zbornika *Heritage and Beyond* (2009) je razvidno, da so se avtorji konvencije povsem zavedali, da lahko demokratizacija dediščinskega diskurza opolnomoči tudi pripadnike skupin, ki so morda skrajni v svojih stališčih, vključno s tistimi, ki skušajo afirmirati zgodovinsko sporne oblike kulturne dediščine. Zato je bila vključena zahteva, da dediščinske skupnosti delujejo v okviru javnega delovanja ter v skladu z demokratičnimi normami in standardi (Fojut, 2009, 20). Avtorji so torej računali na odgovorno rabo teh pravic in se sklicevali na »skupno evropsko dediščino«, ki jo sestavljajo vsebine Evrope, izražene s termini, kot so človekove pravice, demokracija in vladavina prava.

Čeprav je v izhodiščnem fokusu konvencije pravica do kulturne dediščine, je njen glavni namen prispevati k oblikovanju novega modela upravljanja kulturne dediščine, skladnega s tedanjimi evropskimi družbenimi in političnimi tendencami, ki zagovarjajo pristop od spodaj navzgor (*bottom-up*) pri sprejemanju odločitev. Konvencija sugerira »upoštevanje« vrednot, ki jih posamezni kulturni dediščini pripisujejo dediščinske skupnosti, vendar sočasno afirmira razsvetljensko paradigmo posameznikovih državljanskih pravic v odnosu do kulturne dediščine in angažmaja v skupnosti. V svoji ambiciji ponuja okvir za preseganje konfliktov, ki izhajajo iz evropskih zgodovin in njenih esencialističnih interpretacij na nacionalnih ali evropski ravni, ter zagovarja participativno in deliberativno razumevanje evropske politične kulture. V odnosu do aktivnosti na področju kulturne dediščine opredeljuje področja delovanja, ključne

cilje in potencialna področja za intervencijo, vendar vsaki državi podpisnici prepušča iskanje ustreznih načinov za implementacijo teh načel v praksi, upoštevajoč pravna in institucionalna okolja ter prakse odločanja. Konvencija Faro je okvirna, nezavezujoča konvencija. Ustvarjena je bila kot spodbujevalec prenosa dobrih praks in razvoja novih praks za udejanjanje socialno trajnostnega razvoja. V duhu, v katerem je bila ustvarjena, skuša predvsem navdihovati. Kot takšna zagovarja deliberacijo, vendar ne poskuša regulirati odločanja.

Dediščina med deliberativno in agonistično demokracijo

Prav zato se je dediščinski diskurz, navdahnjen s Konvencijo Faro, znašel v primežu dveh modelov demokratičnega odločanja: deliberativnega in agonističnega. Prvi, deliberativni diskurz je izrazito teleološki. Skuša afirmirati novo paradigmo v odnosu do tradicije, in s ciljem preseči zgodovinske in kulturne antagonizme z oblikovanjem nove oblike kohezivnosti, ki ni utemeljena na kulturnem poenotenju *per se*, temveč je enotenje razumljeno kot dolgoročni proces obravnave endemičnih konfliktov z vidika deliberacije. Zavestno gradi na politični platformi progresivne transformacije konfliktov v kolektivne izkušnje. Toda glede na kompleksnost današnjih vsebin in praks s področja kulturne dediščine, vključno s poblagovljenjem, identitetnimi politikami ter poskusi instrumentalizacije izbranih zgodovinskih narativov za legitimizacijo političnih ciljev in interesov, Višnja Kisić (2013; 2021) predlaga uporabo modela agonističnega pluralizma (Mouffe, 2002). Po njenem ta pristop lahko *»ustvari prostor za politiko in vednost, ki ceni nesoglasja in nestrinjanje namesto zamejevanja jasne, na konsenzu temelječe politične celote. To je perspektiva, ki nas spodbuja k razumevanju in obravnavanju konfliktov, kot se odražajo in so vtkani v dediščino, ter k prakticiranju dediščine na bolj demokratični ravni.«* (Kisić, 2021, 26.)¹⁰⁹ Pomemben korak na tej poti sta tudi opustitev teoretično preobloženih pojmovanj skupnosti, razredov, skupin, etnij, ljudstev, univerzalističnih epistemologij in razmislek o vzpostavitvi bolj emancipatornega razumevanja preteklosti in dediščine z vidika 'ohranjanja distance' do simbolnih tipov identitet (Kisić, 2021, 26–27). Čeprav s poudarkom na agonizmu v razumevanju

109 Na drugem mestu Kisić (2018) omenja klasične dihotomije dediščinskega diskurza, zlasti odnos med strokovnjaki in zainteresirano javnostjo, a tudi precej bolj nevralglično polje, ki zadeva odnos med človekovimi in kulturnimi pravicami. Prve so namreč po definiciji univerzalne, medtem ko so druge produkt vrednotnega sistema, tradicij, kulturne dediščine per se določene skupnosti. Razprave o nošenju burk v Franciji, uničenje budističnih templjev v Bamiyanu, a tudi prepoved splava v nekaterih najbolj katoliških državah Evrope, izpostavlja kot trke človekovih in kulturnih pravic.

dediščinskih aktivnosti, Kisićeva v nadaljevanju zagovarja podobne koncepte kot Marit Hammond, utemeljene na novih oblikah politične subjektivizacije in odprtem dialogu, ki podpirajo socialno in okoljsko trajnostni razvoj. Namesto kuriranja propada ali le zagovarjanja varovanja dediščine pred podnebnimi spremembami bi lahko »*participacija v dediščini spodbudila angažma v odločanju o okolju ter premislek o različnih oblikah bivanja in o potrebi po obujanju preteklih praks*« (Kisić, 2021, 28). Avtorica meni, da bi nove raziskovalne smeri na področju dediščine, ki bi potekale v dialogu s filozofskimi, političnimi in ekološkimi premisleki, pomagale utreti pot drugačnim interpretacijam sedanjega hegemonističnega diskurza o podnebnih spremembah in ekologiji. To bi vključevalo premislek o odnosih med človeškimi in nečloveškimi bitji ter o tem, kaj ta razmerja pomenijo za pojmovanja bivanja, mej, identitet in hierarhij, ki zdaj oblikujejo naše razumevanje sveta (Kisić, 2021, 28).

Iz obsežne literature lahko navedemo štiri polja, kjer lahko Konvencija Faro spodbudi nove prakse v upravljanju, izkoriščanju in valorizaciji kulturne dediščine. Prvo polje zadeva povezovanje in opolnomočenje ljudi ter zmanjševanje neenakosti, kar krepi okoljski in socialno trajnostni razvoj. Dediščinske skupnosti se oblikujejo na podlagi zanimanja za neko vrsto kulturne dediščine, včasih tudi prezrte, manj znanali celo na novo »izumljene«. Izhodišče teh skupnosti je na konstruktivnem preživljanju prostega časa, kar vključuje raziskovanje, arhiviranje in promoviranje nekega tipa kulturne dediščine. Ekonomski aspekti so drugotnega namena, v ospredju pa angažma za javno/skupno dobro, kar lahko vključuje tudi pobude za financiranje projektov v obliki participatornega proračuna in ustanovitev različnih tipov zadrug in kooperativ. Takšen angažma, ki je v osnovi neintencionalen, prinaša vrsto sinergijskih učinkov, ki zadevajo cilje trajnostnega razvoja: negovanje demokratičnega uma, solidarnosti, skupnega dobrega (gl. primere v *Europa Nostra*, 2018). Drugo polje zadeva pobude na področju trajnostnega in kulturnega turizma, kjer je v ospredju zagotavljanje sôodločanja skupnosti v okoljih, ki so prizadeta zaradi pretiranega okoljskega izkoriščanja kulturne dediščine ali njene preobrazbe v tržni produkt (glej *European Commission*, 2019). Tretje polje, v konvenciji manj izpostavljeno, vendar v zadnjih letih pridobiva pomen, zadeva vprašanje trajnostnega izkoriščanja naravnih virov, zlasti v kmetijstvu. To področje je neposredno povezano z razvojnimi vizijami nacionalnih držav, njihovo odpornostjo proti podnebnim krizam ter z lokalnimi in nadnacionalnimi političnimi in ekonomskimi interesi (gl. ICOMOS, 2019). Četrto polje zadeva spremenjeno vlogo kulturne dediščine v kontekstu etničnih, verskih in drugih konfliktov v družbi (gl. Kisić, 2013). Ti vidiki so posebej izpostavljeni v Konvenciji Faro, med drugim tudi s primerom obnove v jugoslovanskih vojnah porušenega

mosta v bosansko-hercegovskem mestu Mostar. Del te ambicije je oblikovanje in udejanjanje t. i. »metodologije Konvencije Faro«, ki je utemeljena na zavedanju, da je različnost pomembna, a hkrati priznava, da lahko v nekaterih primerih vodi v konfliktno situacijo. Slednje so v okviru te metodologije obravnavane kot »naravne«. Konflikte je mogoče ublažiti z iskanjem »skupnih točk« in deliberacijo, če so pri tem upoštevana načela inkluzivnosti, človekovih pravic in splošnega blagostanja (*Council of Europe*, 2018, 18).

Čeprav vsi omenjeni sklopi sorazmerno ustrezajo diskurzu, ki temelji na participaciji in deliberaciji, le prvi eksplicitno omogoča razvoj takšnega odnosa do kulturne dediščine, ki lahko prispeva k transformaciji in oblikovanju novih političnih registrov z vidika trajnostnega razvoja. Opazno je, da takšno, na deliberaciji utemeljeno razumevanje transformativne vloge kulturne in dediščinskih aktivnosti ne le povezuje, temveč tudi presega koncepte pravic, spodbujevalcev in gonilcev, na katere se pogosto naslanjajo mednarodne organizacije s področja kulturne dediščine. Prav tako presega pobude za povečanje participatornih vidikov dediščinskih aktivnosti, ki so v ospredju mednarodnih regulatornih dokumentov s področja kulturne dediščine v zadnjih desetletjih.¹¹⁰ Po drugi strani pa je očitno, da oblikovanje novih političnih registrov primarno ni pogojeno z ratifikacijo mednarodne zakonodaje, temveč zadeva družbenozgodovinske in kulturne pogoje za razvoj novih demokratičnih praks, osredotočenih na »odločanje z ljudmi«, »throughput legitimacy« (Schmidt, 2010; Schmidt in Wood, 2019). V teh razsežnostih se lahko oblikuje resnično odprt, dialoški, refleksiven prostor, ki je v sozvočju in usmeritvah trajnostnega razvoja.

Sposobnost družbene transformacije zadeva specifične družbenointegrativnega diskurza, kjer imajo pomembno vlogo različne prakse, povezane s participacijo državljanov v zadevah skupnosti, civilnodružbena in državljska gibanja, odnosi med različnimi vejami oblasti, tudi ustroj in raven deliberacije v odločevalskih procesih na institucionalni in interpersonalni ravni. Vse to zaznamuje v konkretnih okoljih moč, angažma, domet in vpliv dediščinskih skupnosti v udejanjanju pravice do dediščine z vidika socialnega in ekološkega trajnostnega razvoja. Bolj kot uspešni primeri, ki nakazujejo povezave med posameznimi dediščinskimi aktivnostmi in cilji trajnostnega razvoja, je ključno, kako

110 Rosetti et al., (2022) ugotavljajo, da vprašanje participacije v odnosu do trajnostnega razvoja obravnavajo vsi temeljni mednarodni dokumenti s področja dediščinskih politik. Vendar pa njihova sistematična analiza sedmih dokumentov COE, ICOMOS, UNESCO, UN HABITAT III, ICOM iz različnih obdobj, opravljena na podlagi členov, ki zadevajo »pravice«, »gonilce« in »spodbujevalce«, kaže, da v dokumentih prevladujejo generične, interventne opredelitve participacije, sam proces odločanja pa eksplicitno obravnava le dokument UNESCA iz leta 2015.

se mednarodne strategije trajnostnega razvoja in kulturne dediščine vpenjajo v obstoječi družbenointegrativni diskurz. Ta diskurz je vedno zaznamovan s specifičnimi, zgodovinsko in kulturno pogojenimi oblikami deliberacije, a tudi endemično s konflikti, ki zaznamujejo skupnost.

Raziskave sicer nakazujejo zapleten odnos med demokratičnimi praksami in okoljskimi izzivi. Medtem ko zagovorniki »ekoavtoritarizma« (Shahar, 2015) menijo, da bi bilo treba demokracijo začasno suspendirati, da bi omogočili nujne in drastične ukrepe za uveljavitev ustrezne podnebne politike, takšne teze odpirajo vrsto vprašanj o moralnosti ali zaželenosti tega pristopa (Willis idr., 2022). Obenem raziskave *Varieties of Democracy* (V-Dem, 2021) kažejo, da avtoritarni režimi niso učinkovitejši pri varovanju okolja v primerjavi z demokratično stabilnejšimi sistemi. Tudi deliberativni demokrati menijo, da lahko izboljšanje kakovosti deliberacije prinese boljše rezultate pri odzivih na podnebne spremembe. Premišljeno in komunikativno delovanje bi moralo vsaj v teoriji spodbujati okoljevarstvene vrednote, saj takšno delovanje zagotavlja rezultate, ki so koristni za vse vpletene strani (Niemeyer, 2013, 433). Dryzek in Stevenson po drugi strani poudarjata, da bi morali več pozornosti kot deliberativnim forumom o podnebnih vprašanjih, ki so trenutno v svetu bolj izpostavljeni, nameniti zgodovinskim specifikam okoljevarstvene deliberacije v posameznih družbah. Avtorja se v svojih analizah osredinjata na deliberativne sisteme, kjer imajo pomembno vlogo pretekle okoljevarstvene iniciative, civilnodružbena gibanja in tradicije negovanja zelenih vrednot ter okoljevarstvena ozaveščenost. Poudarjata, da je pri tem ključnega pomena, kako vlogo in pomen ima deliberacija kot način razpravljanja o družbenih problemih in izzivih v konkretnih družbah na sistemski ravni (Dryzek in Stevenson, 2011; Stevenson in Dryzek, 2014).

Analiza evropskih regulatornih okvirov

Na sistemski ravni se lahko k razumevanju korelacij med deliberacijo in trajnostnim razvojem na eni strani ter dediščinskimi praksami in kulturo na drugi približamo le posredno, z analizo *post festum* vpliva mednarodnih regulatornih politik na uveljavljene demokratične prakse v specifičnih okoljih. Izsledki naše raziskave *Pravica do dediščine kot spodbuda za trajnostni razvoj*¹¹¹ so v tem oziru

111 Raziskava, ki jo je vodila dr. Polona Tratnik, je objavljena na spletni strani Ministrstva RS za kulturo: https://www.gov.si/assets/ministrstva/MK/FOTO/Predsedovanje-2021/Pravica-do-dediscine/Objave-splet/EN/Prezentacije/Polona-Tratnik-in-Marjan-Horvat_The-Right-to-Heritage-Survey-Tratnik-Horvat-New-University-Faculty-for-Slovene-and-International-Stu.pdf.

zgovorni. Vprašalnik smo naslovili na koordinatorje zveze *HEREIN* (*European Cultural Heritage Information Network*), zastopnike držav članic Sveta Evrope, ki se ukvarjajo z dediščinskimi politikami in vključitvijo dediščinskih konvencij Sveta Evrope v nacionalno varstveno zakonodajo. Med 17. junijem do 13. julijem 2021 smo prejeli 12 odgovorov naslednjih članic mreže: Švice, Finske, Švedske, Srbije, Hrvaške, Poljske, Flandrije (Belgija), Luksemburga, Norveške, Češke, Grčije in Slovenije. Poudariti je treba, da so do tedaj Švica, Luksemburg, Finska, Norveška, Srbija, Hrvaška in Slovenija že ratificirale Konvencijo Faro, Belgija in Poljska sta bili podpisnici, Češka, Švedska in Grčija pa v času raziskave konvencije še niso podpisale ali ratificirale.¹¹² Naša raziskava je pokazala, da pristopanje k tej konvenciji ni nujno pogojeno z implementacijo participatornega pristopa v ohranjanju in izkoriščanju kulturne dediščine. Švedska je npr. implementirala mnoge prvine demokratizacije kulturne dediščine v svoje nacionalne strategije, vendar zaradi nekaterih zadržkov konvencije ni podpisala.¹¹³

Naša raziskava je pokazala, da se evropske države v širokem spektru politik prilagajajo ciljem trajnostnega razvoja. Nekatere države oz. regije, kot sta Flandrija in Luksemburg, so začele celostno in zelo ciljno usmerjeno udejanjati CTR. Švica je sprejela ambiciozni program *Baukultur* (2020), ki spodbuja celostno prilagajanje družbe socialnemu in ekološkemu trajnostnemu razvoju. Poljska se je že leta 1997 zavezala k uresničevanju načel trajnostnega razvoja z omembo teh zavez v ustavi. Izstopajo nordijske države, Švedska, Norveška in Finska, ki se po kazalnikih udejanjanja CTR uvrščajo na vrh mednarodnih lestvic (Sachs idr., 2023).

Pri vključevanju kulturne dediščine in opredeljevanju vloge dediščinskih skupnosti v nacionalne strategije izvajanja na osnovi *Agende 2030* so pristopi različni. Luksemburg, Flandrija in Finska kulturne dediščine ne vključujejo neposredno v nacionalne strategije trajnostnega razvoja. Nasprotno pa so Češka, Slovenija in Hrvaška te vsebine vključile v poglavja nacionalnih strategij. Švedska nacionalna strategija se ne nanaša neposredno na kulturno dediščino ali dediščinske skupnosti, temveč se sklicuje na ustavo, ki že zajema ključna načela *Agende 2030*.

112 V decembru 2024 je status teh držav glede Konvencije Faro isti.

113 Poudariti je treba, da so tudi nekatere države, članice Sveta Evrope, imele zadržke pri ratifikaciji Konvencije Faro. Švedska je v obsežnem komentarju poudarila, da avtorji konvencije ponujajo svoj dediščinski diskurz kot evropski odgovor na izzive preoblikovanje družb v smeri trajnostnega razvoja, vseobsegajoč temelj, a hkrati premalo upoštevajoč moč in vlogo drugih – notranje- in zunanje-političnih ter ekonomskih – akterjev v teh procesih preobrazbe Evrope (*Swedish National Heritage Board*, 2014).

Večina držav, zajetih v naši analizi, do julija 2021 še ni sprejela nacionalnega strateškega dokumenta, ki bi opredeljeval vlogo kulturne dediščine pri uresničevanju CTR. Med njimi so bile le Češka, Luksemburg, Srbija, Poljska in belgijska regija Flandrija. Slednja je sprejela interni dokument o dediščini in trajnostnih vidikih. Švica je leta 2020 sprejela dokument, ki ureja to področje, medtem ko sta Švedska in Slovenija to storili leta 2019. Finska, Grčija in Norveška so sprejele več dokumentov, ki obravnavajo povezave med kulturno dediščino in CTR. Nekateri nacionalni strateški dokumenti vključujejo reference na vlogo in pomen dediščinskih skupnosti, vendar ne nujno s sklicevanjem na Konvencijo Faro ali druge mednarodne listine o kulturnih pravicah. Švica je v dokumentu *Message on the Promotion of Culture (2016–2020)* opredelila ključne poteze kulturne politike, ki vključujejo participacijo v kulturi, družbeno kohezijo, ustvarjalnost in inovacije. Flandrija, Finska, Švedska in Slovenija so se v svojih dokumentih zavezale k demokratičnemu vključevanju vseh deležnikov v ohranjanje kulturne dediščine. Po poljski zakonodaji imajo dediščinske skupnosti pravico sodelovati pri oblikovanju lokalnih zakonov, tudi na področju urejanja prostora.

Večina držav še ni sprejela posebnih pravnih ali strateških dokumentov, ki bi v kontekstu sledenja ciljem trajnostnega razvoja dajali prednost kulturni dediščini z opolnomočenjem dediščinskih skupnosti. Takšne dokumente so do julija 2021 sprejele Švedska, Finska, Norveška, Hrvaška in Slovenija. Skandinavske države so v zadnjih letih sprejele več akcijskih načrtov, ki obravnavajo posledice podnebnih sprememb v povezavi s kulturno dediščino. Informatorji iz različnih držav poročajo o raznolikih ukrepih in načrtih za krepitev vloge dediščinskih skupnosti pri uresničevanju CTR. Švica je okrepila participacijo na ravni javnih politik kantonov in občin. V Srbiji dediščinski strokovnjaki sodelujejo z mnenji in amandmaji pri pripravi dokumentov, ki zadevajo dediščinske politike. Na Hrvaškem je participacija v upravljaljskih strukturah tudi na področju upravljanja kulturne dediščine določena z zakonodajo. Na Poljskem so oblasti po zakonu o revitalizaciji dolžne vključiti zainteresirano javnost. Na Finskem je participacija, prej omejena predvsem na nevladne organizacije, zdaj razširjena na širši spekter državljanov, kar omogočajo spletne platforme za e-demokracijo. Na Švedskem izvajajo pilotne projekte, ki obravnavajo trajnostni turizem, spremenjeno vlogo muzejev in različne projekte v visokošolskem okolju. V Grčiji izvajajo mednarodne projekte za ozaveščanje mladih o pomenu kulturne dediščine. V Sloveniji nacionalni programi kulture vključujejo podporo razvoju medkulturnega okolja in participacije manjšinskih skupin.

Deliberativni odnos do preteklosti in novi politični registri

Čeprav bi bilo treba za vsako državo, vključeno v raziskavo, podrobneje analizirati učinke teh strategij in morebitna neskladja med zakonsko urejenimi pravicami in njihovim udejanjanjem v praksi, raziskava razkriva nekaj pomembnih ugotovitev. Ena izmed ključnih je, da je večina evropskih držav pravico do varovanja in izkoriščanja kulturne dediščine integrirala v svoje pravne dokumente. V večini držav se te pravne zaveze bodisi kot členi ustave, zakonodaje ali nacionalnih strategij neposredno nanašajo na dediščinske pravice, posredno pa vključujejo pravico do sodelovanja v kulturnem življenju, svobodo izražanja, svobodo združevanja in svobodo ustvarjanja. Čeprav te določbe v vseh državah vključujejo tudi prepoved kakršnekoli oblike diskriminacije, pa iz odgovorov informatorjev izhajajo, da so v nekaterih državah, zlasti nordijske, kulturne pravice in dediščinske aktivnosti sistemsko povezali s politikami socialno trajnostnega razvoja in demokratičnimi pravicami, ki zadevajo spodbujanje vključevanja vseh pripadnikov družbe, krepitev zaupanja in skupnostnega duha. Pri tem je treba znova poudariti, da se od nastanka Konvencije Faro pravice do kulturne dediščine tesno prepletajo z mednarodno regulativo, ki ureja področje človekovih pravic.

V tej perspektivi je treba analizirati zahteve po dediščini znotraj širšega nabora pravic in demokratičnih praks. To pomeni tudi premislek o tem, kako lahko demokratična načela in institucije spodbujajo pravice z ustvarjanjem možnosti za participativne in deliberativne prakse. Prav tako je pomembno premisliti o izzivih, ki jih prinašajo demokratični pristopi k dediščini in pravicam, še posebej v kontekstih, kjer se z demokratičnimi procesi skušajo uskladiti različne zahteve po dediščini, ki po svojem statusu niso enakovredne ali medsebojno združljive (Lafrenz Samuels in Daehnke, 2023, 10). Vidno je, da so pri doseganju ciljev trajnostnega razvoja bolj kot sama pravica do izkoriščanja kulturne dediščine pomembne kreativnost, iniciativnost in samorefleksivnost v zamišljanju sedanjosti in prihodnosti. Zato ni naključje, da so na tem področju najuspešnejše tiste države, ki jim je v svojem družbenointegrativnem diskurzu uspelo povezati socialne, ekonomske, okoljske in kulturne vidike z uveljavljanjem širšega spektra participatornih in deliberativnih praks. Izstopajo nordijske države, kjer je posvetovanje z državljani na različnih področjih zdaj že uveljavljena praksa. Ta premik od participatornih k deliberativnim praksam pojasnjuje informator iz Finske: *»Še nedavno je sodelovanje državljanov pri razvoju politik in ukrepov na področju podnebnih sprememb v veliki meri potekalo prek nevladnih organizacij. Danes proces reformiranja zakonov o podnebnih spremembah vključuje obsežne javne obravnave, srečanja državljanov, spletne ankete*

in seminarje, srečanja deležnikov.»¹¹⁴ Takšni celostni pristopi omogočajo, da dediščinske skupnosti niso le pasivni, temveč aktivni odločevalci in oblikovalci trajnostnih strategij.

Obenem je iz zgornje analize viden širši spekter dediščinskega diskurza v Evropi. Ta razpon sega od dediščinskih politik, ki v razmerju do skupnosti – lokalne, nacionalne, ali evropske – vključujejo bodisi recidive doktrin gradnje nacije 19. stoletja (Jezernik, 2010) bodisi uveljavljajo t. i. postdediščinsko paradigmo, ki jo zaznamuje odprto, dinamično, pluralistično ali kozmopolitsko razumevanje identitete (Vidmar Horvat, 2014b). Zato je pomembno razumeti, kako je v konkretnih družbah opredeljeno ljudstvo, na katerega se sklicuje prevladujoč dediščinski diskurz. Lafrenz Samuels in Daehnke (2023, 8) opozarjata, da se lahko »*uporaba dediščine v službi 'ljudstva' usmeri v več smeri – bodisi k populističnemu destiliranju neposredne moči večine bodisi k liberalnodemokratski skrbi za pravičen dostop in pluralno vključenost z namenom varovanja pravic manjšin*«. V razmisleku o novem odnosu do preteklosti, ki ga evocira populizem, avtorja navajata odlomek o »restavrativni nostalgiji« iz knjige *The Future of Nostalgia* Anne Applebaum. Ta poudarja, da pri restavrativnih nostalgikih ne gre le za gledanje starih fotografij in sestavljanje družinskih dreves. »*So mitotvorci in arhitekti, graditelji spomenikov in ustanovitelji nacionalnih političnih projektov ... Mnogi med njimi ne prepoznajo lastnih fikcij o preteklosti kot tistega, kar v resnici so – fikcije. Želijo si 'karikaturno' različico zgodovine, in kar je še pomembnejše, želijo živeti v tej zgodovini, takoj zdaj. Nočejo igrati vlog iz preteklosti, ker bi jih to zabavalo; želijo delovati, kot si mislijo, da so delovali njihovi predniki – brez vsakršne ironije.*« (Applebaum v: Lafrenz Samuels in Daehnke, 2023, 19.)

Z nastopom družbenih omrežij je postal spekter komemoriranja preteklosti, katerega pomemben del je »restavrativna nostalgija«, izrazito kompleksen. Vidno je, da so v fokusu sodobnega ključniškega (*hashtag*) spominskega aktivizma tisti dogodki iz preteklosti, na podlagi katerih je mogoče izzvati etablirani družbenopolitični konsenz, kar lahko vključuje priklicevanje zgodovinsko problematične ideologije (Richardson-Little idr., 2022) ali pa na drugi strani krivic, ki so bile v preteklosti storjene specifičnim družbenim skupinam (Dobrin, 2020; Fridman, 2022; Ruiz, 2024). Kathryn Lafrenz Samuels (2019) ugotavlja, da slednje lahko prispeva k preobrazbi družbenointegrativnega diskurza. Avtorica svojo tezo podkrepi z analizo tragičnih dogodkov v ameriskem mestu Charlottesville avgusta 2017. Takrat je na protestih, ki so jih organizirali pripadniki neonacističnih skupin, umrlo dekle, več kot 30 ljudi pa je bilo ranjenih. Povod za proteste desničarskih skrajnežev je bila odločitev mestnih

114 Odgovor finskega informatorja hrani v arhivu avtor tega poglavja.

oblasti o odstranitvi spomenika Robertu E. Leeju, generalu, ki se je na strani konfederacijskih sil proslavil v ameriški državljanski vojni. Odločitev mestnih oblasti je sledila pobudam in peticijam različnih skupin meščanov, ki so v generalu Leeju videli simbol »sovraštva« in »subliminalno sporočilo rasizma«. Med majem in avgustom 2017 so potekali protesti skrajno desnih skupin, ki so nasprotovali odločitvi mestnih oblasti, 12. avgusta pa so se njihovi pripadniki spopadli s protestniki, ki so zagovarjali umik spomenika. Po tragičnih dogodkih se je začela obsežna razprava o tem, kaj tip kulturne dediščine, ki ga pooseblja kip generalu Leeju, predstavlja in kako ga evalvirati z vidika današnjih reprezentacij preteklosti. Po Lafrenz Samuels (2019) odziv javnosti v primeru Charlottesville jasno kaže, kako lahko javna deliberacija o kulturni dediščini prispeva k družbenim spremembam. »Ko kulturna dediščina postane del javne razprave, ponudi prizmo, ki omogoči prelom s preteklimi pomeni«, saj vprašuje, *»kateri vidiki zgodovine so uporabni in vredni obranjanja ter kateri so produkt svojega časa in zato več ne ustrezajo sodobnim razmislekom«* (Lafrenz Samuels, 2019, 131).

Ta proces lahko vključuje tudi razbremenitev spon na ekskluzivistično, liberalno, totalitarno dediščino vezanih tradicij, kakršne zagovarjajo historični revizionisti, kar pogojuje oblikovanje novih progresivnih političnih registrov. Vendar ti procesi – za zdaj – še ne vključujejo nove paradigme v spreminjanju narativov, ki bi prispevala k preoblikovanju družbenopolitičnega diskurza z vidika socialno in okoljsko trajnostnega razvoja. Uspešni primeri kažejo, da je treba k procesom družbene transformacije, ki jo terja trajnostnost, pristopiti celostno, z integriranjem širšega spektra socialnih, političnih in okoljskih prilogoditev. Ker so izhodišča in družbene tenzije, tudi tiste, ki izhajajo iz konfliktnih pogledov na zgodovino, v vsaki državi različna, seveda ni enotne ali celo prenosljive formule za usklajevanje politik s področja kulturne dediščine in trajnostnim razvojem.

Sklepne misli

V tem poglavju, ki sem ga uvodoma utemeljil z navedbo politologinje Marit Hammond o vlogi kulture in deliberacije kot spodbujevalki novih političnih registrov, sem skušal sugerirati nekaj strukturnih sestavin, ki so potrebne za trajnostno družbeno transformacijo. Prvič, sledeč Konvenciji Faro, takšen proces zahteva specifičen zasuk pogleda iz preteklosti v prihodnost. To vključuje kalibracijo legitimnostnih in utemeljitvenih narativov družbenointegrativnega diskurza z vidika pluralnega in odprtega pogleda na tradicijo in kulturno

dediščino, na način, kjer postane njuna družbenokonstitutivna vloga neesen- cializirana, konflikti, ki izhajajo iz nje, pa premeščeni v polje kolektivnih iz- kušenj. Drugič, predpogoj za udejanjanje takšne transformacije so specifične prakse deliberacije, oprte na načela inkluzivnosti, medsebojnega spoštovanja, racionalne argumentacije in zavez k udejanjanju javnega/skupnega dobrega. Tretjič, uvajanje teh načel v dediščinskem diskurzu in praksah je pomemb- no, a na sistemski ravni nezadostno, saj mora celostni proces vključevati tudi identifikacijo endemičnih konfliktov znotraj družbenointegrativnega ustroja ter agonističen in deliberativen pristop k njihovi obravnavi. Četrtrič, argumen- tiral sem, da je sprejetje mednarodnih dokumentov s področja dediščinske re- gulative pomembno, vendar je za trajnostni razvoj in družbeno odpornost še pomembnejše analizirati, kako uspešno in koliko se nove paradigme, domače ali tuje, vpnejo v predobstoječo konfiguracijo družbenointegrativnega diskur- za. V tem oziru tradicije participacije in deliberacije, tudi civilnega angažmaja, specifične vgrajenih oblik komunikacije in refleksije, pa tudi raven politične kulture v dobršni meri določajo zmožnost transformativnosti političnih re- gistrov. Petič, bolj kot na poskuse metričnega zajetja in evalvacije vpliva de- diščinskih aktivnosti in kulture na trajnostni razvoj je treba biti pozoren na specifične prakse participacije in deliberacije, ki zaznamujejo družbo, ter na ovire, ki omejujejo (samo)refleksijo.

Bolj kot vpenjanje kulture in aktivnosti s področja kulturne dediščine v realizaci- jo posameznega CTR, kar vedno reducira aktivnosti in ustvarjalnost na funkcijo, je za prilagajanje družb trajnostnemu razvoju pomembno ohraniti neintencio- nalnost kulturnih in dediščinskih praks. Z vidika zmožnosti družbene preobraz- be lahko celo zapišem, da kazalci demokratičnosti, zlasti kakovost deliberacije, povedo več o zmožnosti trajnostne preobrazbe kot pa (drugi) kazalci CTR, ki te spremembe merijo le v njihovi parcialnosti. V tem oziru *Tarča 16,7* (CTR 16), ki poziva k »*zagotavljanju odzivnega, inkluzivnega, participatornega in repre- zentativnega odločanja na vseh ravneh*«, ¹¹⁵ že utemeljuje predpogoje za pozitivno učinkovanje kulture in dediščinskih praks na trajnostni razvoj.

Na tej podlagi bi bilo mogoče izoblikovati bolj integrativne kazalnike, kjer bi poleg izmerljivih rezultatov, kot jih beležijo indikatorji CTR, zajeli tudi nemerljive dejavnike, ki zadevajo vpliv kulture in spremenjenega odnosa do preteklosti na transformacije vrednot, norm in družbenih vezi.

115 Gre za moj prevod navedene tarče 16.7 na osnovi formulacije v angleščini. V mojem prevodu so izpostavljeni termini inkluzivnost, participacija in reprezentacija, ki jih slovenski prevod posreduje opisno. Ta se glasi: »16.7 Poskrbeti za odzivno in odprto odločanje vseh ljudi prek njihovih predstavnikov na vseh ravneh.«

Sedmo poglavje

Spletna deliberacija in javna sfera v 21. stoletju: družbeni izzivi in raziskovalne priložnosti

V 21. stoletju se soočamo z različnimi, tudi nasprotujočimi se pojavi, ki se stikajo v širšem spektru vprašanj, povezanimi s transformacijami javne sfere in spremembami v deliberaciji. Po eni strani raziskave izpostavljajo obsežen vpliv družbenih omrežij (Stewart in Hartmann, 2020; Habermas, 2023) na javno sfero. Drug spekter raziskav nakazuje, da je prav povečanje kakovosti deliberacije tako v klasični kot tudi spletni javni sferi ključni mehanizem za izboljšanje politične kulture (Gora in de Wilde, 2020; Suteu, 2019) in zdravilo za političnoideološko polarizacijo (Esterling idr., 2015; Sunstein, 2017). *»Deliberacija lahko premaga polarizacijo. Odmevne komore, prostori komunikacije, ki krepijo kulturno kognicijo, utrjujejo identitete in polarizacijo, ne delujejo znotraj deliberativnih okoliščin, tudi ne v primerih skupin somišljenikov. V takšnih okoliščinah postane skupina manj skrajna v svojih stališčih, medtem ko v odsotnosti deliberativnih razmer člani postanejo skrajnejši.«* (Dryzek idr., 2019, 1143) Čeprav nekatere druge raziskave kažejo bolj ambivalentne učinke deliberacije, saj lahko tako zasnovane razprave še okrepijo poprejšnja stališča in s tem polarizacijo (Caluwaerts idr., 2023; Sunstein, 2002), večina raziskovalcev vseeno poudarja blagodejne učinke deliberacije na javno razpravo in politično kulturo. Vključujoča, spoštljiva, na argumentih temelječa razprava, usmerjena v iskanje rešitev za skupno dobro, ostaja ključnega pomena za spreminjanje političnih registrov v kontekstu trajnostnega razvoja (Hammond, 2019) in oblikovanje ustreznih odgovorov na sodobne krize demokracije (Bächtiger in Dryzek, 2024). V tem

okviru novejšje študije analizirajo potenciala, a tudi pasti v uporabi umetne inteligence pri povišanju kakovosti deliberacije (Landemore, 2022).

Ključni namen tega poglavja je s teh perspektiv analizirati spremembe v praksah deliberacije in izpostaviti priložnosti, ki jih na tem področju ponujajo nova tehnološka orodja. Poglavje je členjeno na dva dela. V prvem delu analiziram vpliv sodobnih komunikacijskih tehnologij, zlasti družbenih omrežij, na spremembe deliberacije v klasični in spletni sferi. Nato se posvetim priložnostim uporabe novih tehnologij za povečevanje kakovosti deliberacije na spletu in možnostim za raziskovanje vgrajenih oblik deliberacije v prizmi transhistorične deliberacije. Ključno vprašanje ostaja odprto. Bodo sčasoma novi personalizirani mediji in napredne oblike umetne inteligence, opremljeni z ustreznimi varovalkami, okrepili kritično zavest, izboljšali kakovost deliberacije in oblikovali nove platforme za kakovostno razpravo o današnjih tveganjih in prihodnjih izzivih ali pa bodo prispevali k razgraditvi solidarnostnega vezi-va sodobnih družb in pospešili razpad ter fragmentacijo javnosti?

Družbena omrežja in nova transformacija javne sfere

Povedno je, da so nekateri teoretiki ob pojavitvi družbenih omrežij ta slavili kot revolucionarni medij, ki bi s svojimi horizontalni tipi komunikacije lahko okrepil participativno in deliberativno demokracijo. Manuel Castells je denimo zapisal, da internet »*novim družbenim gibanjem ponuja ključno platformo za razpravo, sredstvo vpliva na misli in nenazadnje služi kot njihovo najmočnejše politično orodje*« (Castells, 2007, 249). Christian Fuchs (2014) se je skliceval na mnenje Yochaja Benklerja, da sodobne omrežne javne sfere omogočajo učinkovito komuniciranje v javni sferi, pri čemer bralce in poslušalce spreminjajo v udeležence v pogovoru. Po njegovem omrežje omogoča državljanom spremembo njihovega odnosa do javne sfere. Niso nujno potrošniki in pasivni opazovalci. Lahko so akterji in subjekti (Benkler, 2006, 213). Jean Burgess in Joshua Green (2009, 77) sta menila, da je *YouTube* kulturna javna sfera, saj omogoča srečevanja skupnosti s kulturnimi ozadji in razvoj političnega »poslušanja« onkraj etabliranih miselnih sistemov in identitet.

Tudi teoretik javne sfere Slavko Splichal (2012) je menil, da je internet povečal možnosti za participatorno komunikacijo. Okrepil je tako horizontalno (e-pošta, klepetalnice) kot tudi vertikalno/hierarhično komunikacijo (prek *Twitterja* in *Facebooka*) v skupinah. Do neke mere je po njegovem mnenju internet izzval dinamiko tradicionalne množične komunikacije, ki ji dominira instrumentalna moč medijev, saj lahko uporabniki na internetu sami izbirajo

vsebine in javne teme. Razširil je tudi možnosti za transformacijo mnenja posameznika v javno mnenje ter prek družbenih omrežij in blogov povečal možnosti za vključevanje posameznika v javni diskurz. Ponudil je tudi možnosti za transnacionalizacijo družbenih gibanj, opolnomočil skupnosti in ustvaril nove in posebne »spletne javne sfere«. Poleg tega je internet v primerjavi s tradicionalnimi mediji, ki vsebujejo tudi antidemokratske tendence (poblagovljenje, koncentracija lastništva, skrite oblike cenzure), bolj inkluziven, manj dovzeten za cenzuro in manj odvisen od političnih ter tržnih sil. Ena izmed ključnih prednosti je tudi na ravni recipročnosti komunikacije in enakosti udeležencev v njej, kar predstavlja enega izmed temeljev za kakovostno deliberacijo (Splichal, 2012, 106–109).

A hkrati je Splichal že tedaj opozarjal, da je internet sicer ustvaril veliko omrežnih »skupnosti« tako na lokalni (nacionalni) kot tudi na globalni ravni, ki temeljijo na skupnih interesih in vsebujejo nekolikšno mero solidarnosti med udeleženci, toda to ne utruje demokracije, saj so te skupnosti še vedno bolj ali manj definirane na rasnih, spolnih, starostnih, ideoloških ali religioznih identitetah in interesih ter le redko presežejo partikularizme skupine. Velike skupnosti, ki imajo več kot milijardo članov, obenem stimulirajo fragmentiranje partikularizme ohlapno strukturiranih in krhkih skupnosti, ki ne omogočajo družbene konkretnosti in neposrednosti, kar je pogoj za demokratično udeležnost v sprejemanju odločitev (Splichal, 2012, 110–111). Po njegovem mnenju civilnodružbenih gibanj, ki so se povezala na spletu, internet v resnici ni opolnomočil, saj milijoni spletnih strani, blogov, forumov in družbenih omrežij niso vodili k oblikovanju *»inter- ali transnacionalnega javnega mnenja ali k javni sferi, ampak k fragmentaciji velikih, a politično fokusiranih množičnih občestev v veliko množico izoliranih javnosti«* (Splichal, 2012, 111). Kljub temu avtor poudari, da *»internet ostaja veličasten komunikacijski aparat, ki potencialno lahko omogoči refleksivno rezoniranje udeležencev – ti se lahko odcepijo od subjektivnih osebnih pogojev svojih sodb in jih reflektirajo s stališča univerzalnosti, kot je sugeriral Kant pred dvema stoletjema«* (Splichal, 2012, 113).

V teh razmislekih je treba opozoriti, da se je proces transformacije nacionalnih javnih sfer pričel že pred nastopom družbenih omrežij. Sprožili so ga procesi globalizacije. Po Nancy Fraser (2006) to terja »dekonstrukcijo« Habermasove teorije javnosti z vidika šestih vestfalskih predpostavk na katerih ta temelji: vestfalski državni aparat, ki je izvajal suvereno premoč nad zamejenim ozemljem; na nekem teritoriju pravno konstituirana ekonomija; državljani, ki so osredotočeni na vestfalsko ekonomijo; nacionalni jezik kot medij komuniciranja javne sfere; vestfalska literatura za reprodukcijo namišljene skupnosti in vestfalska komunikacijska infrastruktura, se pravi tisk, radio in televizija. Vse

te dimenzije, trdi avtorica, je treba misliti znotraj nove paradigme globalizacije. V času globalizacije, opozarja Fraserjeva, so nacionalne države doživele erozijo suverenosti, številne njene funkcije pa so bile dodeljene globalnim, regionalnim, lokalnim ali podnacionalnim zastopnikom. Ker smo priča večni-vojski suverenosti, nacionalna država ne more biti edini okvir, v katerem poteka komuniciranje javne sfere. Zato je po njenem vsaka od šestih predpostavk vestfalske javne sfere danes, v obdobju globalizacije in globalne komunikacije, problematična. Avtorica zahteva nov premislek, saj ne morejo »*niti transnacionalna družbena gibanja, njihov obstoj zahteva namreč obstoj institucionaliziranih sil, niti transnacionalne javne sfere prevzeti emancipatorne funkcije demokratizacije, kar je smisel teorije javne sfere*« (Fraser, 2006, 283–284).

V perspektivi razpiranja komunikacije v prostore transnacionalnega in s posebnim poudarkom na vsebinah evropske javne sfere sta tudi Beck in Grande (2007) razmišljala o teoretičnem potencialu oblikovanja »kozmpolitske Evrope«. Njuno izhodišče je bila teorija refleksivne modernizacije. Ta teorija vsebuje tri komplekse: teorem družbe tveganja, teorem vsiljene individualizacije in teorem multidimenzionalne globalizacije. Avtorja trdita, da se v teh procesih nadgrajuje binarnost »prvi ali drugi/ali«, ki je bila značilna za prvo moderno, z vključujočo binarnostjo »oboje/in«, ki erodira moč evropskih nacionalizmov in vzpostavlja kozmpolitsko Evropo. Pomembna je njuna povezava med prvim in tretjim teoremom refleksivne modernizacije Evrope, saj po eni strani opozarjata, da globalizacija trgov, tehnologij, varnostnih tveganj, okoljskih problemov in kulturnega pripadanja načenja temelje sodobne nacionalne države (Beck in Grande, 2007, 32), kar nato povežeta z družbo tveganja in zasnovo evropske javne sfere. Po njunem je namreč evropsko javno sfero in civilno družbo mogoče razumeti kot odgovor na svetovno družbo tveganja, saj problemi »*ljudi zbudijo iz njihove apatije in egoizma ter ustvarijo skupnostne in socialne dimenzije transnacionalnih, postnacionalnih javnih prostorov za akcijo ... Resnično, percepcija nevarnosti ima stranski učinek – oblikuje javno sfero*« (Beck in Grande, 2007, 209). V tem smislu prepoznana tveganja silijo ljudi v »*oblikovanje mostov komunikacije, kjer prej niso obstajali, med zaprtimi arenami in sektorskimi subpolitikami, prek sistemskih in jezikovnih ovir in konfliktov mnenj, interesov, razredov, nacij in veroizpovedi*« (Beck in Grande, 2007, 210). V takšnih razmerjih bi EU lahko utrdila svoje temelje in izbrusila svoj politični profil ter postala »*skozi svojo samokritiko zagovornica globalne javne renesanse modernosti,*« saj so »globalne grožnje ostanek napak celotnega obdobja prve moderne (Beck in Grande, 2007, 211–212).

Na ozadju teh in podobnih teorij, ki so nastajale v prvem desetletju novega tisočletja s posebnim fokusom na razvojne možnosti EU, je Ingrid Volkmer

(2014) razmišljala o potencialih, ki jih vsebuje spletna komunikacija. V svoji raziskavi se je posvetila razmisleku o možnih emancipatornih vidikih v razvoju globalne komunikacije, v kateri »*globalno, nacionalno in celo lokalno niso več ločene sfere, ampak se stapljajo v kontekst sfer komunikacije prek različnih subjektivnih mikroomrežij*«, kjer posamezniki sami krojijo svoj svet komuniciranja in pridobivanja informacij, kar »*spreminja naše dojemanje in prakse angažmaja v javnih sferah*« (Volkmer, 2014, 3). Njen pomembni poudarek je, da je treba dopolniti Habermasove teze o javni sferi z dveh vidikov. Z vidika globalnega komuniciranja je treba premisliti o vlogi alternativnih historiografij drugih svetovnih političnih kultur, saj povsod ni mogoče opredeliti javne sfere na razmerju med zasebnim in javnim, kot to velja v evropski politični kulturi. Hkrati pa je treba premisliti razmerje med nacionalnim in globalnim, saj se vzpostavljajo nove geografije horizontov javnosti, ki niso več vezani na demokratično nacionalno državo, pa tudi ne na samo družbo, saj smo priča premiku na subjekt, ki sam odloča in izbira angažma v globalno soodvisni javni razpravi v izbrani omrežni formaciji, kar ima posledice za deliberacijo in legitimnost sprejetih odločitev (Volkmer, 2014, 7).

To vpliva tudi na nacionalno in globalno politično kulturo in participacijo, saj javna komunikacija, ki ni več lokalna ali nacionalna, oblikuje »*reflektivno komunikacijo, ki se razgrinja v globalni reflektivni soodvisnosti. Reflektivna soodvisnost je povezana s horizontalnimi sferami, kjer ključna torišča ‚komunikativne akcije‘, ‚legitimnosti‘, ‚verifikacije‘, ‚angažmaja‘ niso več utelešena v diskurzih skupnosti ali nacije, ampak so razpršena prek različnih diskurzivnih krajev znotraj globaliziranih komunikacijskih horizontov.*« (Volkmer, 2014, 8.) Obenem se v spletni globalni komunikaciji, katere del so tudi subjektivna omrežja, na novo pretresajo dialektike med »zasebnim« in »javnim«, »močnim« in »šibkim«, »razpršenim« in »glavnotočnim«, med »spletnimi« in »nēspletnimi« javnostmi, vendar so po mnenju avtorice ti koncepti rezultat metodološkega nacionalizma.

Avtorica, da bi lahko mislila vse spremembe, ki so nastale z globalizacijo in informacijskimi tehnologijami v globalni komunikaciji, uvede nov koncept: dialektično razlikovanje med »omrežji središčnosti« (*network of centrality*), ki jih po njej zaznamuje nadzor nad javnimi diskurzi, in »središčnostjo omrežij« (*centrality of networks*), ki je zanjo sfera angažmaja. Primer prvega so po njem denimo klasični nacionalnimi mediji ali z nacionalnimi mediji povezan Wikileaks, primer drugega pa družbena omrežja. Refleksivna modernizacija na ravni globalne komunikacije – to je njena ključna poanta – torej ni (le) proces refleksivne apropiacije globalne modernosti, ki je zajela tudi nacionalno javno sfero, kakor trdita Beck in Giddens, ampak ima globalna komunikacija svojo logiko, ki temelji na subjektivnih sferah, ki so prepletene z javno in politično

komunikacijo, kar ni posledica (druge) moderne, ampak naprednih omrežnih komunikacij (Volkmer, 2014, 18), ki prek »prostorov tokov« enakovredno in enakopravno zajema vse regije sveta. Ti novi hibridi med javnim in zasebnim seveda »ne implicirajo zatona politike in kolapsa demokracije, ampak kažejo na širjenje multiplih, mobilnih‘ prostorov potencialne demokratizacije, če bo kdo znal ta »surovi material« usmeriti v pravo smer (Volkmer, 2014, 18–20). Nove prostore avtorica imenuje javna zborovanja (*assemblages*), ki sama po sebi izzivajo na vestfalskem redu utemeljene nacionalne države, hkrati pa »osi transnacionalne, prostorske‘ javne komunikacije niso več situirane v naciji, ampak v »svetu življenja« (163), ki »obsega svet neodvisne, javne‘ refleksije, ki jo omogočajo in vzdržujejo subjektivno izbrana, refleksivna‘ omrežja«. Vprašanje je, kako poteka transnacionalna deliberacija na tej omrežjih in ali zadošča maksimam, ki jih je za delujočo javno sfero postavil Habermas.

Habermas je namreč določil šest pogojev za vzpostavitev pravega deliberativnega diskurza. Prvi zadeva »enakost« in zahtevo, da nihče ni izključen oz. da ima »enake« možnosti sodelovanja v razpravi. Drugi zadeva »resnicoljubnost«, kar pomeni, da udeleženci »mislijo, kar rečejo«. Tretji poudarja, da mora biti komunikacija »svobodna pred zunanjimi in notranjimi omejitvami«. Četrty pogoj zadeva »javni značaj tega diskurza«, peti pa »enake komunikacijske pravice« za vse udeležence, saj lahko le tisti predlogi, ki »so v pravem razmerju med interesi in orientacijami vseh, vplivajo na izid diskurza«. Šesti pogoj zadeva konsenz, ki nastane v recipročnosti stališč vseh udeležencev«. Seveda pa morajo biti v razpravo vključeni tisti državljani, ki predstavljajo svoje družbene interese in hočejo vplivati na oblikovanje javnega mnenja (Volkmer, 2014, 166).

Avtorica piše, da takšen koncept »idealne razprave« lahko deluje na nacionalni ravni, teoretiki globalne in omrežne komunikacije pa še niso izdelali alternativnega modela, s katerim bi lahko zajeli naravo deliberacije na transnacionalni ravni. Vsekakor pa po njeni sodbi transnacionalne javnosti niso več zavezane moralnim vrednotam, »skupnemu dobremu«, zagotavljanju konsenza, prav tako pa ne poznajo več hierarhičnega procesa med (enakimi) državljani in (nacionalnimi) institucijami. Volkmerjeva piše, da gre v bistvu za »dehierarhičen proces, ki denimo skozi interaktivne družbene medije nagovarja različne, državljane‘ (ne samo iz ene nacije), nagovarja tudi različna institucionalna vozlišča znotraj prostorskih omrežnih struktur« (Volkmer, 2014, 167), pri čemer lahko državljani vplivajo na »medije« in vladne institucije z neposredno demokracijo in diskurzom e-vladanja.

»To kaže, da, deliberativni diskurz‘ zavzema nove prakse in ni več usmerjen h konsenzu, ampak gre bolj za, dialogski‘ prostor«, ki »lahko vpliva na institucije in javno

mnenje‘ tudi mimo etabrirane medijske sfere», pri čemer potemtakem ne gre za zagotavljanje in iskanje konsenza, ampak za refleksiven proces s posledico »repozicioniranja percepcije državlanskega jaza‘ znotraj transnacionalne sfere» (Volkmer, 2014, 168–169). V takšnih razmerjih je treba razširiti normativni Habermasov diskurz deliberativnega diskurza, usmerjenega h konsenzu z bolj vključujočo javno sfero, ki upošteva naravo sodobnih komunikacij, zasnovanih na subjektivnosti. Volkmerjeva se zaveda, da so to kompleksni, a po njenem na dolgi rok pozitivni procesi, saj naj bi se prek teh novih mehanizmov deliberacije, ki temelji na dialoški *per se* in ne na konsenzu, »pretočilo« več sestavin iz sveta življenja v sistem. »Svet življenja vznika kot center ne samo ,omrežne‘ komunikacije ,kot take‘, ampak tudi znotraj diskurzivnih mrež izbire» (Volkmer, 2014, 175). Ključno vlogo v teh procesih pa naj bi imel refleksivni »jaz«, ki se vse bolj zaveda zakonitosti, po katerih deluje sodobni svet, in se skuša tudi odzvati. Ko takšni »jazi« vstopajo v dialog, se vzpostavlja neposredna komunikacija, mimo »razpršenih bralcev, poslušalcev, ki jih povezujejo javni mediji«, sam »svet življenja pa konstituira ,vozlišče‘ takšnega dialoškega omrežja» (Volkmer, 2014, 176).

Kljub teoretičnim potencialom v razvoju spletne komunikacije in deliberacije pa je Christian Fuchs opozarjal, da je (pre)optimističnim tezam o internetu kot orodju nove demokratizacije, ki bi temeljila na horizontalnosti, skupna »filozofsko idealistična interpretacija ali revizija Habermasovega koncepta javne sfere» (Fuchs, 2014, 57). Osredotočajo se na politične in kulturne interpretacije, zanemarjajo pa materialnost in politično ekonomijo javne sfere, kar je poudarjal Habermas. Fuchs je zato pozval k vrnitvi k Habermasovemu originalnemu konceptu javne sfere, ki upošteva politično ekonomijo v analizi javne sfere in h konceptu »kolonizacije sveta življenja«, ¹¹⁶ a z opozorilom, da procesi kolonizacije in fevdalizacije »sveta življenja« niso enosmerni, saj vsebujejo tudi možnost obratnega procesa – procesa dekolonizacije, poživljenja, poudarjanja skupnosti, kar pomeni, da lahko komunikativna akcija nadomesti sistemsko logiko denarja in moči in oblikuje prostor za participatorno demokracijo in sodelovanje. Po Fuchsovem mnenju javna sfera vznika tam, kjer se ljudje bojujejo za boljšo družbo, njihov boj je proces oblikovanja javnosti, ki ustvarja prostore upora v javnosti. Po njegovem je javna sfera hkrati proces in

116 Po Habermasu »teza o notranji kolonizaciji poudarja, da podsistemi ekonomije in države postajajo vse kompleksnejši zaradi razvoja kapitalizma in vse globlje penetrirajo v simbolično reprodukcijo sveta življenja» (Habermas, 1987, 367). Pri tem »sistemska kolonizacija sveta življenja ... potiska moralno-praktične elemente iz sfere zasebnega in političnih javnih sfer življenja» (Habermas, 1987, 235), »imperativi avtonomnih podsistemov vstopajo v svet življenja od zunaj – tako kot so vstopali kolonialni gospodarji v plemenske družbe – in mu vsiljujejo proces asimilacije.« (Habermas, 1987, 355)

prostor. Družbene organizacije se preoblikujejo v javno sfero, ko ljudje delujejo politično v imenu skupnega cilja, kar spodbuja participatorno demokracijo namesto ekonomske in državne moči, in pri tem uporabljajo organizacije na osnovni ravni (*grassroots*), da bi z njimi ustvarili politično strategijo. Avtor te procese ponazori z oblikovanjem javnih sfer v državah, ki so doživele »arabsko pomlad« med letoma 2010 in 2012. Po njem je tem gibanjem in javnim sferam skupno zavzemanje za participatorno demokracijo, ki je temelj javne sfere. »*Neonacisti ne oblikujejo javne sfere, saj so njihova organizacijska struktura in cilji avtoritarni, kar je v nasprotju s participatorno demokracijo.*« (Fuchs, 2014, 65.)

V tem kontekstu Fuchs zastavi pomembno vprašanje, ali družbena omrežja kot virtualne skupnosti resnično artikulirajo »svet življenja« in so v tem smislu bodočih javnih sfer. Po njegovem mnenju je treba razmerja v sodobnih spletnih medijih mogoče najustrežneje zajeti z Baumanovo sintagmo »tekoče moderne«. Po tem konceptu se klasične meje, ki so veljale v moderni – denimo razmerje med prostim in delovnim časom, med potrošnjo in produkcijo, med zasebnim in javnim življenjem –, brišejo. Toda Fuchs poudari, da izvor »tekoče moderne« nima veliko opraviti s »tekočim življenjem«, »tekočim svetom« in »tekočo moderno« kot sociološkimi fenomeni *per se*. Meni, da gre v ozadju za posledice poglobljenja, financiranja, informatizacije, globalizacije in individualizacije, kolonizacije sveta življenja, kamor uvršča še vse večjo mobilnost in transnacionalne tokove delavcev, ljudi, kapitala, informacij, financ, dobrin, neoliberalne politike, ki deregulirajo zaposlitev in relativno znižujejo plače, vse bolj fleksibilni način proizvodnje in nenehno željo po znižanju produkcijskih in trgovskih stroškov, da bi povečali profite.

Fuchs poudarja, da »utekočinjenje« meja sicer ni samo po sebi slabo ali dobro, toda v sedanjem »*neoliberalnem ustroju logike zasebnih profitov in moči države proces zabrisovanja meja poteka tako, da razmerja javno-zasebno kolonizira sistem ekonomije (poglobljenje) in države (birokratizacija)*«. Avtor to svojo trditev podkrepi z analizo družbenega omrežja *Facebook*, kjer poteka proces integracije družbenih vlog. Uporabniki nastopajo v različnih vlogah: zasebnih (prijatelj, partner, sorodnik, oče, mati, otrok itd.), skupnostnih (v smislu sociokulturnih skupnosti), javnih (denimo kot aktivist ali borec za drugačen svet), sistemskih (v politiki: volivec, državljani, politik, birokrat itd.) in kot ekonomski subjekt (delavec, menedžer, lastnik, potrošnik itd.). Na socialnih omrežjih se vse te vloge uporabnika »utekočinjajo«, hkrati se brišejo meje med zasebnim in javnim, na katerih je temeljil (Habermasov) koncept javnosti. Zaradi tega procesa družbena omrežja razpršijo uporabnika v polje, kjer na področju ekonomije, politike in civilne družbe potekajo antagonistični boji med uporabnikovo željo po družbenih spremembah in pritiski

sistema, ki ga skušajo onemogočiti, pri čemer s ciljnimi oglasi pravzaprav poblagovijo podatke iz profila uporabnika.

Po Fuchsu torej lahko govorimo o tem, da imajo družbeni mediji potencial, da postanejo javna sfera in komunikativna akcija sveta življenja v Habermasovem smislu. Toda ta sfera je omejena z interesi globalnih korporacij, ki si lastijo in nadzirajo podatke na socialnih omrežjih. Sodobni družbeni mediji kot celota zato po njegovem mnenju ne oblikujejo javne sfere, saj jih na specifične načine nadzirajo korporacije in država, s čimer kolonizirajo in uničujejo njihove potenciale v javni sferi. Antagonistična realnost družbenih medijev izziva postulate klasičnega liberalizma, na katerih je temeljil klasičen koncept javnosti. Zato potrebujemo »*dekolonizacijo interneta, da bi ta manj temeljil na moči birokracije in ekonomije in bolj na komunikativni racionalnosti in logiki javne sfere*« (Fuchs, 2014, 93), kar je po Fuchsu mogoče doseči s spremembami zakonodaje.

Desetletje kasneje je vidno, da se je komunikacija na spletnih omrežjih še bolj fragmentirala, zamejila na odmevne komore (Stewart in Hartmann, 2020) in pospešila proces ideološke, politične ali kulturne homofilije (Cinelli idr., 2021; Boutyline in Willer, 2016), kar je okrepilo družbeno in politično polarizacijo. Pri tem je po Habermasu veliki emancipatorni potencial, ki ga vsebujejo novi mediji, potonil z interesi akterjev Silicijeve doline in opolnomočenjem akterjev brez profesionalnih standardov, kar vse globoko spreminja karakter javne sfere (Habermas, 2023, 37–38). Podobnega mnenja je tudi Slavko Splichal, kajti »*z refevdalizacijo javnosti, nebrzdano profitno motivirano gospodarsko rastjo in s širjenjem protofašizma se krepi distopična digitalna oligarhija, ki jo s svojo izjemno učinkovitostjo podpirajo nove tehnologije*« (Splichal, 2024a, 54–55). Z vidika obsežnih sprememb v javni sferi se zastavlja vprašanje, ali je še smiselno uporabljati oz. kako prilagoditi konceptualni in terminološki aparat, ki je nastal v prejšnjih stoletjih na ozadju razsvetljenskih idej in se izoblikoval s Habermasovo normativno teorijo, utemeljeno na teoriji demokracije. Pravzaprav Habermas (2023) v sklepu študije *A New Structural Transformation of the Public Sphere and Deliberative Politics* sugerira, da se je v tako spremenjenih razmerah smiselno fokusirati predvsem na eno izmed ključnih funkcij javne sfere: kakovost deliberacije v navezavi na avtonomnost posameznika kot ključni vir legitimnosti odločanja. Vendar ne ponudi »*teoretskega okvira za razumevanje mehanizmov, ki delujejo na stičišču med preoblikovanim komunikacijskim sistemom in deliberativno politiko*« (Pfetsch, 2024, 4672). Ta teoretski okvir bi moral, sledeč izvorni teoriji javne sfere, ki jo je Habermas zasnoval prek družbenozgodovinske analize nastanka in vpliva tradicionalnih množičnih medijev kot infrastrukturnih pogojev za oblikovanje javnega mnenja, vključevati tudi

analizo tehničnih in družbenih značilnosti specifičnih spletnih platform pri ustvarjanju mnenj – in s poudarkom na epistemski različnosti na teh osnovah ustvarjenega mnenja v primerjavi z epistemologijo klasičnega javnega mnenja. V tej smeri že potekajo inovativne raziskave, ki združujejo teorijo javne deliberacije, analizo tehničnih in družbenih značilnosti platform in naprednih računskih orodij za obdelavo podatkov (Oswald, 2024).

Kljub temu pa je treba v analizah sodobne javne sfere upoštevati, da z vznikom družbenih omrežij ni več izpolnjen ključni pogoj za formiranje javnega mnenja, ki je v konceptu meščanske javne sfere temeljilo na ločenosti civilne družbe in države. Z digitalizacijo javne komunikacije uporabniki, tudi politiki, nastopajo v več identitetnih vlogah hkrati, s čimer se je »zabrisala meja med zasebno in javno sfero življenja«, javnim in nejavnim mnenjem (Habermas, 2023, 21). Habermas zato piše o »novi in intimni javni sferi« (Habermas, 2023, 55) kot poljavni sferi, v kateri pa vloga razsvetljenskih idealov, na katerih temelji klasična javna sfera, ni več jasno razvidna. Podobno je Zizi Papacharissi že leta 2009 ugotavljala, da spletne tehnologije namesto javne sfere oblikujejo nove prostore javnega in zasebnega, kjer prihaja do združitve skupnih in individualnih interesov. To ne omogoča javne deliberacije z vidika ključnih funkcij javne sfere: informacije so sicer dostopne, vendar obstajajo neenakosti v interpretaciji, zlahka pa so tudi podvržene manipulaciji z uporabo algoritmov kot tudi vplivnih akterjev v nespletnih okoljih; omogočena je sicer recipročnost komunikacije, vendar ta ne utrjuje kulturne in socialne enakosti. Obenem družbena omrežja sledijo bolj ekonomskim interesom kot pa spodbujanju kakovostnih razprav z vidika demokratičnih standardov in zavez za udeležanje skupnega dobrega (Papacharissi, 2009).

Slavko Splichal v svojem novejšem razmisleku ponuja zelo uporabna izhodišča za nov premislek o transformaciji javnega mnenja spričo spremenjenih razmerij med javnim in zasebnim v digitalnih okoljih. Naveže se na Tönniesovo razlikovanje med družbo (*Gesellschaft*) in skupnostjo (*Gemeinschaft*) kot dveh različnih tipov družbenih odnosov, iz katerih izhajata komplementarni obliki družbene volje: pogodbe in navade.¹¹⁷ Po Splichalu namreč javnost

117 Ferdinand Tönnies (1999) je utemeljil skupnost in družbo kot dva idealna tipa družbenih odnosov in oblik regulacije. Skupnost namreč povezuje z osebnimi povezavami na osnovi tradicionalnih družbenih pravil, vrednot, prepričanj in navad, medtem ko družbo zaznamujejo posredne družbene vezi in interakcije, v nasprotju s skupnostjo pa jo povezujejo norme in pravila, ki izhajajo iz racionalnosti in učinkovitosti, pa tudi ekonomskih, političnih in osebnih interesov. Njuno razmerje je Tönniesu zgodovinsko pogojeno, saj naj bi družba izhajala iz predbstoječih skupnosti. Toda obe entiteti, kot poudarja tudi Splichal, vedno obstajata vzporedno. Izražata se tudi kot dva tipa volje: organska volja, ki zaznamuje skupnosti kot tradicionalne, neartikulirane oblike socialne organizacije, in refleksivna volja, ki določa strukturo družbe

vedno zaznamuje napetost med pogodbenim odnosom, ki je na osnovi razsvetljenstva kot progresivnega regulatornega ideala vzpostavljen med člani javne sfere, in vsebinami, povezanega z običaji, navadami in tradicijami, a tudi »tržnimi silami«, ki spodbujajo tako zasnovan javni diskurz. Navade namreč vzpostavljajo občutek skupnosti in skupnega razumevanja, vendar pogosto ne spodbujajo kritičnih razprav v kompleksnih in raznolikih okoljih (Splichal, 2024b, 19), obenem pa lahko v odsotnosti pogodb spodbujajo izključevanje posameznikov in celotnih družbenih skupin, ki niso seznanjeni z uveljavljenimi družbenimi navadami ali jih ne spoštujejo (Splichal, 2024b, 13). V digitalnih okoljih je ta odnos postal izrazito kompleksen, obenem pa stopa v ospredje novo razmerje, ki ga Splichal imenuje »pogodbena javnost«. Ta se bistveno razlikuje od razsvetljenske tradicije družbene pogodbe, ki je utemeljena na ideji, da lahko le splošni konsenz ali sporazum utemeljuje družbene in politične institucije. Pogodbena javnost zaznamujejo komunikacijski vzorci, ki so oblikovani s konkretnimi – formalnimi ali neformalnimi – pogodbami in kodeksi ravnanja, sklenjenimi med uporabniki, ponudniki vsebin ali storitev ter drugimi vpletenimi stranmi (Splichal, 2024b, 18). Takšno novo razmerje relativizira ali celo negira družbeno pogodbo med samimi državljani ter državljani in državo in ovira potenciale javnosti v produciranju javnega mnenja kot izraza splošne volje, saj je *»kohezija znotraj spletnih grupacij pogosto motivirana s pragmatičnim in utilitarnim iskanjem lastnih koristi, z namenom maksimirati prednosti ob minimalnem vložku, in z omejeno skrbjo za blaginjo, prizadevanja in vrednote drugih članov«* (Splichal, 2024b, 18). Zato je za preprečevanje nastanka mnenjskih enklav in za oblikovanja javnega mnenja ključnega pomena *»vzpostaviti ravnovesje med vplivom navad in tradicij na eni strani ter vplivom pogodb in dogovorov na drugi strani«* (Splichal, 2024b, 19).¹¹⁸

kot urbano in industrijsko, torej racionalno socialno organizacijo. V skupnosti oblike skupne volje izhajajo predvsem iz skupnih čustev, v družbi pa iz skupnih misli, pojasnjuje Splichal (1997, 121), pri čemer lahko govorimo med (izkustvenim) javnim mnenjem, mnenjem javnosti (kot čistim teoretskim konceptom), ki sta značilni za moderno »Gesellschaft«, in ljudskim prepričanjem, ki pripada »Gemeinschaft« (Splichal, 1997, 125).

- 118 Slavko Splichal iz širšega razmisleka o pogojih za opolnomočenje uporabnika zaradi večje vloge umetne inteligence v kuriranju vsebin na družbenih omrežjih svetuje štiri strategije: razvoj algoritmov priložnosti, ki uporabnikom pomagajo kritično oceniti javno pomembne vsebine in omogočajo boljše odločanje; krepitev uporabniškega nadzora nad priporočilnimi algoritmi, kar omogoča večjo preglednost, zmanjšuje pristranskost in spodbuja izbiro različnih perspektiv; regulacijo, ki zagotavlja javnost digitalnih platform, s poudarkom na preglednosti algoritmičnega odločanja, varstvu podatkov in preprečevanju zlorab umetne inteligence; in strategijo, ki vključuje izobraževanje in tehnološko opolnomočenost, s ciljem spodbujati kritično sodelovanje državljanov v javni sferi in okrepiti njihovo zmožnost v razvoju demokratičnega interneta (Splichal, 2024b, 20–22).

Tovrstni razmisleki o potrebi po razpiranju normativnega diskurza z upoštevanjem vloge vrednot, kultur in različnosti tradicij so v analizi vpliva družbenih omrežij zelo pomembni, saj se zlasti v teh okoljih standardi in pojmovanja idealnih oblik javnega rezoniranja nerazpoznavno prepletajo z vgrajenimi identitetnimi vzorci in vrednotami. V osnovi tovrstni premisleki sledijo raziskavam Jürgena Habermasa v teoriji komunikativne akcije, v kateri je želel izdelati novi model javnega rezoniranja, ki bi s preseganjem oblik »normativne racionalnosti« okrepil javni diskurz. Toda ravno razprave na družbenih omrežjih jasno kažejo, da »normativna racionalnost« ostaja inherentni del javnega diskurza. To je temeljno izhodišče znanstvenega načrta *Razsvetljenje 2.0*, katerega cilj je »povrniti razum v središče političnega odločanja«, vendar tako, da se upošteva vloga identitet, navad in tradicij, kakršno imajo v javnem diskurzu. Po drugi strani pa Splichalov prispevek sugerira možnost vnovičnega zbližanja raziskovalnih perspektiv teorij in praks javne sfere in deliberativne demokracije, pri čemer lahko teorija javne sfere, ki je v osnovi kritična teorija družbe, prispeva pomembne uvide v širši spekter vprašanj, ki jih deliberativna demokracija obravnava v manjši meri in parcialno: vprašanje moči, neenakosti in hierarhičnih razmerij v odločanju. S temi poudarki je na sistemski ravni možno osvetliti kompleksne procese deliberacije v konkretni družbi, z uporabo orodij umetne inteligence pa tudi specifične in kakovost deliberacije v transhistorični prizmi.

Računske metode in transhistorični aspekti deliberacije

V zadnjih letih, z nastopom naprednejših oblik generativne umetne inteligence in velikih jezikovnih modelov (*LLMs – large language models*), kot so *ChatGPT*, *Google Gemini*, *Bing AI* in *Llama*, se je intenzivirala razprava o možnostih uporabe orodij UI za povečanje kakovosti deliberacije v spletnih okoljih in tudi o priložnostih, ki jih ta orodja ponujajo pri analizi deliberativnih praks na osnovi podatkov, zbranih z družbenih omrežij in drugih baz. Hélène Landemore denimo meni, da lahko z umetno inteligenco podprti algoritmi vsaj nekoliko pomagajo ovrednotiti dve enako pomembni sestavini demokratične legitimnosti: kakovost deliberacije in množično participacijo. Zagotavljanje reprezentativnosti širšega spektra mnenj v razpravi je ključni izziv v pripravi in moderiranju deliberativnih dogodkov. Raziskave namreč kažejo, da kakovost deliberacije upada premo sorazmerno s številom sodelujočih. Medtem ko je v »klasičnih« razpravah, ki v obliki moderiranih minijavnosti potekajo v živo, z izbiro udeležencev mogoče zagotoviti ustrezno zastopanost vseh glasov, pa v spletnih okoljih z naraščanjem števila sodelujočih in posledično časovno

omejitvijo upada zmožnost kakovostne argumentacije. Landemore meni, da bi zato UI z razvojem ustreznih algoritmov, ki v realnem času primerjajo in združujejo grozde mnenj, lahko pomagala odpraviti to neskladje kot tudi ključni izziv deliberativne demokracije, ki zadeva prenos deliberativnih praks na višje ravni odločanja (Landemore, 2022). Na tej osnovi poskušajo novejši raziskave o uporabi generativne umetne inteligence v državljskih skupščinah še precizneje definirati področja, kjer lahko omenjena orodja pomembno prispevajo k uspešnosti izvedbe. McKinney (2024) tako navaja 11 področij, med njimi denimo zbiranje podatkov za določanje dnevnega reda, pomoč pri oblikovanju vprašanj, merjenje kakovosti deliberacije in oblikovanje konsenzualnih rešitev. Vse bolj se intenzivira tudi razprava o možnosti uporabe UI-agentov za simuliranje udeležbe pripadnikov tistih skupin, ki se razprave zaradi različnih razlogov ne udeležijo (Fournier-Tombs, 2024).

Ta čas je sicer vidno, da so snovalci spletnih deliberativnih platform, ki vključujejo orodja, namenjena povečanju kakovosti spletne deliberacije denimo s strukturiranjem argumentov, avtomatiziranim pospeševanjem deliberacije in gamifikacijo, pristopili k izzivu predvsem s tehničnega vidika. Manj truda je bilo vloženo v premislek, kako orodja »*prilagoditi različnim spolom ali kulturam, kako reševati že obstoječe družbene neenakosti, motivirati pripadnike posameznih skupin ali kako se spoprijeti z razlikami v kognitivnih sposobnostih ter s kulturnimi ali jezikovnimi razlikami*« (Shortall idr., 2022, 14). Tudi druge raziskave o možnostih uporabe UI za izboljšanje kakovosti spletne deliberacije izpostavljajo zagotavljanje enakosti kot ključni izziv v oblikovanju digitalnih demokratičnih inovacij. Ključno je zagotoviti, da so algoritmi, skladni z etičnimi in demokratičnimi načeli, predvsem pa je treba izumiti nove metode, ki bi zagotovile, da orodja spodbujajo inkluzivnost ne le na ravni postopka, temveč pri evalvaciji razprav (Mikhaylovskaya, 2024).

Drugi sklop raziskav s področja uporabe umetne inteligence se opira na obstoječe baze podatkov, zlasti analize razprav na družbenih omrežjih. Avtorji teh raziskav z orodji rudarjenja podatkov (*data-mining*), modeliranjem podatkov in z računskimi metodami (*computational methods*), raziskujejo obstoječe prakse deliberacije. Poskusi razvoja računalniških metrik za merjenje deliberativne kakovosti na spletu (Beauchamp, 2020; Fournier-Tombs in MacKenzie, 2021) so obetavni, saj poleg klasičnih indikatorjev deliberativne demokracije, kot so kakovost utemeljitve, vključenost, medsebojno spoštovanje, raznolikost perspektiv, umerjenost v konsenz (Steenbergen idr., 2003), upoštevajo tudi širše vidike deliberacije. Naprednejši modeli, denimo *DQI 2.0*, vključujejo tudi indikatorje, ki zadevajo vzročno sklepanje, narative/osebne zgodbe in konstruktivne predloge (Bächtiger idr., 2009). Raziskave kažejo, da je mogoče

na tej osnovi analizirati tudi druge spremenljivke, npr. vlogo osebnih izkušenj, čustvene empatije, stereotipov, paternalizem, humor in toksičnost (Oswald, 2022), ali izračunati politične preference uporabnikov, npr. liberalno individualistično, komunitarno, deliberativno (Fournier-Tombs, 2018). Pričakovati je, da bodo veliki jezikovni modeli omogočili analize omenjenih in drugih deliberativnih vsebin v realnem času.

Čeprav so omenjene raziskave pomembne, zlasti na ravni »mikro analiz« kakovosti posameznih razprav, pa k pomembnemu preobratu v raziskovanju deliberacije na širši družbeni ravni usmerjajo novi raziskovalni modeli. Stolwijk idr. (2023) zagovarjajo, sicer v kontekstu razvoja algoritemskih priporočilnih sistemov (angl. *recommender system*), razlikovanje med *aditivnim* pristopom, ki je utemeljen na evalvaciji vseh indikatorjev deliberativne demokracije z vidika krepitve kakovosti deliberacije, in *sumativnim* pristopom, kjer so bolj v fokusu cilji in rezultati procesa razprave kot pa brezhibno izpolnjevanje vseh standardov deliberacije. V tej prizmi so tudi družbena omrežja, čeprav razprave na zadostijo kriterijem deliberacije, lahko eden izmed pospeševalcev deliberacije. »*Povedano preprosto: deliberativne rezultate je mogoče realizirati tudi prek ne povsem deliberativnih komponent, kot so spletne platforme.*« (Stolwijk idr., 2023, 6.) Avtorji s sklicevanjem na analize Diane C. Mutz menijo, da bi bilo v analizi deliberacije na sistemski ravni boljše opustiti enovit koncept deliberacije in namesto tega raziskati, kateri deliberativni aspekti in v kakšnih razmerah povzročijo specifičen učinek deliberativnosti. V tem smislu bi bilo koristno raziskati razmerje med različnimi aspekti deliberacije z vidika doseganja specifičnih ciljev, kar terja samostojno analizo vsakega izmed njih in hkrati v različnih kombinacijah med njimi (Stolwijk idr., 2023, 4). V tem kontekstu je pomembno identificirati različne cilje deliberativnih razprav. Mansbridge idr. (2012, 20–21) menijo, da te lahko vključujejo etične cilje (okrepitev medsebojnega razumevanja in spoštovanja drugih), demokratične cilje (vključevanje državljanov v politične procese) in epistemske cilje (ustvarjanje vednosti za sprejemanje kakovostnejših kolektivnih odločitev).¹¹⁹ V tej prizmi je treba tudi ocenjevati kakovost deliberacije. Tudi Habermas denimo opozarja, da je za deliberacijo v globoko razdeljenih ali visoko polariziranih

119 Podobno sta tudi Bächtiger in Parkinson (2019) analizirala možne učinke deliberacije. Združila sta jih v šest ciljev: 1. epistemski cilji zadevajo iskanje najboljšega pristopa v obravnavi za obravnavo skupnega problema; 2. etični cilji naj bi sledili racionalnemu argumentu v deliberativnem dialogu; 3. legitimnostni cilji naj bi prispevali k legitimnosti odločitev, sprejetih v deliberativnem procesu; 4. cilj opolnomočenja manjšinskih skupin zadeva zmožnost deliberacije pri zagotavljanju prostora, v katerem lahko vsi člani družbe izrazijo svoje mnenje; 5. cilj transformacija in razjasnitev preferenc zadeva učenje in preoblikovanje stališč v procesu razprave; 6. konsenz naj bi bil želeni cilj razprave.

družbah »*nežen slog komuniciranja sporočilo samo po sebi – tukaj je najpomembnejše, kako ljudje medsebojno sodelujejo, ne vsebina ali sofisticiranost argumenta*« (v: Bächtiger in Dryzek, 2024, 18). Razumevanje specifik sistemske deliberacije na ozadju različnih ciljev deliberacije je tudi ustrezni pristop za analizo razvoja in konfiguracije družbenointegrativnega konsenza z vidika transhistoričnosti deliberativnih praks.

Stolwijk idr. (2023) se pri razlikovanju med *aditivnim* in *sumativnim* pristopom sklicujejo na študijo Andréja Bächtigerja in Johna Parkinsona (2019). Omenjena avtorja sta teoretično opredelila sumativni pristop v več korakih. Najprej z razločitvijo pojmov deliberacija, demokratična deliberacija in deliberativna demokracija, saj se ti v znanstvenih raziskavah pogosto prepletajo ali zamenjujejo. Opažata namreč, da najbolj uporabljene definicije opredeljujejo deliberacijo na povsem postopkovni ravni. Takšno razumevanje deliberacije je primerno za moderirane eksperimente, kot so minijavnosti, manj pa za empirične raziskave v realnih okoljih, kjer je treba upoštevati cilje in kontekst razprave. Po Bächtigerju in Parkinsonu je predmet demokratične deliberacije deliberacija sama po sebi. Pridevek deliberativni v tem smislu lahko dopolnjuje druge oblike demokracije, kot sta predstavniška in liberalna demokracija, povsem smiselno je denimo govoriti tudi deliberativni liberalni demokraciji. Toda z vidika deliberativne demokracije kot specifične oblike demokracije je njun ključni prispevek v uvedbi termina deliberativnost. Menita, da deliberativnost sicer ni edina značilnost deliberativnih demokracij. Med njimi so tudi vključevanje, identifikacija problemov, informiranje, politična enakost in kolektivni nadzor javnosti. Vendar pa deliberativnost v deliberativni demokraciji opisuje kakovost ali »*barvo tona, ki jo prinaša v kompleksni orkester institucij, imenovan demokracija*« (Bächtiger in Parkinson, 2019). Dodajata, da je ta kakovost bolj prisotna v sistemih, usmerjenih v konsenz, vendar je deliberativnost možna tudi v nedemokratičnih sistemih.

Na tej podlagi Bächtiger in Parkinson predstavi dve pomembni perspektivi za konceptualizacijo deliberativnosti znotraj družbe: aditivno kakovost in sumativno kakovost. Razlika med njima je ključna: aditivna perspektiva razume deliberacijo kot nekaj, kar se lahko »injicira« v sisteme skozi specifične metode ali institucije. Deliberacijo je npr. mogoče okrepiti z vključevanjem minijavnosti, forumov državljanov ali s povečanjem vloge sodišč in zakonodajnih teles, ki veljajo za najbolj deliberativne institucije v družbi. Sumativna perspektiva pa razume deliberativno kakovost kot specifično konfiguracijo družbenopolitičnega diskurza. Tukaj deliberativnost ni zgolj dodatek, ampak je produkt zgodovinskih okoliščin, kulture, vrednot in drugih elementov družbenega in političnega odločanja. »*Deliberativna kakovost lahko izhaja iz kompleksnih*

interakcij različnih praks in institucij, ni nujno nekaj, kar ustvarita ena ali dve izmed njih.» (Parkinson in Bächtiger, 2019, 14.)

Takšno razumevanje preoblikuje klasični pogled na deliberativne sisteme. Več pozornosti usmerja v izhodiščne kontekste in rezultate oz. cilje deliberativnih praks. V tej perspektivi so za razumevanje specifik deliberacije v konkretni družbi oz. skupnosti pomembne historične in današnje forme družbenega angažmaja, komunikacije in deliberacije tako v tradicionalnih kot v spletnih medijih, v svetu življenja ali na ravni politično-ekonomskega sistema.

Sklepne misli

Vidno je, da koncepta in teorije klasične javne sfere, ki temeljita na ločitvi države in civilne družbe, ni več mogoče neposredno uporabiti za analizo sodobne javne deliberacije. Za evalvacijo sprememb v deliberaciji je treba uvesti nove pristope, ki upoštevajo značilnosti spletnih medijev, njihova razmerja s tradicionalnimi mediji ter vpliv novih poljavnih sfer, v katerih se prepletajo sestavine javnega in zasebnega. Ta spekter raziskav je v mnogih pogledih še vedno v začetni fazi, prav tako se šele zdaj razvijajo, zlasti v obliki algoritemskih priporočil, rešitve s katerimi bi bilo mogoče izboljšati kakovost deliberacije na spletu in zagotoviti odgovorno uporabo družbenih omrežij.

Po drugi strani pa računski pristopi, podprti z velikimi jezikovnimi modeli (*LLMs – large language models*), omogočajo analizo ne le kakovosti deliberacije, temveč tudi specifičnih deliberativnih praks na sistemski in družbeni ravni. Na ta način je mogoče pridobiti sistematični vpogled v pretekle in sedanje prakse deliberacije in oceniti njihov vpliv na današnje komunikacijske in odločevalske prakse tako v transhistoričnem kot tudi primerjalno, v medkulturnem kontekstu. Seveda morajo biti tovrstne računske metode podprte z interdisciplinarno in humanistično analizo ne zgolj pri pripravi gradiva in razvoju metod, temveč tudi pri analizi in interpretaciji rezultatov. Za tak pristop k analizi transhistoričnih deliberativnih praks je treba uporabiti razširjeno razumevanje deliberacije, kjer deliberacija ni zgolj vsota svojih delov, temveč rezultat različnih aspektov in ciljev, kot se izražajo znotraj specifične konfiguracije družbenopolitičnega diskurza. V raziskovanju prepleta preteklih in sedanjih praks deliberacije je ključnega pomena identificirati mehanizme, ki zaznamujejo deliberativne prakse v njihovi transhistoričnosti in razvojni kontingentnosti.

Osmo poglavje

Transhistorična deliberacija: integrativni model za posodobitev praks odločanja

Ena izmed posledic deliberativnega obrata v sodobni politični teoriji (Dryzek, 2000) je povečano zanimanje za različne, s tradicijo, zgodovino in kulturo pogojene prakse deliberacije. Obenem obujeno zanimanje za primordialne tradicije deliberacije kot tudi poskusi prenosa standardov deliberativne demokracije v različne dele sveta (Fishkin, 2009), zastavljajo vprašanje, ali imajo koncept in standardi deliberativne demokracije, ki izhajajo iz zahodne politično-filozofske tradicije, univerzalni domet in privlačnost. Problem, ki ga v poglavju izpostavljam, ni le teoretičen. Nanaša se na širši spekter prizadevanj za uveljavitev norm deliberativne demokracije v razmerju do različnih kultur in tradicij tako v Evropi kot drugod v svetu. Zago-varjam tezo, da izbira ustreznega modela preoblikovanja obstoječih vzorcev odločanja pogojuje možnosti za uspešnost uveljavljanja norm deliberativne demokracije v konkretnih družbah. V podkrepitev te teze najprej razčlenim najbolj uveljavljene pristope v teoriji in praksi deliberativne demokracije in analiziram njihove učinke. Nato predstavim transhistorično deliberacijo, ki jo zagovarjam kot integrativni modus intervencije, saj ne zamenjuje, temveč posodablja in nadgrajuje obstoječe prakse deliberacije. Uporabo tega modela nato ponazorim in preizkusim z analizo deliberativnih praks v slovenski nacionalni epistemologiji.

Zgodovinsko in kulturno pogojene prakse deliberacije

Besede so ključne. Že na ravni besed se razkrivajo različni transhistorični in kulturni vzorci, ki zaznamujejo tradicionalne prakse odločanja v skupnosti. Besede, ki jih različna ljudstva uporabljajo za poimenovanje praks kolektivnega odločanja, priklicujejo specifične postopke razpravljanja, oblikujejo kontekst razprave, usmerjajo k načinu soočanja z dilemami in skozi semantične pomene nakazujejo – in zamejujejo – nabor možnih rešitev. To velja tudi za termin deliberacija. Po Giovanniju Bonioliu (2012, 1) deliberacija izhaja iz latinske besede *deliberatio*, izpeljanke iz besede *deliberare*. Slednja izvira iz *de* (popolnoma) in *liberare* (osvoboditi), kar pomeni osvoboditi nekoga ali nekaj, zlasti v kontekstu odločanja. Boniolo opozarja še na drugo možno etimološko razsežnost besede: latinski glagol *delibrare*, ki pomeni nekaj odstraniti (*de-*) s tehtnice (*libra*) po temeljitnem tehtanju. V politični filozofiji in retorični praksi se deliberacija nanaša na premišljevanje ali tehtano sodbo.

Podobni normativni postopki razpravljanja so bili razviti in razvrščeni glede na temo in obseg že v klasični Grčiji. Grški koncept deliberacije (τὸ βουλευέσθαι) je zajemal tako javno kot tudi notranjo deliberacijo, torej posameznikovo refleksijo o problemu, dialog in skupnostno razpravo pred občinstvom, ki je vključevala posebej usposobljene govornike (Cammack, 2020). Čeprav se je deliberativna demokracija kot ideja rodila v klasičnih Atenah, so bila po Bonioliu njena ključna orodja in postopki nadalje utrjeni na srednjeveških univerzah. V teh institucijah so na podlagi Aristotelovega koncepta retorike razvili koncept trivij (trivium), ki je vključeval logiko (umetnost pravilnega sklepanja), retoriko (umetnost prepričevanja) in slovnico (umetnost pravilnega pisanja). Kot pojasnjuje Boniolo (2012, 89–121, gl. tudi Boniolo in Schiavone, 2015, 62), so se ti trije temelji uporabljali za strukturiranje razprav (*disputatio*), ki so bile pomembno didaktično sredstvo na srednjeveških univerzah. Čeprav se trivij ni neposredno ukvarjal s politično deliberacijo, je kot umetnost pravilnega razmišljanja vplival na moderni pristop k deliberaciji.

Drugod po svetu so se postopki odločanja pogosto oblikovali v okviru verskih doktrin ali običajnega prava. Deliberativne prakse, ki temeljijo na koranskih naukih, so se npr. začele razvijati v 7. stoletju in so vplivale na različne muslimanske skupnosti po svetu, pri čemer so ustvarile kulturo deliberacije, znano kot šura (arabsko: شُورَى, romanizirano: shūrā). Šura se pogosto udejanja kot posvet ali referendum in se v nekaterih regijah, denimo v jugovzhodni Aziji, prepleta s tradicionalnimi pravnimi običaji, kot je *adat*. V Indoneziji je ta sinteza ustvarila edinstveno deliberativno prakso soglasnega odločanja, znano kot *musyawarah mufakat*, ki temelji na dialogu in kolektivnem iskanju

konsenza. Ta metoda je postala osrednji element filozofije *pancasila*, temeljnega načela indonezijske države, in je še danes ključna za postopke odločanja v indonezijski vladi (Zamharir, Lubis, in Aprius, 2023). Podobno tudi literatura o deliberativni demokraciji izpostavlja vaše skupščine, znane kot *gran sabhas*, ki so bile oblikovane v okviru sistema pančajati radž (*panchayati raj*) v Indiji konec petdesetih let prejšnjega stoletja kot del prizadevanj za revitalizacijo podeželja. Čeprav so bile te skupščine formalno institucionalizirane šele leta 1992, se naslanjajo na starodavno tradicijo deliberacije, ki jo je oblikovala kultura dialoga in razprave (*śastrartha*), ki je v Indiji prisotna že od 5. stoletja pr. n. št. (Parthasarathy in Rao, 2017). Omenjeni primeri kažejo, da so različne tradicije deliberacije ukoreninjene v različnih kulturnih kontekstih v svetu. Obenem noveše raziskave potrjujejo, da je bil razvoj strategij za izogibanje ali zmanjševanje konfliktov pomemben del običajnega prava in kot takšen pomembna usmeritev predmodernih skupnosti za zagotavljanje stabilnosti in reda (Darovec, 2018).

Moj namen sicer ni analizirati vsakega od omenjenih tradicionalnih konceptov deliberacije. Zgornji primeri so ponazoritev, da so takšne prakse endemične in odsevajo kulturo ter civilizacijski kontekst, v katerem so se razvile, saj je »deliberacija v vsaki družbi kulturno pogojena« (Zamharir, Lubis, in Aprius, 2023, 40). Seveda te prakse ne ustrezajo sodobnim kriterijem deliberativne demokracije. Raziskovalci poudarjajo, da so bile tradicionalno tovrstne prakse odločanja domena elit. Inkluzivnost, vključevanje različnih glasov, kar je ena izmed temeljnih norm deliberativne demokracije, ni bila zagotovljena. To je še vedno izraženo v kontekstu kolonializma. Avtorji, ki prihajajo iz teh okolij, opozarjajo na potrebo po upoštevanju lokalnih epistemologij in tradicionalnih praks, saj se je treba vedno vprašati, »čigavega glasu ni v razpravi in katera epistemologija je zatrta, neupoštevana ali namerno odstranjena. Ljudje postanejo nemočni, če so prisiljeni uporabljati sisteme znanja, ki so tuji njihovi vsakodnevnim izkušnji in življenju.« (Quantson Davis, Gish in Chitsike, 2023, xvii.)¹²⁰

Z navedenimi primeri želim izpostaviti, da je tudi deliberativna demokracija, čeprav teoretično visoko razvita, le eden izmed konceptov kolektivnega odločanja, ki se je razvil znotraj specifičnega kulturnega in civilizacijskega okvira – zahodne politične kulture. A tudi na zahodu, če stopnujem to linijo argumentacije, deliberativna demokracija ni edina oblika kolektivnega odločanja. Z upadom latinščine kot *lingue france* in z vzponom lokalnih vernakularijev

120 Podobno Banerjee (2021) z vidika dekolonialne kritike konceptov deliberativne demokracije opozarja, da so učinki prenašanja modelov pičli, saj ne morejo obravnavati vprašanj neenakosti in posledic kolonizacije z vidika zamišljanja protihegemonističnih alternativ za demokratizacijo demokracije (glej tudi Asenbaum et al., 2024).

ter s procesi demokratizacije so v politično kulturo vstopili tudi termini, povezani s tradicionalnimi praksami odločanja. Nekateri recidivi teh procesov se izražajo, denimo v Sloveniji, tudi v terminoloških nejasnostih, ko gre za ustrezno poimenovanje novih tipov demokracije, ki temeljijo na posvetovanju z državljani. Čeprav so termini, teoretično in aplikativno jasno zamejeni, se je v slovenskem prostoru posvetovalna demokracija še nedavno uporabljala kot sinonim za deliberativno demokracijo.¹²¹ Tudi danes, ko je v akademskem prostoru še uveljavljen koncept deliberativne demokracije, je beseda deliberacija v javnem prostoru še vedno dojeta kot nepotrebna tujka. Posvetovalna demokracija vključuje termin posvetovanje, torej besedo, ki etimološko zadeva endemične, prvotno verjetno ritualizirane odločitvene prakse znotraj skupnosti. Etimološki izvor besede je v starocerkvenoslovanskem izrazu *svět*, »nasvet, senat, zbor« (hrvaški *sàvjet*, srbski *sàvet*, kar pomeni »nasvet, zbor«), iz česar se je v 16. stoletju razvil glagol »posvetovati se«.¹²²

Dilema, ki sem jo predstavil, ni povsem nova. Korespondira s sociološkimi premisleki o deliberativni demokraciji, ki poudarjajo, »da je *deliberacija prav toliko kulturna praksa, kolikor je postopkovni mehanizem*« (Ryfe, 2007, 2). Podobno tudi Schneiderhan in Khan (2018) opozarjata, da je treba osvetliti vlogo kulturnih in historičnih kontekstov v odnosu do formalnega spektra deliberativnih praks. Poleg deliberativnih demokratov so vlogo kulture in vrednot v procesih odločanja, individualnega ali kolektivnega, raziskovali tudi sociologi, antropologi in kognitivni znanstveniki (npr. Manosevitch in Friedman, 2021; Gastil idr., 2008; Pedrini, 2016; Marin, 2006; DiMaggio, 1997; Hammack, 2008). Njihove študije kažejo, da je treba upoštevati kulturne, zgodovinske in religiozne okoliščine, v katerih se razvijajo specifične oblike deliberacije. Min (2009) denimo prepričljivo utemeljuje, da zahodni koncept deliberacije, ki temelji na posameznikih, ne ustreza povsem vzhodnjaškim praksam odločanja, ki so bolj kolektivistične.

V tem poglavju pristopam k tematiki z drugačnim fokusom. Bolj kot kontekstualizacije vpliva kulture in zgodovinskih okoliščin na sodobno odločanje želim s teh perspektiv osvetliti jedrno vprašanje deliberativne demokracije: kako zagotoviti demokratizacijo družbe onkraj le formalnih ustavnih in zakonskih določil ter volitev? V prvem koraku, pri iskanju odgovora na to vprašanje,

121 Glej npr. dr. Katarina Žagar (2013). Podobno enači med obema tipoma demokracije zapis na Wikipediji, medtem ko je na COBISS (splošni geslovnik) posvetovalna demokracija navedena kot krovni termin za deliberativno, diskurzivno, participativno, participatorno, razpravljalno in sodelovalno demokracijo. <https://plus.cobiss.net/cobiss/adz/sl/sgc/9833832?search=sgc%3Fu%3Dposvetovalna%2Bdemokracija%26tn%26gn%26max%3D10%26sort%3Ddef>.

122 Glej geslo »svět« v M. Snój (2016): Slovenski etimološki slovar (spletna izdaja na www.fran.si).

razvrščam dosedanje teoretično-aplikativne premisleke o tem vprašanju med tri perspektive (spodaj), pri čemer transhistorično deliberacijo predstavljam kot kontingentni proces odločanja znotraj deliberativnega sistema in hkrati kot strategijo za integrativno intervencijo v obstoječe prakse:

- progresivna intervencija v obstoječe družbene prakse odločanja (npr. moderirani dogodki, kot so minijavnosti, državljski forumi),
- deliberativna adaptacija kot prilagajanje kulturno pogojenih oblik deliberacije standardom deliberativne demokracije (npr. iskanje univerzalnih skupnih imenovalcev),
- transhistorična deliberacija kot integrativno usklajevanje vgrajenih deliberativnih praks, značilnih za specifično kulturo, s standardi deliberativne demokracije.

Tri deliberativne intervencije v obstoječe prakse odločanja

Prva strategija, progresivna intervencija v obstoječi način odločanja, je ahistorična. Predpostavlja, da je mogoče v družbenopolitični proces odločanja poseči in ga izboljšati ne oziraje se na kulturne in zgodovinske posebnosti družbe. Podobno kot Habermasova teorija javne sfere in teorija komunikativnega delovanja ta strategija temelji na razsvetljenski paradigmi, ki predpostavlja normiranje razprav o zadevah javnega značaja na osnovi specifičnih standardov demokracije, ki vključujejo upoštevanje različnih glasov, medsebojno spoštljivost, racionalno argumentiranost in zaveze k skupnemu dobremu. Ta pristop predvideva, da se lahko s takšnim normiranjem razprav presežejo oblike normativne racionalnosti, ki jih Habermas (1984) povezuje s tradicijo, vrednotami in kulturo. Kot kažejo primeri uspešnih deliberativnih dogodkov, denimo državljske skupščine na Irskem, je takšne oblike odločanja mogoče ustvariti, vendar tako rekoč v laboratorijsko nadzorovanih razmerah. Na Irskem so npr. kot del reform političnega procesa med letoma 2016 in 2018 pripravili več premišljeno zasnovanih državljskih skupščin. Te skupščine so vključevale 99 naključno izbranih državljanov, pri čemer so organizatorji v izboru upoštevali demografske značilnosti, kot so spol, starost, geografska lokacija in socialni status. Vsebinsko razprav, v kateri so kot svetovalci sodelovali strokovnjaki z različnih področij, so prenašali prek spleta, o njej so poročali vodilni nacionalni mediji. Ob tem so na spletni strani skupščine pozvali gledalce, naj prispevajo svoja mnenja o tej tematiki. Prejeli so 130.000 odzivov, ki so jih v anonimizirani obliki prav tako objavili na spletu. Na eni izmed teh skupščin so razpravljali o 8. členu irske ustave, ki je zadeval popolno prepoved splava. V tej razpravi

so sodelovali strokovnjaki z različnih področij, vključno s pravniki, zdravniki, etiki in sociologi, ki so skupščini zagotavljali celovite informacije. Skupščina je priporočila spremembo ustave in legalizacijo splava pod določenimi pogoji, kar je privedlo leta 2018 do referenduma, na katerem je 66,4 odstotka volivcev glasovalo za odpravo 8. člena (Suiter idr., 2022).

Rezultati francoske *Državljske konvencije za podnebje* (*Convention Citoyenne pour le Climat*), ki je bila organizirana po neposrednem pooblastilu francoskega predsednika Emmanuela Macrona, osvetljujejo nekoliko drugačne izkušnje. Naloga 150 naključno izbranih državljanov je bila oblikovati priporočila za znižanje toplogrednih plinov za najmanj 40 odstotkov do leta 2030. Med oktobrom 2019 in junijem 2020 se je ob koncih tedna zvrstilo sedem (7) skrbno moderiranih deliberativnih dogodkov, sodelujočim državljanom pa so bili na voljo pri pripravi poročil tudi strokovnjaki za tehnična, pravna in etična vprašanja. Pripravili so 149 priporočil, kar je bilo ocenjeno kot obetaven korak. Čeprav se je predsednik Macron zavezal, da bo upošteval predloge konvencije, jih predstavil bodisi v parlamentu bodisi na referendumu ali pa jih implementiral prek vladnih odlokov, so bili učinki po mnenju članov konvencije nezadostni. Politolog Dimitri Courant, ki je podrobno spremljal ta proces deliberacije, je v svoji analizi zapisal, da je predsednik že sam črtal nekatera priporočila, kot je denimo priporočilo o omejitvi hitrosti na avtocestah, senat je zavrnil tudi predlog za spremembo preambule ustave v prid varstva okolja. Končni rezultat je bilo neposredno sprejetje 10 odstotkov priporočil, 37 odstotkov so jih spremenili do neprepoznavnosti, 53 odstotkov pa so jih črtali, vključno z najdržnejšimi, kot sta prepoved oglaševanja izdelkov, ki onesnažujejo okolje, in višja obdavčitev premožnejših za financiranje ekološke tranzicije (Courant, 2021; Giraudet idr., 2022).

Med bolj odmevnimi deliberativnimi dogodki je *Konferenca o prihodnosti Evrope* (CoFoE). Cilj tega projekta, v katerem so sodelovale tri ključne evropske institucije, Evropski parlament, Evropski svet in Evropska komisija, je bil izboljšati participacijo državljanov pri oblikovanju evropskih politik, okrepiti demokratične procese in začeti razpravo o reformah EU. Konferenca, ki je potekala od aprila 2021 do maja 2022, je vključevala večjezično digitalno platformo in štiri nadnacionalne državljanske skupščine, v katerih je sodelovalo 800 naključno izbranih državljanov iz vseh držav članic EU. Poleg teh skupščin, ki so bile razvrščene na tematska področja, so potekali tudi dogodki na nacionalni in regionalni ravni. Omenjena priporočila je plenarni svet konference preoblikoval v 49 strukturnih predlogov in 326 ukrepov, med katerimi so bili denimo ukinitve veta v Svetu EU in večji proračun za raziskave. Kljub številnim predlogom ostaja vprašanje, koliko od teh priporočil bo dejansko uresničenih,

še vedno odprto, pa tudi vprašanje, koliko so te skupščine, organizirane na najvišji evropski ravni, v resnici prispevale k napredovanju demokracije v EU. Markus Patberg (2024) sicer opozarja, da od takšnih dogodkov ni mogoče pričakovati transformativnega potenciala, še manj je to seveda alternativa za volilno demokracijo. Kljub temu pa je po njegovem mnenju CoFoE nakazal, kaj je demokratični minimum, kar zadeva razprave o skupnih evropskih zadevah in tudi o politikah EU. Pomembno je njegovo opozorilo, da je učinkovitost državljskih skupščin EU kot potencialnega jedra konstitutivne moči odvisna od njihove institucionalne zasnove. Delovati morajo kot avtonomni prostori politike, skupščine pa ne smejo biti obravnavane kot minijavnosti, temveč kot podaljšek splošne javnosti (Patberg, 2024, 426).¹²³

Omenjeni projekti potrjujejo, da so državljani v sodelovanju z ustreznimi strokovnjaki povsem sposobni (so)oblikovati zakonodajne predloge. Še več, ker lahko razmišljajo »zunajsystemske« (*out of the box*), izhajajoč iz lastnega občutenja problema v vsakodnevem življenju, lahko ponudijo nove, drugačne, tudi (pre)drzne rešitve. Razmišljati »zunajsystemske« po drugi strani pomeni tudi odprtje Pandorine skrinjice spektra (ne)uresničljivih ukrepov, česar se politiki, ki jih deliberacija sprva navdušuje, vse bolj zavedajo. Kljub temu je treba poudariti, da se je število deliberativnih dogodkov v zadnjih letih multipliciralo. Med septembrom 2021 in septembrom 2023 je OECD zbral 160 novih primerov deliberativnih procesov, izvedenih v obliki državljskih skupščin, minijavnosti in podobnih forumov. Značilno je, da so bila na večini teh forumov v ospredju okoljevarstvena vprašanja (32 odstotkov), državljani so bili zaproseni, naj pripravijo priporočila, ki zadevajo zeleno agendo. Druga značilnost je povečanje institucionaliziranih praks (OECD, 2023).

Čeprav so to pomembni procesi, ki lahko prispevajo k novim vpogledom v sodobne izzive, bi bilo časovno potratno in finančno neizvedljivo oblikovati minijavnosti ali dogodke podobnega formata za obravnavo vsakega družbenega problema, še posebej če se ti dogodki ne bodo integrirali v splošno javnost, kot je v analizi učinkov CoFoE opozoril Patberg (2024). Zlasti anglosaško razumevanje koncepta minijavnosti je vpeto v prakticistično razumevanje deliberacije, utemeljeno na prepričanju, da ustrezne sestavine zagotavljajo optimalni

123 Pobude za uvedbo deliberativne demokracije v okviru politik EU je treba razumeti tudi v kontekstu prizadevanja za zmanjševanje demokratičnega oz. legitimnostnega deficita EU (Jensen, 2009). Deliberativni obrat v krovnih dokumentih Evropske komisije je v dobršni meri nadaljevanje poskusov združevanja Evrope, v osemdesetih letih na osnovi izumljanja evropske identitete, v začetku devetdesetih pa na osnovi razprav o evropski javni sferi, okrepitev participatornih vidikov, kot je državljanska pobuda, in krepitev vloge Evropskega parlamenta (Føllesdal in Hix, 2006; Scharpf, 1999; Majone, 2006).

rezultat. Formula učinkuje v obravnavi konkretnega problema, medtem ko so na ravni deliberativnih sistemov, kjer so vedno prisotna nesorazmerja v moči, potrebni drugačni pristopi. Poleg tega se je treba spričo trenda prelaganja odločanja na izbrane vodje, značilnega za iliberalne, populistične režime, v premislekih o participaciji državljanov v političnih procesih resno spoprijeti z neprijetnimi vprašanji Davida Helda o tem, ali in v kakšnih razmerah si ljudje želijo v resnici razširiti področje nadzora in upravljanja svojih življenj. »*Kaj pa če tega nočejo? Kaj pa če v resnici nočejo sodelovati v upravljanju družbenih in ekonomskih zadev? Kaj če ne želijo postati bitja demokratičnega uma? In kaj če uporabijo demokratično oblast nedemokratično – da bi omejili ali uničili demokracijo?*« (Held, 1989, 247.)

Drugi tip intervencije, iskanje skupnega imenovalca, temelji na humanistični paradigmi. Ta predpostavlja, da je deliberacija univerzalna človeška dejavnost, prepoznavna skozi razumevanje kulturnih in vrednostnih specifik, znotraj katerih so se zgodovinsko razvijali politični odločevalski procesi. Jane Mansbridge (2015, 29) denimo predlaga minimalistično definicijo deliberacije v javni sferi kot »*medsebojno komunikacijo, ki vključuje tehtanje in premislek o preferencah, vrednotah in interesih glede zadev skupnega pomena*« kar omogoča premislek o univerzalnih standardih in pluralizem znotraj deliberativnega sistema. Na podobnih osnovah gradi Amartya Sen, ki priznava kulturne specifične deliberacije, vendar zagovarja tezo, da je javni razum univerzalna kategorija, ki se izraža skozi dve tradiciji razsvetljenstva: transcendentalni institucionalizem in k realizaciji osredinjene prakse in primerjave. Prva izhaja iz kontraktivistične misli Thomasa Hobbesa, Johna Locka, Jean-Jacquesa Rousseauja, Immanuela Kanta, kasneje tudi Johna Rawlsa. V njenem jedru je ideja, da je mogoče z ustreznim reguliranjem pravnih in institucionalnih okvirov in posledično vedenja ljudi in družbenih interakcij udejanjiti pravično družbo. V nasprotju s prvim, danes bolj uveljavljenim, tudi v teoriji in praksah deliberativne demokracije, drugi miselni okvir bolj izhaja iz razumevanja same narave ljudi kot pa na predpostavki, da je človeško vedenje mogoče uskladiti z idealnimi vzorci. Takšna misel, ki izhaja iz analiz vgrajenih vedenjskih vzorcev in praks, je po Senu značilna za avtorje 18. in 19. stoletja, kot so Adam Smith, markiz de Condorcet, Jeremy Bentham, Mary Wollstonecraft, Karl Marx, John Stuart Mill itd. Avtorji tega pristopa so se bolj kot reguliranju odnosov posvečali analizi vgrajenih oblik družbenih interakcij, posebej pa so bili pozorni na »*odpravo najočitnejših krivic, ki so jih zaznavali v svetu*« (Sen, 2009, 7).

Sen v nadaljevanju moč in vlogo obeh strategij ponazori z analizo tradicij iz različnih delov sveta, s posebnim poudarkom na indijskih konceptih *niti* in *njaja*, ki v klasičnem sanskrtu pomenita pravičnost. Toda prvi zadeva

organizacijske vidike in vedenjsko ustreznost, drugi pa je celovit koncept v praksah realizirane pravičnosti. *»V tej perspektivi je treba razumeti vlogo institucij, pravil in organizacij, ne glede na njihovo pomembnost, znotraj širše in bolj inkluzivne perspektive njaja, ki je neizogibno povezana z dejanskostjo sveta, ne le z institucijami ali pravili, kakršne pač imamo.«* (Sen, 2009, 20.) Avtor poudarja ločnico med deliberativno demokracijo in deliberacijo, pri čemer se sklicuje na Rawlsa, da je »ključna ideja deliberativne demokracije sama ideja deliberacije« (Sen, 2009, 324). Bolj kot teorija in praksa deliberativne demokracije, ki ju povezuje s transcendentnim institucionalizmom, ga zato zanimajo deliberativne prakse, kot so se razvile znotraj različnih tradicij, kultur, religioznih in drugih kontekstov. Razume jih kot epistemski okvir, ki omogoča napredek in specifične demokratičnega napredovanja družb na globalni ravni. Po drugi strani pa ravno zaradi poudarka na globalnih rešitvah in zavedajoč se pasti kulturnega relativizma, ki izhaja iz njegovega lastnega koncepta, Sen piše o javnem razumu kot univerzalni kategoriji, ne pa kot produktu specifičnih kulturnih in družbenozgodovinskih silnic.

Podobno tudi Sass in Dryzek (2014) menita, da je deliberativna demokracija teoretični koncept, razvit v kontekstu zahodne politične kulture, medtem ko je deliberacija univerzalna praksa, lastna različnim kulturam. Vendar pa v nasprotju s Senom v svoji analizi poudarjata izvorno epistemsko veljavo in vlogo izhodiščnih kontekstov. Kot raziskovalni okvir zato uporabljata *»intersubjektivno pojmovanje kulture, razumljeno kot mrežo pomenov, simbolov in norm, znotraj katerih se oblikujejo dejanja«* (Sass in Dryzek, 2014, 5). Njun pristop predpostavlja, da kulture ni mogoče obravnavati kot neodvisne spremenljivke, ki bi vplivala na politiko od zunaj, temveč tvori ozadje politike. Poudarjata, da je treba deliberativne prakse razumeti v okviru njihove lastne kulturne logike in z upoštevanjem specifičnih komunikacijskih vzorcev. Navajata primera Bocvane, kjer je agresiven govor predmet posmeha, medtem ko je na Madagaskarju izzivanje govorca nesramno. Te razlike so takoj opazne in ključne za razumevanje lokalnega konteksta deliberacije. Ob njunih podrobnejših analizah deliberativnih praks v času t. i. islamske obnove (*al Sahva al Islamiya*) v Egiptu sedemdesetih let, je zlasti pomembno njuno opozorilo, da je treba *»proučiti demokratični potencial povsod, kjer se pojavi, celo (morda predvsem) v na videz neobetavnih kontekstih«*. Demokratični potencial je po njunem *»široko razširjen – ni omejen le na demokratične politike –, saj ga je mogoče zaznati v različnih izrazih univerzalne človeške zmožnosti za kolektivno deliberacijo«* (Sass in Dryzek, 2014, 18). Njun morda paradoksalni zaključek je, da manj vemo o pomenu ali razširjenosti deliberativnih praks znotraj sodobnih zahodnih političnih sistemov. Svetujeta, da demokrati v etabliranih liberalnih demokracijah posvetijo

več pozornosti drugim, nezahodnim družbam, da bi lahko obnovili umetnost deliberativnih praks, pri čemer lahko *»primerjalne in zgodovinske študije pomagajo in prispevajo k razvoju demokratičnih teorij s širšim univerzalnim dosegom«* (Sass in Dryzek, 2014, 19).

Izziv tovrstnih univerzalnih pojmovanj deliberativnih praks je »raztezanje koncepta«, ki je dobro poznan v teoriji in praksi deliberativne demokracije (Steiner, 2012; Goodin, 2018). Univerzalne definicije deliberacije priključujejo antropološko razumevanje človeškega odločanja, vendar jim ne uspe konkretizirati različnih manifestacij deliberacije z vidika različnih praks. Brez upoštevanja konkretnih praks ostanejo na ravni teoretičnih konceptov. Ob tem se univerzalistični, humanistični pogled na deliberacijo težko izogne centripetalizmu zahodnega razsvetljenskega izročila, ki si prizadeva standardizirati specifično razvojno perspektivo s specifičnim normiranjem racionalnosti, ki je vgrajena v deliberativno demokracijo. To je poskus »dokončanja moderne« s favoriziranjem specifičnega zahodnega tipa racionalnosti. Ta problem se najočitneje izrazi ob poskusih prenosa praks deliberativne demokracije v okolja z drugačnimi epistemskimi konfiguracijami. Marcos Engelken-Jorge prepričljivo utemeljuje, da le tisti, ki se že istoveti z vrednotami in narativi deliberativne demokracije, lahko razume rezultate deliberativnih procesov kot epistemsko superiorne. Vendar ti niso univerzalni, ampak so vedno zakoreninjeni v kulturnih narativih. Če bi hoteli proučiti to razsežnost, bi morali teoretiki deliberacije bodisi opustiti kakršnokoli epistemsko utemeljitev deliberativne demokracije – kar bi jih prisililo, da najdejo nove načine za utemeljitev tega ideala ali ga popolnoma opustijo – bodisi zamejiti epistemski argument deliberativne demokracije na tiste specifične kulturne kontekste, kjer so specifične interpretacije liberalnih in egalitarnih vrednot, na katerih temelji deliberativna demokracija, že široko razširjene (Engelken-Jorge, 2016, 89).

Kljub temu pa pristop, ki sem ga imenoval deliberativna adaptacija, v marsičem odpira nova področja, ki zadevajo izpraševanja vloge kulturnih kontekstov v legitimiziranju odločevalskih postopkov, zlasti z vprašanjem, zakaj, kdaj in v kakšnih kontekstih so nekateri postopki odločanja in rešitve razumljene kot legitimne. Teh aspektov deliberativni demokrati, ki se fokusirajo zlasti na legitimnost postopka (Cohen, 1997) niso celovito obdelali. Eden izmed poskusov razširitve te perspektive je razprava o upoštevanju osebnih izkušenj/personaliziranih narativov kot alternativnega načina podajanja argumenta v deliberativnih dogodkih (Polletta in Lee, 2006; Sanders, 1997; Ryfe, 2006). Sistematično proučevanje vloge in vpliva osebnih ali političnih narativov, identitet, pa tudi navad v procesu odločanja bi zagotovo ponudilo priložnost za upoštevanje širšega zgodovinskega in kulturnega konteksta. John Boswell, eden izmed redkih

teoretikov, ki je skušal razširiti deliberativni diskurz z upoštevanjem narativov, namreč opozarja, da so narativi ključni mehanizem, na osnovi katerega ljudje osmišljajo in povezujejo kompleksne tematike, ki povezujejo politični in družbeni prostor. Toda v deliberativni demokraciji so narativi razumljeni predvsem kot retorično orodje, hkrati pa se jim pripisuje ambivalentna vloga, saj se nanašajo na patos, čustva, kar je v nasprotju z racionalistično usmerjenim diskurzom deliberativne demokracije (Boswell, 2013)

Tretji pristop, ki ga na osnovi uvodoma opisane metode transhistorične deliberativne demokracije razvijam in testiram v tej knjigi, imenujem transhistorična deliberacija. Ta tip intervencije je v doseganju ključnega cilja, napredovanju demokracije z uveljavljanjem načel deliberativnosti v odločanju na različnih ravneh, kompatibilen z analiziranimi pristopoma, vendar se razlikuje v drugačnem modusu intervencije. V primerjavi s progresivno intervencijo, utemeljeno na organiziranju deliberativnih dogodkov, predvideva okrepitev deliberativnosti na sistemski ravni družbe, znotraj »deliberativnega sistema«. V primerjavi z deliberativno adaptacijo ne išče univerzalnih elementov deliberacije, temveč predvideva nadgradnjo obstoječih oblik odločanja.

Takšen pristop terja sistematično analizo vloge vgrajenih oblik deliberacije, upošteva različne kulturne, socialne, zgodovinske in druge kontekste. Takšno izhodišče zahteva poleg normativne, kakršno zagovarjajo teoretiki deliberativne demokracije, upoštevanje razširjene teoretične podlage za razumevanje demokratičnih praks v njihovi razvojni kontingentnosti. Podlago, ki sledi Johnu Deweyju v njegovi filozofski opredelitvi demokracije kot načina življenja, in razumevanju demokratičnih praks kot rezultatu specifičnih oblik komunikacije, navad in običajev, pa tudi imaginacij, kakor so se razvile v specifičnih kulturnih in družbenozgodovinskih kontekstih. Bolj kot stremljenje k epistemsko »pravilni« odločitvi, kar je v fokusu razsvetljenske paradigme, historične oblike deliberacije opredeljujejo individualne in kolektivne izkušnje ter navade, kot se izražajo v odločanju in oblikovanju javnih politik (glej tudi Pappas, 2008). Historično *»demokratizacija ni posledica sprememb v javni politiki, temveč posebna vrsta spremembe javne politike«*, pri čemer demokratizacija pomeni vsak celostni premik proti *»varovani obliki konzultacije«*, pogojeni s širino in enakostjo v vsebinah državljanstva in zavezujočim odločanjem (Tilly, 2000, 5–6).

Transhistorično deliberacijo kot intervencijo lahko natančneje preciziram z razlikovanjem v prejšnjem poglavju omenjenih dveh različnih tipov udejanjanja deliberativnosti: *aditivnim* in *sumativnim* (Bächtiger in Parkinson, 2019). V primerjavi s prvima dvema oblikama intervencije, ki razumeta deliberacijo

v aditivni perspektivi, torej kot dodatek, ki ga je mogoče na osnovi različnih metod in v različnih okoljih, denimo z minijavnostmi, državljskimi forumi in prek različnih ravni odločanja, injicirati v sistem, transhistorična deliberacija temelji na sumativni perspektivi, kjer deliberativna kakovost ni sestavina, ampak produkt specifične konfiguracije družbenopolitičnega diskurza, kot se je razvil na osnovi zgodovinskih okoliščin, kulture, vrednot, tudi prek načina, kako se družba spoprijema z endemičnimi političnimi, ideološkimi in drugimi konflikti.

Če skuša metoda transhistorične deliberativne demokracije na ozadju različnih kulturnih in historiginih kontekstov identificirati in analizirati procese družbene in demokratične preobrazbe v neki družbi z vidika standardov deliberativne demokracije, je transhistorična deliberacija poimenovanje procesa, ki ga metoda proučuje. Ta proces ne zadeva vzročnostnega vpliva preteklih oblik deliberacije na današnje, temveč je razmerje kontingentno in transhistorigino. Odnos med preteklimi, sedanjimi in prihodnjimi praksami v tej perspektivi ni historigino kavzalen, temveč ontološko krožen in iterativen. Deliberacije, ki so vgrajene v prakse odločanja o sedanjosti in o prihodnosti, povratno spreminjajo konfiguracijo deliberacij v preteklosti, če le te osmišljajo sedanjo konfiguracijo. Takšno razumevanje sledi misli, da je deliberacija ključna za trajnostno transformacijo družb, kar mora vključevati tudi spremembo preteklih političnih registrov (Hammond, 2019).

Seveda pa je transhistorigina deliberacija povsem kompatibilna z drugima dvema modusa intervencije, progresivno intervencijo in deliberativno adaptacijo. Oba modusa prispevata k povečanju deliberativnosti, vendar je uspeh teh oblik intervencij odvisen od tega, kako se vpenjata v obstoječo transhistorigino konfiguracijo deliberativnih praks – transhistorigino deliberacijo. V nadaljevanju bom omenjene tri intervencije ponazoril na primeru Slovenije.

Analiza slovenske nacionalne deliberativne epistemologije

Slovenija je zanimiv primer. Žal indeksi *V-Dem* v primerjavi z drugimi državami ne beležijo kakovosti deliberacije pred spremembo družbenoekonomskega sistema v letu 1990. Če bi bila ustrezna in seveda prilagojena orodja na voljo, bi v osemdesetih letih, ko so se pomnožila mirovniška, okoljevarstvena in druga civilnodružbena gibanja, v tej državi zagotovo zabeležila eno izmed višjih stopenj deliberacije. Zahteve za demokratizacijo družbe in politike v tem desetletju so zagotovo spodbudila visoka pričakovanja glede kakovosti demokracije v novem sistemu. Iz orodij *V-Dem* je vidno, da se je Slovenija glede na ključne

indekse demokracije (poliarhija, liberalizem, participacija, deliberacija in egalitarizem) med letoma 1990 in 2020 v mednarodnih primerjavah uvrščala visoko. Tudi indeks kakovosti deliberacije je vse od osamosvojitve v letu 1991 relativno stabilen, na lestvici od 0 do 1 dosega visoke 0,9 točke, vendar z opaznimi nihanjem ob nastopu vladavine desnosredinskih strank v obdobjih 2004–2008 in 2012–2013, medtem ko je v letih pandemije 2020–2021 kompozitni kazalec deliberacije strmoglavil na 0,6 točke. Slovenija se je tedaj v poročilu *V-Dem* (2022) skupaj z Afganistanom, Slonokoščeno obalo, Mjanmarom in Tunizijo znašla med državami, kjer je proces avtokratizacije najbolj napredoval.

Bolj kot povprečna raven deliberacije v primeru Slovenije izstopajo občutna nihanja ob menjavah vlad, kar nakazuje nestabilnost in ranljivost demokratičnega ustroja (Deželan in Krašovec, 2015; Fink-Hafner, 2024, Malčič, 2023). Razlogi so kompleksni. Nekatera pojasnila nakazuje zelo nizka vrednost komponente »spoštovanje drugače mislečih«, ki z indikatorjem deliberativne demokracije V-Dem meri stopnjo upoštevanja nasprotnih mnenj v razpravah o pomembnih političnih spremembah. Ta komponenta v primeru Slovenije se je znižala zlasti po vstopu Slovenije v EU leta 2004, zagotovo pa so razlogi globlji. Zadevajo odsotnost skupne vizije na politični in družbeni ravni. V marsičem ta ključni pogoj za deliberacijo onemogoča povečanje kakovosti deliberacije na sistemski ravni kot tudi zmožnosti za prodor novih oblik deliberacije, kot je odločanje minijavnosti.

Glede progresivne intervencije je povedno, da mednarodni portali, ki beležijo primere participacije in deliberacije (*OECD*, *Partitokracija*, *Politicize*) v svetu, ne navajajo nobenega izstopajočega primera iz Slovenije. Kljub temu je treba omeniti nekatere izmed bolj izpostavljenih primerov, ki so nastali v zadnjem poldrugem desetletju, čeprav ne nujno v kontekstu teorije in prakse deliberativne demokracije. Med njimi izstopa *Iniciativa Mestni zbor* (samoorganizirane četrtne in krajevne skupnosti Maribora), ki je začela delovati v letu 2013. V ospredje delovanja postavlja deliberativna načela.¹²⁴ Sicer se je članstvo po začetnem zagonu zmanjšalo, kar nakazuje nekatere organizacijske zagate, a tudi težave pri ohranjanju participacije (Vodopivec, 2023). V okviru te iniciative je bil 2015 vzpostavljen prvi participatorni proračun v Sloveniji (Peternel, 2019), kar je bilo analizirano z različnih teoretičnih perspektiv (Gregorčič in

124 »Eno temeljnih načel je iskanje konsenza. V družbi, ki se je pod kapitalizmom atomizirala in individualizirala, je bila to sprva najzahtevnejša naloga. Sklepi in odločitve niso rezultat dvigovanja rok ali prevlade večine nad manjšino, ampak tega, da vsak udeleženec izbaja iz že povedanega – ne ponavlja, ampak nadgrajuje in bogati argumente. To omogoča strukturirana razprava, za katero skrbijo moderatorke in moderatorji.« (IMZ, 2023.)

Jelenc-Krašovec, 2018).¹²⁵ Obenem so analize pokazale, »da večina občin ne načrtuje deliberacije, če se ta odvije, se samoorganizirano in na osnovi dobre volje občanov« (Fiedler idr. 2020; 21). Omeniti je treba portal *Predlagaj vladi*, ki je bil vzpostavljen leta 2009 kot prvi primer e-demokracije v Sloveniji v sklopu prizadevanj za vključitev državljanov v procese oblikovanja vladnih politik in ukrepov (Trbižan, 2011). V prvem desetletju delovanja portala, do julija 2020, je bilo oddanih 9591 predlogov, ki so skupaj prejeli skoraj 229.787 glasov, 64.160 komentarjev in 3253 povratnih informacij z različnih državnih ministrstev. Na dan 21. julija 2020 je bilo na portalu registriranih 27.025 uporabnikov, kar sicer predstavlja manj kot 1,6 % vseh volivcev (Haček in Kukovič, 2020, 16). Vendar pa so leta 2018 podatki pokazali, da približno 40 odstotkov predlogov ni bilo poslanih pristojnim organom, med poslani pa ni bil uresničen niti en odstotek predlogov. Na tej podlagi Tanja Oblak Črnič ugotavlja, da je »že izhodiščno ciljanje na vladne organe preveč ambiciozno zastavljeno in bi veljalo portal umestiti v neki vmesni posvetovalni prostor«. Ta poznavalka orodij e-demokracije je tedaj tudi poudarila, da imamo zelo malo učinkovitih digitalnih praks, bi jih politika naredila za državljane. »Tu nismo niti v sredini, še manj v vrhu znotraj Evrope,« je dejala za portal *podcrto.si* (Savnik, 2018).

Precej kompleksnejšo podobo deliberacije v Sloveniji bi dobili, če bi pri analizi vstajniških gibanj v zadnjem poldrugem desetletju uporabili model, ki analizira deliberacijo na stičiščih protestov, javne sfere in družbenih omrežij (Della Porta in Doerr, 2018). Ta pristop korespondira s konceptom »metadeliberacije«, kjer imajo pomembno vlogo tudi protestniška gibanja kot sprožilci deliberacije o različnih tematikah v javni sferi (Felicetti in Holdo, 2024, Holdo, 2020a). Vstaje v času finančne krize (2008–2013) so podobno kot marsikje v Evropi in drugje po svetu (Castells, 2012) tudi v Sloveniji postavile pod vprašaj legitimnost obstoječih političnih institucij in način, kako se oblikuje politični diskurz. Aktivisti so odpirali razprave o alternativnih oblikah demokracije, vključno s participativnimi in deliberativnimi modeli (Pajnik in Zavrtnik, 2016). Podobno so tudi t. i. kolesarski protesti v letih 2020–2022, ki so bili odziv na delovanje desno-sredinske vlade Janeza Janše, predvsem med pandemijo kovida 19, vključevali refleksijo o tem, kako pandemija vpliva na demokratično delovanje, javni diskurz in vključenost civilne družbe v politične odločitve (Fidler idr., 2023).

Eno izmed redkih pobud, da se v Sloveniji po vzoru razvitih držav na sistemski ravni okrepi deliberacija, je v letih 2015–2016 pripravila vlada Mira Cerarja.

125 Ob tem je treba omeniti, da je organizacija *Danes je nov dan* razvila spletno aplikacijo *Consul*. To aplikacijo uspešno uporabljajo v več slovenskih občinah, med drugim v Kopru, Mariboru, Medvodah, Kranjski Gori, Hrpoljah - Kozini, Novi Gorici, Novem mestu, Trebnjah, Ankaranu in Trzinu.

Ključni cilj projekta *Vizija 2050* je bil oblikovanje dolgoročne strategije razvoja Slovenije. Pomemben del tega procesa je vključeval tudi posvetovanja z državljani in drugimi deležniki prek moderiranih delavnic in drugih oblik participacije. Medresorska projektna delovna skupina, ustanovljena na vladni ravni v ta namen, je na podlagi javnih konzultacij s takratnimi političnimi odločevalci, stroko, menedžerji in z državljani na moderiranih delavnicah skušala povzeti, kakšno Slovenijo si ljudje želijo v letu 2050. Organiziranih je bilo 27 posvetov, v katerih je neposredno sodelovalo več kot 1000 državljanov, med njimi tudi 363 ljudi, ki so se udeležili petih interaktivnih dogodkov po Sloveniji. Rezultat projekta *Vizija 2050* je bil seznam želja, predstavljen na eni strani, ki je izpostavljal pet glavnih stebrov razvoja: učenje za življenje, inovativna družba, zaupanje, kakovostno življenje in identiteta (*Vizija Slovenije 2050*; Dedić in Šooš, 2016). Kljub temu da je bil končni dokument zaradi nesorazmernosti vložka in rezultatov kritiziran v javni razpravi, je treba vizijo razumeti kot prvi celoviti poskus vključevanja državljanov v razprave o prihodnosti Slovenije. Na tej ravni je treba evalvirati projekt kot pozitiven premik, hkrati pa izpostaviti ob snovanju boljših projektov njegove glavne pomanjkljivosti.

Primerjava med finskim in slovenskim konceptom deliberacije o prihodnosti je zagotovo poučna. Jasno izostri pogoje za uspeh takšnega projekta, kjer izstopa zlasti družbeni konsenz glede razvoja. Povedno je, da v primeru te nordijske države kompozitni kazalec deliberacije *V-Dem* kaže večdesetletno stabilnost, hkrati pa tudi napredek, ki ga je država naredila v osemdesetih letih prejšnjega stoletja z udejanjanjem t. i. kulture konsenza (Andersson, 2016, 7–8), z zvišanjem ravni konzultacije. Politične elite v državi, ki so jo do tedaj pretresale politične in ideološke napetosti še iz obdobja državljanske vojne (1918) in v času sovjetske invazije med 2. svetovno vojno, so v povojnem obdobju zavestno stremele k oblikovanju političnega in nato družbenega konsenza (Kawecki, 2022). V zavedanju, da država razen gozda nima pomembnih naravnih virov, so jo utemeljili predvsem na novem socialnem sporazumu, ki je vključeval enakost (možnosti), vključevanje in deliberacijo s ciljem izkoristiti vse človeške potencialne in ljudi pripraviti na prihodnje izzive in priložnosti.

Ena izmed bolj nenavadnih socialnih inovacij, s katero se ponaša ta država, je parlamentarno telo *Odbor za prihodnost*, katerega namen je spodbujati dolgoročno strateško razmišljanje in predvidevati prihodnje trende. Naloga tega odbora, ustanovljenega leta 1993, ki sicer nima pristojnosti sodelovanja v zakonodajnih razpravah, temveč je odgovoren neposredno predsedniku vlade, je oblikovati med vlado, parlamentom in širšo javnostjo dialog o kompleksnih dolgoročnih izzivih in priložnostih. Odbor v sodelovanju z univerzami, raziskovalnimi inštituti, civilnodružbenimi organizacijami, mediji in podjetji, v

zadnjih letih pa tudi s premišljeno zasnovanimi deliberativnimi dogodki z državljani, vsaj enkrat letno pripravi obsežno poročilo o tematiki, ki jo zazna kot pomembno z vidika razvoja finske države in družbe. V zadnjih 10 letih so v obliki obsežnih razvojnih scenarijev pripravili denimo poročila o vplivu novih tehnologij na preoblikovanje družbe, o prihodnosti dela, o možnostih in nevarnostih uporabe genskega inženiringa na različnih področjih, o odnosih z Rusko federacijo in gospodarskih sinergijah s Kitajsko ter o še neizkoriščenih možnostih v udejanjanju socialno in okoljsko trajnostnega razvoja. Že leta 2021 so pripravili poročilo o *GPT-3*, ki je bil osnova za *ChatGPT*, torej veliki jezikovni model, ki ga je razvilo podjetje *OpenAI*. Pomembno je poudariti, da so poročila oblikovana s perspektive finske družbe in se ne ozirajo na razvojne projekcije, ki jih za državo pripravlja OECD, hkrati pa so zasnovana z zavestjo, da je udejanjanje finskega, torej partikularnega skupnega dobrega neločljivo povezano z globalnim skupnim dobrim, kar je v primeru Finske ovrednoteno s sledenjem ciljem *Agende 2030* (Združeni narodi, 2015). Ker so pomembne politične in družbene teme zaznane dovolj zgodaj, je tudi dovolj časa za kakovostno deliberacijo o prihodnjih izzivih in priložnostih (Koskimaa in Raunio, 2020). Seveda je odbor, čeprav deluje na najvišji ravni, le ena izmed institucij na Finskem, ki se posveča deliberativnemu načrtovanju prihodnosti. In če finska deliberacija o prihodnosti skuša denimo detektirati prednosti, slabosti, nevarnosti, različne prihodnje uporabe ob uvedbi konkretne aplikacije UI, to počne z zavestjo, da je družbeni razvoj kontingenten, odvisen od globalnih silnic in notranjepolitične dinamike v iskanju odzivov.

Pogoj za oblikovanje takšnega modela je, kot je vidno tudi iz finskega primera, družbeni konsenz glede razvoja. Ko namreč finški voditelji govorijo o enakosti, vključevanju vseh in deliberaciji, to ni izraz specifične politične orientacije, temveč se nanaša na model razvoja, ki je že vgrajen v institucionalno (in družbeno) tkivo. Pri njem Finci vztrajajo, saj zagotavlja dovolj visoko raven politične kulture in seveda tudi kakovost življenja. Izkazal se je kot varovalka, ki zagotavlja obstoj politične kulture tudi v primerih, ko se v družbi materializirajo ekskluzivistične tendence, kar se je zgodilo ob vstopu skrajno desne Finske stranke leta 2011 v parlament. Raziskave, ki sta jih opravila politologa Corentin Poyet in Tapio Raunio, namreč kažejo, da voditelji te stranke sicer uporabljajo podobno ekskluzivistično retoriko kot voditelji njihovih sestrskih strank, vendar je vpliv idej, ki jih zagovarjajo, na zakonodajni postopek »minimalen«. Poslanci takšnih strank se namreč prilagodijo parlamentarni kulturi z zavestjo, da je gradnja politike na osnovi nacionalističnega esencijaliziranja zaradi kompleksnih sodobnih izzivov kontraproduktivna tudi za cilje, za katere se – denimo za ohranitev kulture – zavzemajo (Poyet in Raunio, 2021).

Finski model, ki seveda ima svoje pomanjkljivosti in ranljivosti in je podvržen nenehnemu eksperimentiranju, novim raziskavam, predvsem pa kritični analizi odnosa med deklariranimi in udejanjenimi načeli (Kärrylä, 2024), je ta čas dober približek poskusa oblikovanja celostne strategije v deliberativnem načrtovanju prihodnosti. Jasno kaže, da ima sistemska deliberacija, zamejena z jasno definiranimi izhodišči o razvojnih vprašanjih in ciljih, v širšem družbenem in političnem spektru multiplikativne učinke: ljudje razumejo tveganja, a tudi priložnosti spreminjajočega se sveta, kar utrjuje legitimnostno vez s političnimi odločitvami. Seveda modelov demokracije ni mogoče preslikati v druga okolja, zaznamovana z drugimi in drugačnimi praksami deliberacije in pojmovanji skupnega dobrega, ki so vedno tudi kulturno in zgodovinsko pogojena. Lahko pa ponudijo okvir za premisleke o prednostih deliberativnega načrtovanja prihodnosti, pri čemer družbe, seveda ne le finska, uporabljajo različne metode in pristope.

V Sloveniji so nastavki za participativne/deliberativne prakse vzpostavljeni (Haček in Kukovič, 2020), vendar so sedanje možnosti premalo izkoriščene, iniciative pa zamejene na ožje skupnosti aktivnih državljanov, zlasti v lokalnem okolju. Ostaja tudi razkorak med državljani in političnimi odločevalci, saj ga iniciative (od zgoraj navzdol) niso mogle zajezi, država pa je do sedaj premalo aktivna in inovativna v teh prizadevanjih. Po drugi strani rezultati parlamentarnih volitev v zadnjem poldrugem desetletju jasno nakazujejo odpor večine do avtoritarnih tendenc, kar je verjetno – v primerjavi s srednje- in vzhodnoevropskimi državami – rezultat specifičnega razvoja družbenointegrativnega konsenza, tudi recidiva demokratičnega refleksa v »decades mirabilis«, desetletja pred osamosvojitvijo. Tvegajmo tezo, da se ta demokratični refleks izraža tudi v želji po bolj vključujoči, politično stabilnejši družbi, kjer je prostor za razvoj novih, zrelih, vključujočih demokratičnih praks in v kateri se oscilacije med konservativno in liberalno/socialdemokratsko strujo reflektirajo z zavrnitvijo ideološke polarizacije in avtorskih tendenc. Pogoj za korake naprej, za posodobitev demokratičnih modelov, ni sprava (Hribar in Hribar, 2021) ali nekakšno »uravnoteževanje« perspektiv, temveč premestitev pogleda v prihodnost na osnovi deliberacije o skupnem dobrem, kar samodejno izvrše vse, kar je zavržno. Brez tega koraka se bo izmenjevanje različnih političnih vizij preobrazilo v obstoj dveh izključujočih se vzporednih sistemov. To je lahko usodno v obdobju, zaznamovanem s perpetuiranjem kriz in izzivov, ki jih prinašajo nove tehnologije. Oblasti v marsikateri državi s konceptom »ponižne države« priznavajo, da s svojimi ukrepi ne bodo mogle prestreči posledic kriz, temveč bo potreben kolektiven trud državljanov v spoprijemanju z njimi.

Vsebina skupnega dobrega ni arbitrarna. Vezana je na družbeno pogodbo, katere varuh je s svojimi institucijami in ustavnimi načeli država. Razpravo o družbeni transformaciji, prilagajanju družbene pogodbe novim izzivom, lahko moderira le država kot njena varuhinja, pri čemer so drugi akterji lahko načrtovalci, spodbujevalci, usmerjevalci in razčlenjevalci teh procesov. Navedena orodja so le nekatera, ki jih bo treba – prej ali slej – tudi v Sloveniji vključiti za pospešitev deliberacije, za politično in družbeno stabilizacijo in ohranitev pozitivnega razvoja. Marsikje so proces inkluzivnega in dolgoročnega načrtovanja prihodnosti že pričeli, zlasti v po številu prebivalstva Sloveniji primerljivih državah, tudi s sistematično deliberacijo o prihodnjih razvojnih scenarijih in izzivih, a vselej na ozadju preteklih narativov in deliberativnih praks.

Razmislek o razlogih za neuspeh poskusov v krepitvi kakovosti deliberacije v Sloveniji v obliki progresivnih intervencij zahteva analizo zastojev z vidika deliberativne adaptacije in transhistorične deliberacije. V prvih poglavjih sem prikazal nekatere vzorce, ki vplivajo na specifična prisvajanja deliberativnih praks v slovenskem primeru. Na najbolj temeljni ravni sem v poglavjih o pripovednem izročilu na osnovi analize izbranih ljudskih pravljič prikazal, kako so se v polju protopolitičnega v slovenskem primeru na ozadju historičnih, kulturnih in vrednotnih konfiguracij izoblikovali vzorci kognitivnih matric v odnosu do temeljnih standardov deliberacije. Rezultati osvetlujejo nekatere značilnosti transhistorične deliberacije, specifične za slovensko nacionalno epistemologijo.

Omenjene značilnosti so še posebej izrazite v določanju pogojev za inkluzivnost in različnost v razumevanju skupnega dobrega. Analizo transhistoričnih aspektov, zlasti odnosa med tradicijo in napredkom, sem dopolnil z analizo posebnosti v prisvajanju pripovednega izročila v socialističnem obdobju. Čeprav na osnovi specifičnega obdobja v slovenski zgodovini, so se pokazali nekateri ključni vzorci, ki zadevajo konfiguracijo matrice liberalno in konservativno, univerzalno in partikularno, kakor se je nato oblikovala v (post)tranzicijskem obdobju. Analiza liberalnega tiska v tranzicijskem obdobju in specifični odnos do večnacionalnih integracij, zlasti do EU, je še nazorneje prikazala, kako so matrice in ločnice, vzpostavljene ob prevodu protopolitičnega v razsvetljensko paradigmo, vplivale na političnoideološke sestavine slovenske družbene pogodbe. Hkrati je analiza tistih aspektov slovenske nacionalne epistemologije razkrila, da slovenske deliberativne prakse – v Senovi terminologiji – zaznamuje transcendentalni institucionalizem, ki je usmerjen v izboljšanje politične kulture prek uveljavljanja demokratičnih standardov, medtem ko so k realizaciji osredinjene deliberativne prakse, kakršne v Sloveniji predstavlja predvsem tradicija zadružništva, deloma tudi jugoslovanski samoupravni socializem, v

sodobnosti pa iniciative iz zadnjega poldruega desetletja, postavljene na obrobje dominantnega politično-družbenega diskurza.¹²⁶

Sklepne misli

V prevladi transcendentnega institucionalizma, značilnega tudi za slovensko intelektualno okolje, in v ambivalentnem odnosu do preteklih praks deliberacije so verjetno razlogi za pomanjkanje želje in zahteve za vzpostavljanje novih oblik participacije in deliberacije, s kakršnimi eksperimentirajo marsikje v svetu. Metoda transhistorične deliberativne demokracije, na kateri je utemeljena ta knjiga, nakaže strukturo in zareze znotraj transhistorične deliberacije, na osnovi katerih je mogoče pojasniti, zakaj družbeno telo kot tujek izvrže nove demokratične prakse, če niso prilagojene obstoječim. Sodobne računske metode, temelječe na velikih jezikovnih modelih (LLM), predstavljene v prejšnjem poglavju, bi zagotovo ponudile dodatna pojasnila, saj omogočajo bolj sistematične vpoglede v evolucijo in delovanje preteklih deliberativnih praks. S tega vidika bi bilo koristno analizirati zlasti specifične apropiacije razsvetljenske miselnosti v slovenskem prostoru, saj ta utemeljuje razvoj političnoideoloških doktrin liberalne, konservativne in socialnodemokratske misli na Slovenskem, ki v dobršni meri zaznamuje polarizacijo slovenskega družbenega in političnega prostora. Pogoj za takšno analizo in njeno preverbo, podprto z računskimi metodami, je humanistično-družboslovna analiza, ki sem se ji prek analize širokega spektra političnih, kulturnih in idejnih sklopov slovenske epistemologije in vgrajenih deliberativnih praks posvetil v tej knjigi.

Metoda transhistorične deliberativne demokracije omogoča novo razumevanje globokih struktur družbenopolitičnega konsenza, saj brez psihologiziranja ali esencializiranja njegovih sestavin proučuje zgodovinske, kulturne in kognitivne matrice, ki vplivajo na sodobne demokratične prakse, pri čemer lahko identifikira zastoje in tudi možnosti za okrepitev sodobnih standardov kakovostne deliberacije. Bolj kot sami postopki razpravljanja, kar proučujejo deliberativni demokrati, preizprašuje tudi različne koncepte in moduse legitimizacije v sprejemanju odločitev na ravni posameznika, specifične javne deliberacije, pa tudi odločanje na institucionalni in družbenopolitični ravni. Analiza tega spektra

126 Vodopivec (2023, 111) izpostavlja, da so zlasti starejši primerjali izkušnje teh oblik participacije z deliberativnimi in odločevalskimi praksami, ki so zaznamovale obdobje jugoslovanskega samoupravnega socializma, v katerih so imeli delavski in krajevni sveti zelo pomembno vlogo. Starejši zakonski par je v pogovoru z avtorico izpostavljal tudi družbeno življenje in drugačne vezi znotraj prejšnjega političnega sistema. »*To je bila etika, zasnovana na solidarnosti in tovarištvu, ki se močno razlikuje od današnjega kapitalističnega obdobja, egoizma in individualizma*«.«

legitimnosti je ključna v današnjem času, ko se z vzponom populističnih politik in novih oblik sprejemanja odločitev oblikujejo novi vzorci legitimizacije političnega reda in odločanja. Zlasti hitri napredek umetne inteligence v odnosu do političnih doktrin, usmerjenih k učinkovitosti, preizprašuje usodo demokratičnega odločanja v prihodnosti, kar bo terjalo premišljeno kalibracijo tradicionalnih odločevalskih praks. Te tematike izpostavljam v sklepu knjige.

Sklep

Med deliberativno in algoritemsko demokracijo

V zadnjem poldrugem desetletju, po finančni in ekonomski krizi (2008–2013), pandemiji kovida 19, vojni v Ukrajini in vojni na Bližnjem vzhodu, referenčne mednarodne ustanove opozarjajo na erozijo demokracije na globalni ravni. Iz najnovejšega poročila *Democracy Index*, ki ga pripravlja sestrsko podjetje časnika *The Economist*, je razvidno, da danes 39,4 odstotka prebivalstva sveta živi v avtoritarnih režimih, 15,2 odstotka v hibridnih režimih, 37,6 odstotka v pomanjkljivih demokracijah in le 7,8 odstotka v popolni demokraciji (EIU, 2024). Razlogi za demokratično nazadovanje so raznoliki in kompleksni. Zajemajo spremenjene percepcije vrednot in načel liberalne demokracije, zmanjšano zaupanje v etabrirane institucije, posledice partitokracije, povečevanje socialnih razlik in pojav t. i. »alternativnih« oblik demokracije v obliki populizma, iliberalnih oblik demokracije, ki v imenu »čistega ljudstva« obljublajo učinkovitejše procese odločanja. Pomemben dejavnik v pospeševanju teh procesov so zagotovo algoritemsko usmerjene razprave na družbenih omrežjih, ki z ustvarjanjem odmevnih komor krepijo kulturne, družbene in politične antagonizme in zamejujejo prostor za oblikovanje konstruktivne razprave, kar s pridom izkoriščajo populistični politiki.

Značilno je, da danes procese odmiranja demokracij sprožijo demokratično izvoljene vlade ali voditelji. Skladno s pravnim okvirom in veljavno zakonodajo trdijo, da želijo le »izboljšati« demokracijo. »Ker ni enega samega trenutka – udara, razglasitve vojnega stanja ali začasne ukinitve ustave –, v katerem bi režim očitno prestopil mejo 'v diktaturo, nič ne sproži alarmov v družbi« (Levitsky

in Zibblatt, 2018, 11). Avtorja kot ključnega znanilca demokratičnega nazadovanja izpostavljata polarizacijo. Menita, da je zmerna polarizacija zdrava – celotna – za demokracijo. Ko (pa) družbenoekonomske, rasne ali verske razlike povzročijo skrajno pristranskost, zaradi katere se družbe razdelijo v politične tabore z nazori, ki niso le različni, temveč med seboj izključujoči, postane strpnost težje ohranjati. *»Ko vzajemna strpnost izgine, politiki postanejo manj zadržani in želijo zmagati za vsako ceno. To lahko spodbudi vznik antisistemskih skupin, ki v celoti zavračajo pravila demokracije. Ko se to zgodi, je demokracija v težavah.«* (Levitsky in Zibblatt, 2018, 97.)

Razmerja med polarizacijo in kakovostjo deliberacije so razvidna. Orodja *V-Dem*, uporabljena za analizo primerov Madžarske, Indije, Poljske, Turčije in ZDA, prepričljivo ponazorijo korespondence med »toksično polarizacijo« in demokratično erozijo (Bernhard, 2020; *V-Dem*, 2019, 19–20). Raziskave *V-Dem* kažejo, da je bila kakovost deliberacije na globalni ravni v prvem desetletju novega stoletja med najvišjimi v zgodovini, po letu 2010 pa je ta sestavina demokracije doživela drastičen upad. Poročilo *V-Dem* iz leta 2023 je pokazalo, da so štirje ključni indikatorji deliberativne demokracije (raven konzultacije, angažirana družba, spoštovanje nasprotnih mnenj in utemeljena argumentacija) bili med tistimi 20 indikatorji demokratičnosti, ki jih je med letoma 2012 in 2022 na globalni ravni zaznamoval največji upad (*V-Dem*, 2023, 16).¹²⁷ To se kaže zlasti v državah vzhodne Evrope, kjer je kakovost deliberacije po letu 1990 počasi erodirala, po letu 2010 pa strmoglavila z 0,6 na 0,4 (*V-Dem*, 2023, 55), kar je po nekaterih raziskavah povezano z demokratičnim nazadovanjem (Gora in de Wilde, 2020). Po drugi strani pa omenjene raziskave, kot sem v knjigi analiziral na različnih mestih, kažejo, da lahko kakovostna deliberacija prepreči demokratične zdrse in omogoči stabilnost demokratičnega sistema.

127 Kazalnik konzultacij se nanaša na obseg vključevanja različnih družbenih skupin v oblikovanje politik, angažirana družba pa na aktivno participacijo državljanov v javnih razpravah. Spoštovanje nasprotnih mnenj izraža pripravljenost na dialog, utemeljena argumentacija indicira težnjo k uporabi logičnih in preverljivih dejstev (*V-Dem Indicator Codebook, Deliberative Component Index*, 2024, 169–172). Povedno je, da konstanten ostaja le indikator skupno dobro, ki pa ga metodologija *V-Dem* opredeljuje na osnovi vprašanja, *»v kolikšni meri politični akterji pri oblikovanju politik upoštevajo splošno dobro družbe, namesto da bi sledili zgolj lastnim interesom ali interesom ozkih skupin«*. Ta komponenta torej ne analizira skupnega dobrega na substancijalni ravni (legitimnost rezultata), temveč na postopkovni ravni (legitimnost procesa). V takšni opredelitvi, ki izhaja iz teorije deliberativne demokracije, lahko skupno dobro korespondira z različnimi političnimi doktrinami, celo – ali predvsem – z iliberalnimi, populističnimi politikami, kjer je skupno dobro definirano kot tisto, kar je v interesu »pravega ljudstva«, percipiranega kot etnično homogenega.

V knjigi sem na osnovi razčlenbe specifik slovenske nacionalne epistemologije analiziral pogoje za stabilizacijo in transformabilnost družbenointegrativnega diskurza, predvsem vlogo deliberacije v teh procesih. Zlasti v uvodnih poglavjih sem izpostavil, da je ključnega pomena ustrezna obravnava razsvetljenske aporije v odnosu tradicije in napredka, intuicije in razuma, dihotomij med konservativno in progresivno mislijo (glej tudi Heath, 2024), saj vse to tvori ozadje, na osnovi katerega so se izoblikovale sodobne političnoideološke doktrine, ki so še vedno ključno gonilo družbenopolitično polarizacije v Sloveniji in v svetu. V nadaljnjih raziskavah bi bilo koristno uporabiti nova računska orodja za analizo globoke strukture družbenointegrativnega diskurza, identifikacijo žepov antagonizma v njem, a tudi skupnih točk (*common ground*) v zagotavljanju razvojnega konsenza.

V knjigi predstavljeni koncepti, zasidrani v razširjenem konceptu transhistorične deliberativne demokracije, so tudi ustrezno izhodišče za evalvacijo novih tipov legitimizacije odločanja in tipov demokracij. Z vidika legitimiziranja specifičnih odločevalskih praks – onkraj vnaprejšnjega kvalificiranja političnih doktrin z oznakami racionalno, iracionalno ali antiracionalno – je mogoče ovrednotiti tudi »alternativne« oblike demokracije, kakršne v Evropi in drugod ponujajo iliberalni, populistični in hibridni politični režimi, ki namesto vključevanja različnih stališč v sprejemanju rešitev zagovarjajo prenos odločanja na izbrane voditelje. Posebno analizo bi terjal tudi pojav novih, v osnovi nedemokratičnih oblik odločanja, kot so tehnokracija, epistokracija in algoritemska demokracija. Omenjene tematike presegajo namene te knjige. Zato se bom v sklepu le dotaknil aspekta, ki jih povezuje in hkrati vpliva na usodo demokratičnega odločanja v 21. stoletju.

Ni namreč naključje, da Habermas (2023) na koncu svoje knjige o novih transformacijah javne sfere in deliberaciji izpostavlja z željo po njuni uskladitvi napetost med demokratično pluralističnimi in nedemokratično tehnokratiškimi pristopi v odločanju. Z nastopom naprednih oblik generativne umetne inteligence je še posebej v kontekstu širjenja avtoritarnih oblik vladavine v svetu upravičena skrb, da bo primat odločanja prešel z rok ljudstva v roke ekspertov, izobraženih elit in – kar je danes v ospredju razprav o prihodnosti demokratičnega odločanja – algoritmov. Skupno omenjenim tipom odločanja je ideja, da elite ali algoritmi sprejemajo odločitve hitreje in učinkoviteje, odločitve pa naj bile tudi epistemsko kakovostnejše kot sprejete v etabliranem procesu demokratičnega odločanja.

V ozadju legitimiziranja tega tipa odločanja je »*veliko nasprotje med tem, kar zmore človeški um, in superinteligentnimi računalniki, ki so sposobni sočasno*

procesirati gore informacij in nato na osnovi različnih matric in podatkov, ki so bili zbrani prek samih ljudi, ponuditi nekaj, kar je videti kot najboljša rešitev» (gl. Alnemr in Weymouth, 2024). Na ozadju prepričanja, da politiki ne morejo realizirati, kar so obljubili, neskladij med teoretičnimi modeli in dejanskim vedenjem odločevalcev na oblasti, saj so njihove odločitve neizogibno pristranske, predvsem pa zaradi človeške nezmožnosti pri zbiranju, analizi in procesiranju dostopnih informacij, so se pojavili t. i. virtualni politiki, kot je leta 2023 UI-župan v japonskem mestu Tacuno (García-Marzá in Calvo, 2024, 50).

Po mnenju Nardine Alnemr (2023) je v ozadju legitimiziranja novih tipov odločanja zagovarjanje »bližnjice« v sprejemanju odločitev. Medtem ko se epistokratska bližnjica sklicuje na vlogo elit kot superiornejših odločevalcev, algokratska bližnjica, utemeljena na legitimnosti algoritemskega odločanja »upravičuje obvod državljanske deliberacije s sklicevanjem na epistemsko kakovost odločitev, ki jih sprejemajo algoritmi« (Alnemr, 2023, 207). »Če mislite, da gre pri demokraciji le za epistemsko kakovost, potem ta argument drži. Zagovarja ga veliko ljudi, ki podpirajo uporabo algoritemskih orodij in umetne inteligence. Toda če mislite, da je demokracija bolj povezana z moralo, etiko in javnim razumom, potem ta argument ne bo nujno držal.« (gl. Alnemr in Weymouth, 2024.) Tehnologija seveda ni nevtralna, vedno (za)kriva vprašanja moči in vpliva. García-Marzá in Calvo (2024) menita, da je algoritemska demokracija le podaljšek epistokratskih teženj, ki si želijo v imenu učinkovitosti izključiti ljudi iz odločanja in legitimizirati drugačen način odločanja.

Iz obseženega poročila *Governing AI for Humanity* (Združeni narodi, 2024) je viden širši spekter prednosti, a tudi nevarnosti, ki jih prinaša umetna inteligenca (UI) na področju demokratičnega odločanja. Po eni strani vsebuje potencial za udejanjanje splošnega dobrega, zlasti z odpiranjem novih raziskovalnih področij, po drugi strani pa niz pasti, povezanih s halucinacijami velikih jezikovnih modelov, ustvarjanjem in širjenjem naprednih oblik dezinformacij, tveganji za mir in varnost, kot tudi energetska potratnost v času podnebne in energetske krize. Poročilo izpostavlja vprašanja odgovornosti v primeru napačne presoje ter koncentracijo moči in bogastva na osnovi podatkov, ustvarjenih in zbranih na globalni ravni. K temu je treba še dodati tveganja, ki zadevajo varnost in zasebnost z vidika zbiranja podatkov kot tudi njihove obdelave, erozijo človeške avtonomije v odločanju, neenak dostop in diskriminacijo, ki izhaja iz zasnove algoritmov, in problem t. i. »črne skrinjice«, nerazumevanje rezultatov algoritemskega odločanja (García-Marzá in Calvo, 2024).

S širše humanistične, transhistorične perspektive je treba zelo resno vzeti opozorila zgodovinarja Yuvala Noaha Hararija o obsegu sprememb, ki jih na

področju človeške kognicije in procesov odločanja napoveduje UI, če ne bo uporaba teh orodij ustrezno regulirana. Po njegovem so nam družbeni mediji dali le občutek tega, kar lahko sledi z umetno inteligenco. Čeprav so bila orodja UI v primeru družbenih omrežij zelo enostavna, saj niso ustvarjala svojih vsebin, temveč so le priporočala vsebine, ki so jih ustvarjali ljudje, so bila še vedno dovolj »zmogljiva, da so ustvarila nekakšno zaveso iluzij, ki na globalni ravni pospešuje družbeno polarizacijo, spodbuja duševno zdravje in destabilizira demokratične družbe« (Harari, 2023). Posebej izpostavlja posledice uporabe teh orodij v odnosu do kulture in tradicij, ki tvorijo ozadje sodobne demokracije. Po njegovem je UI v temelju drugačna od tiska, radia, televizije in množičnih medijev, saj lahko s teksti in podobami ustvarja »popolnoma nove ideje. Ustvari lahko novo kulturo ... Veliko vprašanje je, kakšna bo izkušnja resničnosti, če jo bomo doživljali skozi prizmo, ki jo ustvari nečloveška, tuja inteligenca.« (Harari, 2023.)

To se, če se bo, seveda ne bo zgodilo čez noč. Toda iz sedanjih trendov v razvoju in uporabi orodij UI, zlasti LLM, je vidno, da kot »svetovalci« uporabnikom ali v obliki »razširjene demokracije« (*augmented democracy*), kjer so računska orodja uporabljena kot dopolnitev oz. nadgradnja obstoječih demokratičnih praks, že postajajo del javne deliberacije in s tem pomemben deležnik v javni sferi. Domet in vpliv tega tipa odločanja bosta odvisna od sprejete regulative na mednarodni ravni, tehtanja med prednostmi in nevarnostmi uvedbe odločanja UI v odnosu do obstoječih demokratičnih praks, zlasti v razmerju med učinkovitostjo na eni in vlogo javnega razuma v sprejemanju odločitev na drugi strani. Vpliv bo odvisen tudi od tega, koliko bo nova algoritemska kultura kot nabor idej, ki zagovarja uporabo teh orodij v odločanju in ustvarjanju novih pomenov, legitimizirala algoritemsko demokracijo (García-Marzá in Calvo, 2024).

Čeprav bo vpliv umetne inteligence na ravni politične imaginacije na sistemski ravni nedvomno obsežen, ni nujno, da bo globalno integrirajoč. Sledeč analizam vpliva družbenih omrežij, ki so v razsežnosti političnega predvsem okrepile obstoječe družbene antagonizme, lahko predvidevamo, da bo tudi proces usklajevanja obstoječih demokratičnih praks z novimi oblikami odločanja, zamejen na interpolacijo transhistorične konfiguracije družbenopolitičnega diskurza v konkretnih družbah.

Literatura

- Ackerman, B. in J. S. Fishkin (2008):** *Deliberation Day*. New Haven: Yale University Press.
- Addis, A. (2009):** Deliberative Democracy in Severely Fractured Societies. *Indiana Journal of Global Legal Studies*, 16(1), 59–83.
- Afanas'ev, A. N. (1998):** *Words of Wisdom: Russian Folk Tales from Alexander Afanasyev's Collection*. Moscow: Raduga Publishers.
- Afanas'ev, A. N. (2014):** *The Complete Folktales of A. N. Afanas'ev*. Jackson: University Press of Mississippi.
- Alizada, N., R. Cole, L. Gastaldi, S. Grahn, S. Hellmeier, P. Kolvani, J. Lachapelle, A. Lührmann, S. F. Maerz, S. Pillai in S. I. Lindberg (2021):** *Autocratization Turns Viral. Democracy Report 2021*. Gothenburg: V-Dem Institute, University of Gothenburg.
- Alnemr, N. (2023):** Democratic self-government and the algocratic shortcut: The democratic harms in algorithmic governance of society. *Contemporary Political Theory*, 23(2), 205–227.
- Alnemr, N. in R. Weymouth (2024):** Democracy and Artificial Intelligence: Old Problems, New Solutions? *Deliberative Democracy Digest*. <https://www.publicdeliberation.net/democracy-and-artificial-intelligence-old-problems-new-solutions/> (zadnji dostop: 28. 12. 2024).
- Anderson, B. (2007):** *Zamišljene skupnosti: O izvoru in širjenju nacionalizma*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
- Andersson, F. (2016):** *Country Brief: Finland*. Gothenburg: V-Dem Institute, University of Gothenburg. https://www.v-dem.net/media/publications/country_brief_finland.pdf (zadnji dostop: 28. 12. 2024).

- Appadurai, A. (2015):** Success and Failure in the Deliberative Economy. V: *Deliberation and Development: Rethinking the Role of Voice and Collective Action in Unequal Societies, Equity and Development*. Washington, DC: The World Bank, 67–84.
- Asenbaum, H., N. Curato, B. Ibhawoh, G. Fuji Johnson, J. McCaul, R. F. Mendonça in F. Marquardt (2024):** Can Deliberative Democracy Be Decolonized? A Debate. *Working Paper Series of the Centre for Deliberative Democracy and Global Governance, University of Canberra*.
- Assmann, J. (2008):** Communicative and Cultural Memory. V: A. Erll in A. Nünning (ur.), *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*. Berlin: Walter de Gruyter, 109–118.
- Assmann, A. in L. Shortt (ur.) (2012):** *Memory and Political Change*. New York: Palgrave Macmillan.
- Assmann, A. (2020):** *Is Time out of Joint? On the Rise and Fall of the Modern Time Regime*. Ithaca: Cornell University Press.
- Avbelj, M. (2017):** Evropska unija kot nedržavna federacija. V: T. Hribar (ur.), *Prenova Evrope: Prispevki za slovenski nacionalni program II*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 79–90.
- Bächtiger, A., S. Shikano, S. Pedrini in M. Ryser (2009):** Measuring Deliberation 2.0: Standards, Discourse Types, and Sequentialization. *ECPR General Conference*. <http://ash.harvard.edu/extension/ash/docs/baechtiger.pdf> (zadnji dostop: 27. 12. 2024).
- Bächtiger, A., J. S. Dryzek, J. Mansbridge in M. Warren (2018):** Deliberative Democracy: An Introduction. V: A. Bächtiger, J. S. Dryzek, J. Mansbridge in M. Warren (ur.), *The Oxford Handbook of Deliberative Democracy*. Oxford: Oxford University Press, 1–35.
- Bächtiger, A. in J. Parkinson (2019):** *Mapping and Measuring Deliberation: Towards a New Deliberative Quality*. Oxford: Oxford University Press.
- Bächtiger, A. in J. S. Dryzek (2024):** *Deliberative Democracy for Diabolical Times: Confronting Populism, Extremism, Denial, and Authoritarianism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bajt, V. (2011):** Myths of Nationhood: Slovenians, Caranthania and the Venetic Theory. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 21(2), 249–260.
- Bajt, V. (2017):** The Post-communist Renegotiation of Slovenian National Symbols. *Družboslovne razprave*, 33(85), 15–33.
- Balantič, P. (2004):** Mitološki diskurz pri glasbeni skupini Laibach (diplomsko delo). <http://dk.fdv.uni-lj.si/dela/Balantic-Polona.PDF> (zadnji dostop: 30. 3. 2021).
- Balažic, M. (2004):** *Slovenska demokratična revolucija 1986–1988*. Ljubljana: Liberalna akademija.

- Balibar, É. (2003):** Europe: Vanishing Mediator. *Constellations*, 10(3), 312–338.
- Balina, M. (2005):** Introduction. V: M. Balina, H. Goscilo in M. Lipovetsky (ur.), *Politicizing Magic: An Anthology of Russian and Soviet Fairy Tales*. Evanston: Northwestern University Press, 105–121.
- Balina, M., H. Goscilo in M. Lipovetsky (2005):** *Politicizing Magic: An Anthology of Russian and Soviet Fairy Tales*. Evanston: Northwestern University Press.
- Banerjee, S. B. (2021):** Decolonizing Deliberative Democracy: Perspectives from Below. *Journal of Business Ethics*, 181(2), 283–299.
- Bârgăoanu, A., R. Buturoiu in F. Durach (2019):** The East-West Divide in the European Union: A Development Divide Reframed as a Political One. V: P. Dobrescu (ur.), *Development in Turbulent Times*. Switzerland: Springer, 105–118.
- Barnes, M. (2008):** Passionate Participation: Emotional Experiences and Expressions in Deliberative Forums. *Critical Social Policy*, 28(4), 461–481.
- Beauchamp, N. (2020):** Modeling and Measuring Deliberation Online. V: *The Oxford Handbook of Networked Communication*, 321–349.
- Beck, U. in E. Grande (2007):** *Cosmopolitan Europe*. Cambridge: Polity Press.
- Beck, U. (2012):** *German Europe*. Cambridge: Polity Press.
- Belič, N. (2016):** Obravnavna pravljичnega tipa Mojce Pokrajculje ATU 283C* v predšolskem obdobju (diplomsko delo). *Pedagoška fakulteta Univerze v Ljubljani*. <http://pefprints.pef.uni-lj.si/3625/> (zadnji dostop: 6. 5. 2022).
- Benedejčič, A. (2016):** Slovenia and its Relations with Russia in the Euro-Atlantic Context. *Teorija in praksa*, 53(5), 1143–1171.
- Benhabib, S. (1996):** *Democracy and Difference: Contesting the Boundaries of the Political*. New York: Princeton University Press.
- Benjamin, W. (2015):** Zapisi o pojmu zgodovine. *Phainomena*, 24(94/95), 277–286.
- Benjamin, W. (2019):** *The Storyteller Essays*. New York: New York Review of Books.
- Benkler, Y. (2006):** *The Wealth of Networks*. New Haven: Yale University Press.
- BBernhard, L. (2020):** Polarization – A Global Threat to Democracy? *V-Dem (Weekly Graph)*. https://v-dem.net/weekly_graph/polarization-a-global-threat-to-democracy (zadnji dostop: 28. 12. 2024).
- Bhabha, H. K. (1990):** *Nation and Narration*. New York: Routledge & Taylor & Francis Group.
- Białyżyt, W. in R. le Quiniou (2020):** Europe's Deliberative Instruments: Has the EU Delivered? V: S. Blockmans in S. Russack (ur.), *Deliberative Democracy in the EU: Countering Populism with Participation and Debate*. London: Centre for European Policy Studies (CEPS), 313–333.

- Bieber, F. (2020):** *The Rise of Authoritarianism in the Western Balkans*. Switzerland: Palgrave Macmillan.
- Blažič, M. (2021):** *Comparative Children's Literature: Comparative Study of Slovene Children's Literature in an International Context*. Ljubljana: Faculty of Education.
- Bloch, E. (1998):** *Literary Essays*. Stanford: Stanford University Press.
- Blockmans, S. in S. Russack (2020):** *Deliberative Democracy in the EU: Countering Populism with Participation and Debate*. London: Centre for European Policy Studies (CEPS).
- Bohman, J. (2000):** *Public Deliberation: Pluralism, Complexity, and Democracy*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Bojinović Fenko, A. in M. Svetličič (2017):** Slovenia and the European Union. *Oxford Research Encyclopedia of Politics*. Oxford: Oxford University Press.
- Boniolo, G. (2012):** *The Art of Deliberating: Democracy, Deliberation and the Life Sciences between History and Theory*. Heidelberg: Springer Science & Business Media.
- Boniolo, G. in G. Schiavone (2015):** Deliberation and Democracy. V: J. D. Wright (ur.), *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*, 2. izd. Oxford: Elsevier, 61–67.
- Boswell, J. in J. Corbett (2021):** Democracy, Interpretation, and the “Problem” of Conceptual Ambiguity: Reflections on the V-Dem Project’s Struggles with Operationalizing Deliberative Democracy. *Polity*, 53(2), 239–263.
- Boswell, J. (2013):** Why and How Narrative Matters in Deliberative Systems. *Political Studies*, 61(3), 620–636.
- Boswell, J., J. Corbett in R. A. W. Rhodes (2019):** *The Art and Craft of Comparison*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bottigheimer, R. B. (2010):** *Fairy Tales: A New History*. Albany, NY: State University of New York Press.
- Boutyline, A. in R. Willer (2017):** The Social Structure of Political Echo Chambers: Variation in Ideological Homophily in Online Networks. *Political Psychology*, 38(3), 551–569.
- Brenk, K. (2017):** *Zlata skledica: Pravljljice z vsega sveta*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Brenk, K. (2021):** *Babica pripoveduje: Slovenske ljudske pripovedke*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Brennan, J. (2016):** *Against Democracy*. Princeton: Princeton University Press.
- Brewster, P. in C. H. Buchner (1979):** Language and Critique: Jürgen Habermas on Walter Benjamin. *New German Critique*, 17, 15–29.

- Brglez, M., J. Arbeiter in B. Udovič (2015):** Is Slovenia a Central European Country? *Journal on European Perspectives of the Western Balkans*, 7(2), 13–37.
- Brnič, M. in T. Mastnak (ur.) (1999):** *Suverenost Slovenije?* Ljubljana: Nova revija.
- Bryan, F., G. Smith, J. T. Kloppenberg, J. Mansbridge, M. E. Morrell in W. Keith (2020):** Collective Interview on the History of Town Meetings. *Journal of Deliberative Democracy*, 15(2).
- Bučar, F. (1999a):** Slovensko panevropsko gibanje. V: P. Kovačič Peršin (ur.), *Prihodnost Slovenije v evroatlantskih integracijah. Revija 2000*, 121, 16–18.
- Bučar, F. (1999b):** Odprti zase in za Evropo. V: M. Brnič in T. Mastnak (ur.), *Suverenost Slovenije?* Ljubljana: Nova revija, 14–22.
- Bučar, F. (2009):** Predgovor. V: A. Rahten, *Od habsburške monarhije do panevropske unije*. Ljubljana: Inštitut za civilizacijo in kulturo, 7–10.
- Buden, B. (2014):** *Cona prehoda: O koncu postkomunizma*. Ljubljana: Krtina.
- Bufon, M. (2003):** The Geopolitical Location of Slovenia in the Perspective of European Integration Processes. *Dela*, 19, 123–139.
- Bufon, M. (2006):** Jugovzhodna Evropa: Evropski laboratorij družbene in prostorske integracije in dezintegracije. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 16(2), 275–284.
- Bugarič, B. (2015):** A Crisis of Constitutional Democracy in Post-Communist Europe: “Lands in-between” Democracy and Authoritarianism. *International Journal of Constitutional Law*, 13(1), 219–245.
- Burgess, J. in J. Green (2009):** *YouTube*. Cambridge: Polity Press.
- Calhoun, C. (2007):** *Nations Matter: Culture, History and the Cosmopolitan Dream*. London & New York: Routledge.
- Caluwaerts, D. in M. Reuchamps (2014):** Deliberative Stress in Linguistically Divided Belgium. V: J. E. Ugarriza in D. Caluwaerts (ur.), *Democratic Deliberation in Deeply Divided Societies: From Conflict to Common Ground*. London: Palgrave Macmillan UK, 35–52.
- Caluwaerts, D., K. Bernaerts, R. Kesberg, L. Smets in B. Spruyt (2023):** Deliberation and Polarization: A Multidisciplinary Review. *Frontiers in Political Science*, 5.
- Cammack, D. (2020):** Deliberation and Discussion in Classical Athens. *Journal of Political Philosophy*, 29(2), 135–166.
- Castells, M. (2007):** Communication, Power and Counter-power in the Network Society. *International Journal of Communication*, 1, 238–266.
- Castells, M. (2012):** *Networks of Outrage and Hope: Social Movements in the Internet Age*. Cambridge: Polity Press.

- Cengiz, F. (2018):** Bringing the Citizen Back into EU Democracy: Against the Input-Output Model and Why Deliberative Democracy Might Be the Answer. *European Politics and Society*, 19(5), 577–594.
- Cerovac, I. (2021):** *Epistemic Democracy and Political Legitimacy*. Cham, Switzerland: Springer Nature.
- Chambers, S. (2012):** Deliberation and Mass Democracy. V: J. Mansbridge in J. Parkinson (ur.), *Deliberative Systems: Deliberative Democracy at the Large Scale, Theories of Institutional Design*. Cambridge: Cambridge University Press, 52–71.
- Cinelli, M., G. De Francisci Morales, A. Galeazzi, W. Quattrociocchi in M. Starnini (2021):** The Echo Chamber Effect on Social Media. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America (PNAS)*, 118(9).
- Cohen, J. (1986):** An Epistemic Conception of Democracy. *Ethics*, 97(1), 26–38.
- Cohen, J. (1989):** The Economic Basis of Deliberative Democracy. *Social Philosophy and Policy*, 6(2), 25–50.
- Cohen, J. (1997):** Deliberation and Democratic Legitimacy. V: J. Bohman in W. Rehg (ur.), *Deliberative Democracy: Essays on Reason and Politics*. Cambridge, MA: MIT Press, 67–91.
- Council of Europe (2018):** *Faro Convention Action Plan Handbook 2018–2019*. <https://usercontent.one/wp/www.woonbootadvocaat.nl/wp-content/uploads/2021/03/Faro-Action-Plan-Handbook-2-March-2018.pdf> (zadnji dostop: 27. 12. 2024).
- Courant, D. (2021):** The Promises and Disappointments of the French Citizens' Convention for Climate. *Deliberative Democracy Digest*. <https://www.publicdeliberation.net/the-promises-and-disappointments-of-the-french-citizens-convention-for-climate/> (zadnji dostop: 27. 12. 2024).
- Cox, M. R. (1893):** *Cinderella: Three Hundred and Forty-Five Variants of Cinderella, Catskin, and Cap o'Rushes*. London: Folk-Lore Society.
- Cox, J. K. (2005):** *Slovenia: Evolving Loyalties*. New York: Routledge.
- Culture 2030 Goal Campaign (2021):** *Culture in the Implementation of the 2030 Agenda: A Report by the Culture 2030 Goal Campaign*. https://www.agenda21culture.net/sites/default/files/culture2030goal_en_exres.pdf (zadnji dostop: 27. 12. 2024).
- Curato, N., J. S. Dryzek, S. A. Ercan, C. M. Hendriks in S. Niemeyer (2017):** Twelve Key Findings in Deliberative Democracy Research. *Dædalus*, 146(3), 28–38.
- Čepič, Z. (ur.) (2010):** *Slovenija – Jugoslavija, krize in reforme 1968/1988*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino (*Zbirka Vpogledi*; 2).

- Čepič, Z. (ur.) (2015):** *Slovenija v Jugoslaviji*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino (*Zbirka Vpogledi*; 10).
- Čufar, E. (2017):** Uvod v NSK od Kapitala do kapitala. *Neue Slovenische Kunst – dogodek zadnjega desetletja Jugoslavije*. V: I. Španjol (ur.), *Osemdeseta, Slovenija in Jugoslavija skozi prizmo dogodkov, razstav in diskurzov*. Ljubljana: Moderna galerija, 39–45.
- Graça da Silva, S. in J.J. Tehrani (2016):** Comparative Phylogenetic Analyses Uncover the Ancient Roots of Indo-European Folktales. *Royal Society Open Science*, 3(1), 1–11.
- Dahlgren, P. (2005):** The Internet, Public Spheres, and Political Communication: Dispersion and Deliberation. *Political Communication*, 22(2), 147–162.
- Darnton, R. (2009):** *The Great Cat Massacre and Other Episodes in French Cultural History*. New York: Basic Books.
- Darovec, D. (2017):** Geostrateška vloga slovenskega prostora v zgodovini in danes. V: T. Hribar (ur.), *Prenova Evrope: Prispevki za slovenski nacionalni program II*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 100–118.
- Darovec, D. (2018):** Fajda med običajem in sodnim procesom: Primer krvnega maščevanja v Kopru leta 1686. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 28(3), 451–476.
- Debeljak, A. (2004):** *Evropa brez Evropejcev*. Ljubljana: Sophia.
- Dedič, J. in T. Šooš (2016):** *VIZIJA Slovenije*. Služba Vlade RS za razvoj in evropsko kohezijsko politiko. https://www.rtvsl.si/files/novice/kako_vizija_slovenije.pdf (zadnji dostop: 28. 12. 2024).
- Delanty, G. (2009):** *Community*. London & New York: Routledge.
- Delanty, G. in C. Rumford (2008):** *Nov razmislek o Evropi: Družbena teorija in pomeni evropeizacije*. Ljubljana: Sophia.
- Della Porta, D. in N. Doerr (2018):** Deliberation in Protests and Social Movements. V: A. Bächtiger, J. S. Dryzek, J. Mansbridge idr. (ur.), *The Oxford Handbook of Deliberative Democracy*. Oxford: Oxford University Press, 392–406.
- Della Porta, D. (2016):** *Can Democracy Be Saved? Participation, Deliberation and Social Movements*. Cambridge: Polity Press.
- Detienne, M. (2008):** *Iznajdba mitologije*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
- Deželan, T. in A. Krašovec (2015):** Institucionalne in osebnostne določnice demokratične deliberacije: Primer slovenskega parlamenta. *Teorija in praksa*, 52(6), 1167–1190.
- DiMaggio, P. (1997):** Culture and Cognition. *Annual Review of Sociology*, 23, 263–287.

- Dnevnik/STA (2006):** Barroso: Slovenija za EU posrednik izkušenj za območje Balkana. <https://www.dnevnik.si/168356> (zadnji dostop: 3. 12. 2020).
- Dobrescu, P. in M. Palada (2012):** The Emergence of Two European Public Spheres: Center vs. Periphery. *Romanian Journal of Communication and Public Relations*, 14(2), 11–26.
- Dobrin, D. (2020):** The Hashtag in Digital Activism: A Cultural Revolution. *Journal of Cultural Analysis and Social Change*, 5(1), 03.
- Douglas, M. in A. Wildavsky (1983):** *Risk and Culture: An Essay on the Selection of Technological and Environmental Dangers*. Berkeley, Los Angeles & London: University of California Press.
- Douzinas, C. (2013):** *Philosophy and Resistance in the Crisis*. Cambridge: Polity Press.
- Dragović-Soso, J. (2002):** *Saviours of the Nation: Serbia's Intellectual Opposition and the Revival of Nationalism*. Montreal & Kingston: McGill-Queen's University Press.
- Dryzek, J. S. in S. Niemeyer (2019):** Deliberative Democracy and Climate Governance. *Nature Human Behaviour*, 3, 411–413.
- Dryzek, J. S. (2000):** *Deliberative Democracy and Beyond: Liberals, Critics, Contestations*. Oxford: Oxford University Press.
- Dryzek, J. S. (2016):** Symposium Commentary: Reflections on the Theory of Deliberative Systems. *Critical Policy Studies*, 10(2), 209–215.
- Dryzek, J. S., A. Bächtiger, S. Chambers, J. Cohen, J. N. Druckman, A. Felicetti, ... in M. E. Warren (2019):** The Crisis of Democracy and the Science of Deliberation. *Science*, 363(6432), 1144–1146.
- Dryzek, J. S. in H. Stevenson (2011):** Global Democracy and Earth System Governance. *Ecological Economics*, 70(11), 1865–1874.
- Duda, I. (2015):** *Danas kada postajem pionir: Djetinjstvo i ideologija jugoslavenskoga socijalizma*. Zagreb & Pula: Srednja Europa in Sveučilište Jurja Dobrile u Puli.
- Dunér, D. in C. Ahlberger (2019):** *Cognitive History: Mind, Space, and Time*. Berlin & Boston: Walter de Gruyter GmbH & Co. KG.
- Dunér, D. (2019):** Human Mind in Space and Time: Prolegomena to a Cognitive History. V: D. Dunér in C. Ahlberger (ur.), *Cognitive History: Mind, Space, and Time*. Berlin & Boston: Walter de Gruyter GmbH & Co. KG, 3–34.
- Economist Intelligence Unit (EIU) (2024):** *Democracy Index 2023 (EIU report)*. <https://www.eiu.com/n/campaigns/democracy-index-2023/> (zadnji dostop: 28. 12. 2024).
- Edgell, P., K. E. Hull, K. Green in D. Winchester (2016):** Reasoning Together Through Telling Stories: How People Talk about Social Controversies. *Qualitative Sociology*, 39, 1–26.

- Elster, J. (1998):** Deliberation and Constitution Making. V: J. Elster (ur.), *Deliberative Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press, 97–122.
- Elstub, S., S. Ercan in R. F. Mendonça (2016):** Editorial Introduction: The Fourth Generation of Deliberative Democracy. *Critical Policy Studies*, 10(2), 139–151.
- Emirbayer, M. (1997):** Manifesto for a Relational Sociology. *American Journal of Sociology*, 103(2), 281–317.
- Engelken-Jorge, M. (2016):** Narrative Deliberation? On Storytelling as a Necessary Component of Public Deliberation. *Política y Sociedad*, 53(1), 79–99.
- Ercan, S. A., H. Asenbaum, N. Curato in R. F. Mendonça (ur.) (2022):** *Research Methods in Deliberative Democracy*. Oxford: Oxford University Press.
- Eriksen, E. O. in J. E. Fossum (2003):** *Democracy in the European Union: Integration through Deliberation?* London: Routledge.
- Eriksen, E. O. in J. E. Fossum (2018):** Deliberation Constrained: An Increasingly Segmented European Union. V: A. Bächtiger, J. S. Dryzek, J. Mansbridge in M. Warren (ur.), *The Oxford Handbook of Deliberative Democracy*. Oxford: Oxford University Press, 841–855.
- Eriksen, E. O. (2019):** *Contesting Political Differentiation: European Division and the Problem of Dominance*. Switzerland: Palgrave Macmillan.
- Esterling, K. M., A. Fung in T. Lee (2021):** How Much Disagreement is Good for Democratic Deliberation? *Political Communication*, 38(5), 539–556.
- Estlund, D. in H. Landemore (2018):** The Epistemic Value of Democratic Deliberation. V: A. Bächtiger, J. S. Dryzek, J. Mansbridge in M. Warren (ur.), *The Oxford Handbook of Deliberative Democracy*. Oxford: Oxford University Press, 112–131.
- Etzioni, A. (2004):** *The Common Good*. Cambridge: Polity Press.
- Europa Nostra (2018):** *Heritage is Ours: Citizens Participating in Decision Making*. Europa Nostra Finland. <https://issuu.com/europanostra/docs/2018-heritage-is-ours/1> (zadnji dostop: 27. 12. 2024).
- Europa Nostra (2020):** *Cultural Heritage in Action: A Catalogue of Good Practices*. Europa Nostra. https://issuu.com/europanostra/docs/cultural_heritage_in_action_catalogue_of_good_prac (zadnji dostop: 27. 12. 2024).
- European Commission: Directorate-General for Education, Youth, Sport and Culture (2019):** *Sustainable Cultural Tourism*. <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/164ea9c5-2255-11ea-af81-01aa75ed71a1> (zadnji dostop: 27. 12. 2024).
- European Council on Foreign Relations (2019):** EU Coalition Explorer. <https://ecfr.eu/eucoalitionexplorer/> (zadnji dostop: 17. 1. 2025).

- Fabbrini, S. (2019):** *Europe's Future: Decoupling and Reforming*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Fairclough, G. (2009):** New Heritage Frontiers. V: *Heritage and Beyond*. Strasbourg: Council of Europe Publishing, 29–41.
- Farrell, D. M., J. Suiter in C. Harris (2019):** 'Systematizing' Constitutional Deliberation: The 2016–18 Citizens' Assembly in Ireland. *Irish Political Studies*, 34(1), 113–123.
- Farrell, D. M., J. Suiter, K. Cunningham in C. Harris (2020):** When Mini-Publics and Maxi-Publics Coincide: Ireland's National Debate on Abortion. *Representation*, 0(1), 1–19.
- Felicetti, A. in M. Holdo (2024):** Reflective Inclusion: Learning from Activists What Taking a Deliberative Stance Means. *Political Studies*, 72(2), 823–841.
- Ferguson, R. B. (2018):** Why We Fight. *Scientific American*, 319, 76–81.
- Fiedler, K., D. Ložar, M. Princ in K. Babič (2020):** *Sodelovalne in participatorne družbeno-ekonomske prakse. PARTICIPATIVNI PRORAČUN: Stanje v Sloveniji 2020 (poročilo in smernice za razvoj)*. Maribor: Društvo Organizacija za participatorno družbo.
- Fidler, M., J. Jenull in J. Zalaznik (2023):** *105 petkov: Kolesarski protesti 2020–2022*. Ljubljana: Založba ZRC.
- Fink-Hafner, D. (1992):** *Nova družbena gibanja – subjekti politične inovacije*. Ljubljana: Znanstvena knjižnica, Fakulteta za družbene vede.
- Fink-Hafner, D. (2024):** Party System Change and Challenges to Democracy in Slovenia. *International Political Science Review* (najprej na spletu, 18. 2. 2024).
- Fishkin, J. S. (2011):** *When the People Speak: Deliberative Democracy and Public Consultation*. Oxford: Oxford University Press.
- Fojut, N. (2009):** The Philosophical, Political and Pragmatic Roots of the Convention. V: *Heritage and Beyond*. Strasbourg: Council of Europe Publishing, 13–21.
- Føllesdal, A. in S. Hix (2006):** Why There is a Democratic Deficit in the EU: A Response to Majone and Moravcsik. *JCMS: Common Market Studies*, 44(3), 533–562.
- Fossum, J. E. in P. Schlesinger (ur.) (2007):** *The European Union and the Public Sphere: A Communicative Space in the Making?* London: Routledge.
- Fournier-Tombs, E. (2018):** *DelibAnalysis: Understanding Online Deliberation through Automated Discourse Quality Analysis and Topic Modeling* (doktorska disertacija, University of Geneva). <https://archive-ouverte.unige.ch/unige:112458> (zadnji dostop: 27. 12. 2024).

- Fournier-Tombs, E. in M. K. MacKenzie (2021):** Big Data and Democratic Speech: Predicting Deliberative Quality Using Machine Learning Techniques. *Methodological Innovations*, 14(2).
- Fournier-Tombs, E. (2024):** An Ethical Grey Zone: AI Agents in Political Deliberations. *Carnegie Council for Ethics in International Affairs*. <https://www.carnegiecouncil.org/media/article/ethical-grey-zone-ai-agents-political-deliberation> (zadnji dostop: 27. 12. 2024).
- Fox, S. (2020):** The Entanglement of Nation and Epistemology: Glances into the Backyard of Academic Dignity. *Croatian Journal of Education*, 22(2), 193–210.
- Fraser, N. (1990):** Rethinking the Public Sphere: A Contribution to the Critique of Actually Existing Democracy. *Social Text*, 25/26, 56–80.
- Fraser, N. (2006):** Transnacionaliziranje javne sfere. *Teorija in praksa*, 43(1–2), 276–284.
- Freschi, A. C. in V. Mete (2009):** The Political Meanings of Institutional Deliberative Experiments: Findings on the Italian Case. *Sociologica*, 2–3, 1–55.
- Fridman, O. (2022):** *Memory Activism and Digital Practices after Conflict: Unwanted Memories*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Friess, D. in C. Eilders (2015):** A Systematic Review of Online Deliberation Research. *Policy & Internet*, 7(3), 319–339.
- Fuchs, C. (2014):** Social Media and the Public Sphere. *tripleC: Communication, Capitalism & Critique*, 12(1), 57–101.
- Fukuyama, F. (1992):** *The End of History and the Last Man*. New York: Free Press.
- Gaber, S. in V. Tašner (2019):** *Misliti socialne inovacije*. Ljubljana: Pedagoška fakulteta.
- Gabrič, A. (2002):** Slovenska kulturnopolitična razhajanja med kulturno ustvarjalnostjo in politično akcijo 1980–1987. *Zgodovinski časopis*, 56(1), 199–221.
- Gabrič, A. (ur.) (2012):** *Slovenska pot iz enopartijskega v demokratični sistem*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino (Zbirka *Vpogledi*; 5).
- García-Marzá, D. in P. Calvo (2024):** *Algorithmic Democracy: A Critical Perspective Based on Deliberative Democracy*. Berlin: Springer.
- Gastil, J., D. Braman in D. M. Kahan (2008):** Deliberation Across the Cultural Divide: Assessing the Potential for Reconciling Conflicting Cultural Orientations to Reproductive Technology. *George Washington Law Review*, 76(6), 1772–1797.
- Giannone, D. (2015):** Suspending Democracy? The Governance of the EU's Political and Economic Crisis as a Process of Neoliberal Restructuring. V: K. N. Demetriou (ur.), *The European Union in Crisis: Exploration in Representation and Democratic Legitimacy*. Switzerland: Springer International Publishing, 101–122.

- Giraudet, L.-G., B. Apouey, H. Arab, S. Baeckelandt, P. Bégout, N. Berghmans, N. Blanc, J.-Y. Boulín, E. Buge, D. Courant, A. Dahan, A. Fabre, J.-M. Fourniau, M. Gaborit, L. Granchamp, H. Guillemot, L. Jeanpierre, H. Landemore, J.-F. Laslier, A. Macé, C. Mellier, S. Mounier, T. Pénigaud, A. Póvoas, C. Rafidinarivo, P. Stamenkovic, S. Tilki-ete in S. Tournus (2022):** „Co-construction“ in Deliberative Democracy: Lessons from the French Citizens' Convention for Climate. *Humanities and Social Sciences Communications*, 9(1), 207.
- González Enríquez, C. (2002):** EU Enlargement as Seen from Eastern Europe: Expectations, Experiences, Disappointments and Euro-enthusiasm. *Real Instituto Elcano, WP 15*. http://www.realinstitutoelcano.org/wps/portal/rielcano_en/contenido?WCM_GLOBAL_CONTEXT=/elcano/elcano_in/zonas_in/dt15-2002 (zadnji dostop: 1. 12. 2020).
- Goodin, R. (2018):** If Deliberation Is Everything, Maybe It's Nothing. V: A. Bächtiger, J. S. Dryzek, J. Mansbridge in M. Warren (ur.), *The Oxford Handbook of Deliberative Democracy*. Oxford: Oxford University Press, 882–899.
- Goodin, R. E. in K. Spiekermann (2018):** *An Epistemic Theory of Democracy*. Oxford: Oxford University Press.
- Gora, A. in P. de Wilde (2020):** The Essence of Democratic Backsliding in the European Union: Deliberation and Rule of Law. *Journal of European Public Policy*, 29(3), 342–362.
- Graeber, D. in D. Wengrow (2021):** *The Dawn of Everything: A New History of Humanity*. London: Allen Lane.
- Grafenauer, B. (1991):** Srednja Evropa? Zakaj ne preprosto Evropa? V: P. Vodopivec (ur.), *Srednja Evropa*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 15–27.
- Grafenauer, I. (1960):** »Mišicina basen« od Zilje in njen pomen. *Slovenski etnograf*, 13, 13–30.
- Gray, W. (2020):** Print. V: P. Greenhill, J. T. Rudy, N. Hamer in L. Bosc (ur.), *The Routledge Companion to Media and Fairy-Tale Cultures*. London & New York: Routledge, 311–319.
- Gregorčič, M. in S. Jelenc-Krašovec (2018):** Transformativni potenciali učnih praks v participatornih proračunih: Primerjalna študija. *Časopis za kritiko znanosti*, 46(271), 195–219.
- Guardiancich, I. (2012):** The Uncertain Future of Slovenian Exceptionalism. *East European Politics and Societies*, 26(2), 380–399.
- Gustafson, S. M. (2011):** *Imagining Deliberative Democracy in the Early American Republic*. Chicago: University of Chicago Press.
- Gutmann, A. in D. Thompson (2018):** Reflections on Deliberative Democracy: When Theory Meets Practice. V: A. Bächtiger, J. S. Dryzek, J.

- Mansbridge in M. Warren (ur.), *The Oxford Handbook of Deliberative Democracy*. Oxford: Oxford University Press, 899–912.
- Haas, E. B. (1958):** *The Uniting of Europe: Political, Social, and Economic Forces, 1950–1957*. Stanford: Stanford University Press.
- Habermas, J. (1979):** Consciousness-Raising or Redemptive Criticism: The Contemporaneity of Walter Benjamin. *New German Critique*, 17, 30–59.
- Habermas, J. (1984):** *The Theory of Communicative Action (zv. I)*. Boston: Beacon Press.
- Habermas, J. (1987):** *The Theory of Communicative Action (zv. II)*. Boston: Beacon Press.
- Habermas, J. (1989):** *Strukturne spremembe javnosti*. Ljubljana: ŠKUC in Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- Habermas, J. (1996):** Further Reflections on the Public Sphere. V: C. Calhoun (ur.), *Habermas and the Public Sphere*. Cambridge, MA: MIT Press, 421–461.
- Habermas, J. (2001):** Why Europe Needs a Constitution. *New Left Review*, 11, 5–26.
- Habermas, J. (2012):** *The Crisis of the European Union: A Response*. Cambridge: Polity Press.
- Habermas, J. (2013):** Kako do prave Evrope? Demokracija, solidarnost in evropska kriza. <http://www.mladina.si/145819/kako-do-prave-evrope/> (zadnji dostop: 30. 11. 2020).
- Habermas, J. (2018):** Interview with Jürgen Habermas. V: A. Bächtiger, J. S. Dryzek, J. Mansbridge in M. Warren (ur.), *The Oxford Handbook of Deliberative Democracy*. Oxford: Oxford University Press, 870–882.
- Habermas, J. (2023):** *A New Structural Transformation of the Public Sphere and Deliberative Politics*. Cambridge: Polity Press.
- Haček, M. in S. Kukovič (2020):** Deliberative Democracy: The Case of Slovenia. *Political Preferences*, 27, 5–24.
- Halbwachs, M. (2001):** *Kolektivni spomin*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
- Hammack, P. L. (2008):** Narrative and the Cultural Psychology of Identity. *Personality and Social Psychology Review*, 12(3), 222–247.
- Hammond, M. (2019):** Sustainability as a Cultural Transformation: The Role of Deliberative Democracy. *Environmental Politics*, 29(1), 173–192.
- Hansen, P. (2000):** ‚European Citizenship‘, or Where Neoliberalism Meets Ethno-Culturalism. *European Societies*, 2(2), 139–165.
- Hansen, P. in S. Hager (2012):** *The Politics of European Citizenship*. New York & Oxford: Berghahn Books.

- Harari, Y. N. (2023):** *AI and the Future of Humanity (transcript)*. <https://singupost.com/transcript-ai-and-the-future-of-humanity-yuval-noah-harari/> (zadnji dostop: 28. 12. 2024).
- Hardt, M. in A. Negri (2011):** *Commonwealth*. Cambridge: Belknap Press of Harvard University Press.
- Harre, R. (1984):** *Personal Being: A Theory for Individual Psychology*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Hartz-Karp, J. in D. Marinova (2020):** Using Deliberative Democracy for Better Urban Decision-Making Through Integrative Thinking. *Urban Science*, 5(1), 3.
- Heath, J. (2024):** *Razsvetljenstvo 2.0: Kako povrniti razum v politiko, gospodarstvo in naša življenja*. Ljubljana: Mladinska knjiga in Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- Held, D. (1989):** *Modeli demokracije*. Ljubljana: Založba Krt.
- Hellmeier, S., R. Cole, S. Grahn, P. Kolvani, J. Lachapelle, A. Lührmann, S. F. Maerz, S. Pillai in S. I. Lindberg (2021):** State of the World 2020: Autocratization Turns Viral. *Democratization*, 28(6), 1053–1074.
- Hendriks, C. M., S. A. Ercan in J. Boswell (2020):** *Mending Democracy: Democratic Repair in Disconnected Times*. Oxford: Oxford University Press.
- Hobsbawm, E. J. (1965):** *Primitive Rebels: Studies in Archaic Forms of Social Movement in the 19th and 20th Centuries*. New York: Norton.
- Hobsbawm, E. J. (1979):** Pre-political Movements in Modern Politics. V: A. Kontos (ur.), *Powers, Possessions and Freedom*. Toronto: University of Toronto Press, 89–106.
- Hobsbawm, E. J. (1990):** *Nations and Nationalism Since 1780: Programme, Myth, Reality*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Holdo, M. (2020a):** Meta-Deliberation: Everyday Acts of Critical Reflection in Deliberative Systems. *Politics*, 40(1), 106–119.
- Holdo, M. (2020b):** A Relational Perspective on Deliberative Systems: Combining Interpretive and Structural Analysis. *Critical Policy Studies*, 14(1), 21–37.
- Horvat, B. (1989):** *ABC jugoslavenskog socijalizma*. Zagreb: Globus.
- Horvat, B., M. Marković in R. Supek (ur.) (1975):** *Self-Governing Socialism: A Reader (Volume Two: Sociology and Politics Economics)*. New York: International Arts and Sciences Press, Inc. White Plains.
- Horvat, K. (2020):** Intervju z Robertom Botterijem. <https://4d.rtvsllo.si/arhiv/intervju-tv/174722328> (zadnji dostop: 30. 3. 2021).
- Horvat, M. (2010):** *Evropska identiteta v procesih globalizacije*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- Hribar, S. in T. Hribar (2021):** *Slovenski razkoli in slovenska sprava: Usodni trk ‚valjhunstva‘ in boljševizma*. Ljubljana: Ciceron.

- Hribar, T. (2004):** *Evroslovenstvo*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Hussain, W. (2018):** The Common Good. V: E. N. Zalta (ur.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Stanford: Metaphysics Research Lab, Stanford University.
- ICOMOS (2019):** *The Future of Our Pasts: Engaging Cultural Heritage in Climate Action*. <https://civvih.icomos.org/wp-content/uploads/Future-of-Our-Pasts-Report-min.pdf> (zadnji dostop: 27. 12. 2024).
- Iniciativa mestni zbor (2023):** *10 let samoorganiziranega delovanja za mesto: Kdaj, če ne zdaj, in kdo, če ne jaz?* <https://mesanec.si/10-let-samoorganiziranega-delovanja-za-mesto-kdaj-ce-ne-zdaj-in-kdo-ce-ne-jaz/> (zadnji dostop: 17. 1. 2025).
- Interpret Europe (2020):** *Fostering Heritage Communities: Proceedings of the Web Conference 2020*. Interpret Europe. https://www.interpret-europe.net/fileadmin/Documents/publications/ie_conference_2020_fostering_heritage_communities_proceedings_2nd_ed.pdf (zadnji dostop: 27. 12. 2024).
- Jakovljevic, B. (2009):** *Daniil Kharmis: Writing and the Event*. Evanston, IL: Northwestern University Press.
- Jakovljević, B. (2021):** *Učinki odtujitve: Performans in samoupravljanje v Jugoslaviji, 1945–1991*. Ljubljana: Maska, zavod za založniško, kulturno in producersko dejavnost.
- Jameson, F. (1973):** The Vanishing Mediator: Narrative Structure in Max Weber. *New German Critique*, 1, 52–89.
- Jameson, F. (2002):** *The Political Unconscious: Narrative as a Socially Symbolic Act*. London & New York: Routledge Classics.
- Jameson, F. (2016):** Foreword to Darko Suvin, Splendour, Misery, and Potentialities: An X-Ray of Socialist Yugoslavia. V: D. Suvin (ur.), *Splendour, Misery, and Possibilities: An X-Ray of Socialist Yugoslavia*. Leiden & Boston: BRILL, XIX–XXI.
- Jensen, T. (2009):** The Democratic Deficit of the European Union. *Living Reviews in Democracy*, 1, 2. https://ethz.ch/content/dam/ethz/special-interest/gess/cis/cis-dam/CIS_DAM_2015/WorkingPapers/Living_Reviews_Democracy/Jensen.pdf (zadnji dostop: 27. 12. 2024).
- Jerše, S. (2017):** Slovenski kraji spomina: Pojmi, teze in perspektive zgodovinskih raziskav. *Zgodovinski časopis*, 71(155), 1–2, 246–267.
- Jezernik, B. (2010):** Slovenska kulturna dediščina in politika. V: B. Jezernik (ur.), *Kulturna dediščina in identiteta*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 7–29.
- Jogan, M. in Ž. Broder (2016):** Samostojna Slovenija in kolektivni zgodovinski spomin. *Teorija in praksa*, 53, posebna številka, 90–111.

- Kadoyama, M. (2018):** *Museums Involving Communities: Authentic Connections*. London: Routledge. <https://library.oapen.org/bitstream/id/1e846332-982f-44fd-939f-2dd901983d7d/9781351203982.pdf> (zadnji dostop: 27. 12. 2024).
- Kagan, R. (2002):** Power and Weakness. *Policy Review*, 113, 1–18.
- Kahambing, J. G. (2019):** Developing the Vanishing Mediator as Theoretical Framework: Synthesis and Application. *Journal of International Social Research*, 12(64), 470–479.
- Kardelj, E. (1939):** *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja*. <https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-P01N8SYD/bbb0ad03-4d80-4ad6-bed1-9077dd71c9e5/PDF> (zadnji dostop: 6. 11. 2022).
- Kardelj, E. (1977):** *Smeri razvoja političnega sistema socialističnega samoupravljanja*. Ljubljana: ČGP Komunist.
- Kardelj, E. (1979):** *Samoupravljanje in družbena lastnina*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Karpowitz, C. in T. Mendelberg (2018):** The Political Psychology of Deliberation. V: A. Bächtiger, J. S. Dryzek, J. Mansbridge in M. Warren (ur.), *The Oxford Handbook of Deliberative Democracy*. Oxford: Oxford University Press, 534–555.
- Kärriälä, I. (2024):** Ideological and Pragmatic Transformations: The Adoption of Neoliberal Ideas by Finnish and Swedish Conservative Parties Since the 1970s. *Scandinavian Journal of History*, 49(1), 114–140.
- Kastelic, M. (2020):** Dan in štafeta mladosti od Titove smrti do ukinitve (1980–1987). *Retrospektive*, 3(1), 58–90.
- Kastelic, M. (2020):** *Muren muzikant ali Kako so mravlje vzljubile umetnost (priredba slovenske ljudske basni: ta ljudske v stripu)*. Ljubljana: Forum.
- Kawecki, D. (2022):** End of Consensus? Ideology, Partisan Identity, and Affective Polarization in Finland 2003–2019. *Scandinavian Political Studies*, 45(4), 478–503.
- Keohane, R. O. (1969):** Lilliputians' Dilemmas: Small States in International Politics. *International Organization*, 23(2), 291–310.
- Kržan, M. (2017):** Jugoslovansko samoupravljanje in prihodnost socializma (spremna beseda). V: C. Samary, *Komunizem v gibanju: Zgodovinski pomen jugoslovanskega samoupravljanja*. Ljubljana: Založba I*cf.
- Kisić, V. (2013):** *Governing Heritage Dissonance: Promises and Realities of Selected Cultural Policies*. European Cultural Foundation.
- Kisić, V. (2018):** Heritage in the Era of Plurality. V: *Heritage is Ours: Citizens Participating in Decision Making*. Europa Nostra Finland. <https://issuu.com/europanostra/docs/2018-heritage-is-ours/1> (zadnji dostop: 27. 12. 2024).

- Kisić, V. (2021):** Heritage Research in the 21st Century: Departing from the Useful Futures of Sustainable Development. V: E. Stegmeijer in L. Veldpaus (ur.), *A Research Agenda for Heritage Planning: Perspectives from Europe*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing Limited, 21–38.
- Kisner, W. (2014):** Concrete Universality. V: R. Butler (ur.), *The Žižek Dictionary*. London & New York: Routledge, 44–50.
- Kmecl, M. (1996):** Regionalizem in slovenska literatura z vidika slovenske narodne identitete. V: D. Nečak (ur.), *Avstrija. Jugoslavija. Slovenija. Slovenska narodna identiteta skozi čas*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 111–117.
- Kmetijske in rokodelske novice (1843–1902).**
- Kocijančič-Pokorn, N. (2012):** Skrita ideologija v prevodih otroške literature. V: *Ideologije v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi* [na spletu]. Ljubljana, 55–61.
- Kohn, M. (2000):** Language, Power, and Persuasion: Toward a Critique of Deliberative Democracy. *Constellations*, 7(3), 408–429.
- Kolenec, J. (1993):** *Politična kultura Slovencev*. Ljubljana: Založba Karantanija.
- Koller, A. (2010):** The Public Sphere and Comparative Historical Research: An Introduction. *Social Science History*, 34(3), 261–290.
- Kolstø, P. (ur.) (2005):** *Myths and Boundaries in South-Eastern Europe*. London: Hurst & Company.
- Komel, M. (2009):** Proces proti četverici v *Časopisu za kritiko znanosti* – ko se osemdeseta prelevijo v devetdeseta. *Časopis za kritiko znanosti*, 37(237), 166–175.
- Koopmans, R. in P. Statham (ur.) (2010):** *The Making of a European Public Sphere: Media Discourse and Political Contention*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Konvencija Faro / Okvirna konvencija Sveta Evrope o vrednosti kulturne dediščine za družbo (2005).** http://www.sveteurope.si/sl/dokumenti_in_publikacije/konvencije/199/ (zadnji dostop: 27. 12. 2024).
- Koprivc, M. (2015):** *Edvard Kardelj in nacionalno vprašanje* (diplomsko delo). <http://dk.fdv.uni-lj.si/dela/Koprivc-Marko.PDF> (zadnji dostop: 6. 10. 2022).
- Kos, J. (2004):** Verbalni delikt v Sloveniji v osemdesetih letih. *Nova revija*, 23, 271/271, 298–338.
- Koselleck, R. (2002):** *The Practice of Conceptual History: Timing History, Spacing Concepts*. Stanford: Stanford University Press.
- Koskimaa, V. in T. Raunio (2020):** Encouraging a Longer Time Horizon: The Committee for the Future in the Finnish Eduskunta. *The Journal of Legislative Studies*, 26(2), 159–179.

- Kovačič Peršin, P. (ur.) (1999):** *Prihodnost Slovenije v evroatlantskih integracijah. Revija* 2000, 121.
- Kovačič, G. in T. Kuzmanić (2004):** Pojmovanje države in nacije pri novorevijaših v osemdesetih letih. *Časopis za kritiko znanosti*, 32(215/216), 245–265.
- Krastev, I. in S. Holmes (2018):** Imitation and Its Discontents. *Journal of Democracy*, 29(3), 117–128.
- Kropej, M. (1995):** *Pravljica in stvarnost: Odsev stvarnosti v slovenskih ljudskih pravljicah in povedkah ob primerih iz Štrekljeve zapuščine*. Ljubljana: ZRC SAZU.
- Kropej Telban, M. (2015):** Tipni indeks slovenskih ljudskih pravljic. Živalske pravljice in basni. Ljubljana: Založba ZRC.
- Kropej Telban, M. (2021):** *Pripovedno izročilo: Razvoj in raziskovanje*. Ljubljana: Založba ZRC.
- Kučan, M. (1996):** Nagovor. V: D. Nečak (ur.), *Avstrija. Jugoslavija. Slovenija. Slovenska narodna identiteta skozi čas*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 11–13.
- Kuljić, T. (2012):** *Kultura spominjanja: Teoretske razlage uporabe preteklosti*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.
- Labadi, S., F. Giliberto, I. Rosetti, L. Shetabi in E. Yildirim (2021):** *Heritage and the Sustainable Development Goals: Policy Guidance for Heritage and Development Actors*. https://openarchive.icomos.org/id/eprint/2453/13/ICOMOS_SDGPG_2022%20-%20FINAL3.pdf (zadnji dostop: 27. 12. 2024).
- Lafrenz Samuels, K. (2019):** Deliberate Heritage: Difference and Disagreement After Charlottesville. *The Public Historian*, 41(1), 121–132.
- Landemore, H. (2015):** Inclusive Constitution-Making: The Icelandic Experiment. *Journal of Political Philosophy*, 23(2), 166–191.
- Landemore, H. (2022):** Can AI Bring Deliberation to the Masses? *Stanford Institute for Human-Centered Artificial Intelligence*. <https://www.law.nyu.edu/sites/default/files/Helen%20Landemore%20Can%20AI%20bring%20deliberative%20democracy%20to%20the%20masses.pdf> (zadnji dostop: 27. 12. 2024).
- Lazzarato, M. (2014):** *Signs and Machines: Capitalism and the Production of Subjectivity*. Los Angeles: MIT Press.
- Le Goff, J. (2003):** Spremna beseda. V: Goody, J., *Evropska družina*. Ljubljana: Založba /*cf., Modra zbirka – Delajmo Evropo, 7–12.
- Lefebvre, H. (1975):** Elements for a Sociology of Self-Management. V: B. Horvat, M. Marković in R. Supek (ur.), *Self-Governing Socialism: A Reader (Volume Two: Sociology and Politics Economics)*. New York: International Arts and Sciences Press, Inc. White Plains, 14–19.

- Lendovšek, M. (1878):** *Slomšekove basni, prilike in povesti*. Celovec: Družba sv. Mohorja.
- Lerario, A. (2022):** The Role of Built Heritage for Sustainable Development Goals: From Statement to Action. *Heritage*, 5(3), 2444–2464.
- Levitsky, S. in D. Ziblatt (2018):** *How Democracies Die*. New York: Crown Publishing.
- Lindahl, C. (2020):** Definition and History of Fairy Tales. V: P. Greenhill, J. T. Rudy, N. Hamer in L. Bosc (ur.), *The Routledge Companion to Media and Fairy-Tale Cultures*. London & New York: Taylor & Francis Group, 11–19.
- Lindstrom, N. (2015):** *The Politics of Europeanization and Post-Socialist Transformations*. London: Palgrave Macmillan.
- Lipovetsky, M. (2005):** Introduction. V: M. Balina, H. Gosćilo in M. Lipovetsky (ur.), *Politicizing Magic: An Anthology of Russian and Soviet Fairy Tales*. Evanston: Northwestern University Press, 233–250.
- Live Magazines (2019):** *Heritage as a Means for Societal Challenges*. Live Magazines. <https://english.cultureelerfgoed.nl/publications/publications/2019/01/01/faro-convention-meeting.-report-2019> (zadnji dostop: 27. 12. 2024).
- Ljuštanović, J. (2016):** Yugoslav “Socialist Aestheticism” and the Emergence of Modern Children’s Poetry. *Croatian Journal of Education*, 18 (posebna izdaja), 2, 11–123.
- Long, T. (2016):** Small States, Great Power? Gaining Influence Through Intrinsic, Derivative, and Collective Power. *International Studies Review (Advance Access)*, 0, 1–21. https://www.researchgate.net/publication/311765016_Small_States_Great_Power_Gaining_Influence_Through_Intrinsic_Derivative_and_Collective_Power (zadnji dostop: 23. 12. 2020).
- Loo, O. (2014):** *The Original 1812 Grimm Fairy Tales*. Eigenverlag.
- Lovec, M. (ur.) (2019):** *Populism and Attitudes towards the EU in Central Europe*. Ljubljana: FDV.
- Lovšin, P., P. Mlakar in I. Vidmar (ur.) (2002):** *Punk je bil prej*. Ljubljana: Cankarjeva založba in ROPOT.
- Lusa, S. (2010):** Slovenska demokratizacija v osemdesetih. V: Z. Čepič (ur.), *Slovenija – Jugoslavija, krize in reforme 1968/1988*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino (*Zbirka Vpogledi*; 2), 331–347.
- Lusa, S. (2012):** *Razkroj oblasti: Slovenski komunisti in demokratizacija države*. Ljubljana: Modrijan.
- Luša, Đ. in P. Mijić (2012):** Vanjska politika malih država – normativna moć kao faktor utjecaja u međunarodnim odnosima. *Političke perspektive*, 2(3), 39–65.

- Luthar, O. (ur.) (2017):** *Of Red Dragons and Evil Spirits: Post-Communist Historiography between Democratization and New Politics of History*. Budapest & New York: CEU Press.
- Snoj, M. (2016):** *Slovenski etimološki slovar* (spletna izdaja na www.fran.si).
- Maia, R. C. M., D. Cal, J. Bargas in N. J. B. Crepalde (2020):** Which Types of Reason-Giving and Storytelling are Good for Deliberation? Assessing the Discussion Dynamics in Legislative and Citizen Forums. *European Political Science Review*, 12(2), 113–132.
- Majone, G. (2006):** The Common Sense of European Integration. *Journal of European Public Policy*, 13(5), 607–626.
- Majstorović, S. (1980):** *Cultural Policy in Yugoslavia: Self-Management and Culture*. Paris: UNESCO.
- Makarovič, S. (2019):** *Pod medvedovim dežnikom*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Malčič, M. (2023):** Political Polarisation in Slovenia and its Effects on Liberal Democracy. *Teorija in praksa*, 60(1), 24–47.
- Malle, A. (1996):** Narodna identiteta pri koroških Slovencih v 19. stoletju. V: D. Nečak (ur.), *Avstrija. Jugoslavija. Slovenija. Slovenska narodna identiteta skozi čas*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 218–228.
- Manosevitch, I. in E. Friedman (2021):** Accounting for Culture in Deliberation through Meta-Discursive Analysis. *Javnost – The Public*, 28(4), 407–425.
- Mansbridge, J. (2015):** A Minimalist Definition of Deliberation. V: P. Heller in V. Rao (ur.), *Deliberation and Development: Rethinking the Role of Voice and Collective Action in Unequal Societies*. Washington, DC: The World Bank, 27–50.
- Mansbridge, J., J. Bohman, S. Chambers, T. Christiano, A. Fung, J. Parkinson, D. Thompson in M. Warren (2012):** A Systemic Approach to Deliberative Democracy. V: J. Parkinson in J. Mansbridge (ur.), *Deliberative Systems: Deliberative Democracy at the Large Scale*. Cambridge: Cambridge University Press, 1–26.
- Mansbridge, J., J. Bohman, S. Chambers, D. Estlund, A. Føllesdal, A. Fung, C. Lafont, B. Manin in J. L. Martí (2010):** The Place of Self-Interest and the Role of Power in Deliberative Democracy. *Journal of Political Philosophy*, 18(1), 64–100.
- Marin, I. (ur.) (2006):** *Collective Decision Making Around the World: Essays on Historical Deliberation Practices*. Dayton: Kettering Foundation Press.
- Mastnak, T. (ur.) (1985):** *Socialistična civilna družba*. Ljubljana: Krt.
- Mastnak, T. (1998):** *Evropa med evolucijo in evtanazijo*. Ljubljana: Studia Humanitatis.

- Mastnak, T. (1999):** Priključevanje Slovenije Evropski zvezi in eksekucija slovenske državnosti. V: M. Brnič in T. Mastnak (ur.), *Suverenost Slovenije?* Ljubljana: Nova revija, 27–35.
- Mastnak, T. (2018):** Čemu osemdeseta? V: I. Španjol (ur.), *Osemdeseta, Slovenija in Jugoslavija skozi prizmo dogodkov, razstav in diskurzov.* Ljubljana: Moderna galerija, 17–31.
- Matičetov, M. (1959):** Pravljica o bobovi črni krpi (AT 295) v rokah W. Grimma, Levstika, Finžgarja in Tratarja. *Slovenski etnograf*, 12, 121–134.
- Matičetov, M. (1966):** Folklor v Jugoslaviji in kratek pripis. *Sodobnost*, 14(6), 627–634.
- Matvejevič, P. (1979):** Samoupravljanje in kulturno ustvarjanje. *Sodobnost*, 63(27), 2, 185–199.
- McBride, J. (1989):** Marooned in the Realm of the Profane: Walter Benjamin's Synthesis of Kabbalah and Communism. *Journal of the American Academy of Religion*, 57(2), 241–266.
- McKinney, S. (2024):** Integrating Artificial Intelligence into Citizens' Assemblies: Benefits, Concerns and Future Pathways. *Journal of Deliberative Democracy*, 20(1).
- McLuhan, M. (2011):** *Medium Is the Message: An Inventory of Effects.* Corte Madera: Gingko Press.
- Mencinger, J. (2004):** Transition to a National and a Market Economy: A Gradualist Approach. V: M. Mrak, M. Rojec in C. Silva-Jáuregui (ur.), *Slovenia: From Yugoslavia to the European Union.* Washington, DC: The World Bank, 67–83.
- Mencinger, J. (2017):** Zakaj je »manj« Evrope bolje kot »več« Evrope? V: T. Hribar (ur.), *Prenova Evrope: Prispevki za slovenski nacionalni program II.* Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 90–100.
- Metličar, I. (2019):** *Recepcija ljudske pravljice Mojca Pokrajculja pri otrocih in odraslih* (diplomsko delo). Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta. <https://repozitorij.uni-lj.si/IzpisGradiva.php?id=109980> (zadnji dostop: 6. 5. 2022).
- Mičič, A. (2004):** *Cenzura v tisku – Mladina in oblast od 1985 do osamosvojitve* (diplomsko delo). <http://dk.fdv.uni-lj.si/dela/Micic-Aleksandar.PDF> (zadnji dostop: 30. 3. 2021).
- Mikhaylovskaya, A. (2024):** Enhancing Deliberation with Digital Democratic Innovations. *Philosophy & Technology*, 37(3).
- Min, S.-J. (2009):** Deliberation, East Meets West: Exploring the Cultural Dimension of Citizen Deliberation. *Acta Politica*, 44, 439–458.
- Mladina (1980–1989):** *Ljubljana, glasilo ZSMS.*
- Möderndorfer, V. (2002):** Mojca Pokrajculja ali demitizirani mit o delu in pridnosti. *Otrok in knjiga*, 54, 95–99.

- Mojca Pokrajculja: Koroška pripovedka** (2022): Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Monroe, A. (2003):** *Pluralni monolit: Laibach in NSK*. Ljubljana: Maska (*Zbirka Transformacije*).
- Moore, A. (2012):** Following from the Front: Theorizing Deliberative Facilitation. *Critical Policy Studies*, 6(2), 146–162.
- Mouffe, C. (1999):** Deliberative Democracy or Agonistic Pluralism? *Social Research*, 66(3), 745–758.
- Mouffe, C. (2002):** Which Public Sphere for a Democratic Society? *Theoria*, 49(99), 55–65.
- Müller, J.-W. (2016):** *What Is Populism?* Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Musek, J. (1994):** *Psihološki portret Slovencev*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Musek, J. (1996):** Psihološke prvine narodne identitete in analiza slovenske samopodobe. V: D. Nečak (ur.), *Avstrija. Jugoslavija. Slovenija. Slovenska narodna identiteta skozi čas*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 174–204.
- Nederveen Pieterse, J. (2003):** Hyperpower Exceptionalism: Globalization the American Way. V: U. Beck, N. Sznaider in R. Winter (ur.), *Global America*. Liverpool: Liverpool University Press, 67–95.
- Negt, O. in A. Kluge (1993):** *Public Sphere and Experience: Toward an Analysis of the Bourgeois and Proletarian Public Sphere*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Ness, M. (2018):** Politics and Fairy Tales: Early Versions of »The Three Little Pigs«. <https://www.tor.com/2018/07/19/politics-and-fairy-tales-early-versions-of-the-three-little-pigs/> (zadnji dostop: 6. 5. 2022).
- Nguyen, D. (2015):** The Eurozone Crisis and the Transnational Public Sphere – A Clash of Frames. *Vocal International*. <http://www.vocaleurope.eu/?p=1800> (zadnji dostop: 29. 11. 2023).
- Niemeyer, S. (2013):** Democracy and Climate Change: What Can Deliberative Democracy Contribute? *Australian Journal of Politics & History*, 59(3), 429–448.
- Nikolajeva, M. (2002):** Fairy Tales in Society's Service. *Marvels & Tales*, 16(2), 171–187.
- Nonne, C. (2018):** A Rebirth of European Federalism in Slovenia? *The New Federalist*. <https://www.thenewfederalist.eu/a-rebirth-of-european-federalism-in-slovenia?lang=fr> (zadnji dostop: 1. 12. 2023).
- Nora, P. (1989):** Between Memory and History. *Les Lieux de Mémoire. Representations*, 26 (posebna številka: Memory and Counter-Memory), 7–24.

- Norberg, J. (2022):** *The Brothers Grimm and the Making of German Nationalism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Novak, B. (1991):** *Pavlihova frača*. Ljubljana: Magnolija.
- Novak, V. (2017):** Slovenija v EU svojih potencialov ne izkorišča (intervju z novinarjem Ryanom Heatherjem). *Društvo novinarjev Slovenije*. <https://novinar.com/novica/slovenija-v-eu-svojih-potencialov-ne-izkorisca/> (zadnji dostop: 1. 12. 2022).
- Nussbaum, M. C. (2001):** *Upheavals of Thought: The Intelligence of Emotions*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nye, J. S. (2004):** *Soft Power: The Means to Success in World Politics*. New York: Public Affairs.
- O'Flynn, I. in D. Caluwaerts (2018):** Deliberation in Deeply Divided Societies. V: A. Bächtiger, J. S. Dryzek, J. Mansbridge in M. Warren (ur.), *The Oxford Handbook of Deliberative Democracy*. Oxford: Oxford University Press, 741–754.
- O'Flynn, I. (2006):** *Deliberative Democracy and Divided Societies*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- O'Connor, J. (2022):** *Culture Goal? A New Vision for Art and Cultural Policy: An International Symposium*. <https://resetartsandculture.com/wp-content/uploads/2022/12/JUSTIN-OConnor-Background-Paper-Brussels.pdf> (zadnji dostop: 27. 12. 2024).
- OECD (2020):** *Innovative Citizen Participation and New Democratic Institutions: Catching the Deliberative Wave*. Paris: OECD Publishing.
- OECD (2023):** Innovative Public Participation. Dostopno na: <https://www.oecd.org/en/topics/sub-issues/open-government-and-citizen-participation/innovative-public-participation.html> (zadnji dostop: 17. 1. 2025).
- Oinas, F. J. (1973):** Folklore and Politics in the Soviet Union. *Slavic Review*, 32(1), 45–58.
- Olsen, N. (2012):** *History in the Plural: An Introduction to the Work of Reinhart Koselleck*. New York: Berghahn Books.
- Orosz, A. (2015):** Relation of Slovenia and the V4 from Perspective of Changing Foreign Policy of Slovenia. *Journal on European Perspectives of the Western Balkans*, 7(2), 37–53.
- Ortiz, C. (1999):** The Uses of Folklore by the Franco Regime. *The Journal of American Folklore*, 112(446), 479–496.
- Ostrom, E. (2021):** *Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Oswald, L. (2022):** Automating the Analysis of Online Deliberation? A Comparison of Manual and Computational Measures Applied to Climate

- Change Discussions. <https://doi.org/10.31235/osf.io/qmzwx> (zadnji dostop: 27. 12. 2024).
- Oswald, L. (2024):** More than News! Mapping the Deliberative Potential of a Political Online Ecosystem with Digital Trace Data. *Humanities and Social Sciences Communications*, 11(1), 1–16.
- Outhwaite, W. (2008):** *European Society*. Cambridge: Polity Press.
- Pajnik, M. in S. Zavratnik (2016):** Družbena gibanja in alternativna politika. *Družboslovne razprave*, 32(82), 7–11.
- Papacharissi, Z. (2009):** The Virtual Sphere 2.0: The Internet, the Public Sphere and Beyond. V: A. Chadwick in P. N. Howard (ur.), *Handbook of Internet Politics*. London: Routledge, 230–245.
- Pappas, G. F. (2008):** *John Dewey's Ethics: Democracy as Experience*. Bloomington: Indiana University Press.
- Parkinson, J. in J. Mansbridge (ur.) (2012):** *Deliberative Systems: Deliberative Democracy at the Large Scale, Theories of Institutional Design*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Parthasarathy, R. in V. Rao (2017):** *Deliberative Democracy in India* (Policy Research Working Paper No. 7995). *World Bank Group, Development Research Group, Poverty and Inequality Team*. <https://documents1.worldbank.org/curated/ar/428681488809552560/pdf/WPS7995.pdf> (zadnji dostop: 27. 12. 2024).
- Parthasarathy, R. in V. Rao (2018):** Deliberative Democracy in India. V: A. Bächtiger, J. S. Dryzek, J. Mansbridge in M. Warren (ur.), *The Oxford Handbook of Deliberative Democracy*. Oxford: Oxford University Press, 804–818.
- Parvin, P. (2015):** Is Deliberative Democracy Feasible? Political Disengagement and Trust in Liberal Democratic States. *The Monist*, 98(4), 407–423.
- Pasco-Pranger, M. (2015):** Finding Examples at Home: Cato, Curius Dentatus, and the Origins of Roman Literary Exemplarity. *Classical Antiquity*, 34(2), 296–321.
- Patberg, M. (2024):** Farewell to Constituent Power? The Conference on the Future of Europe, Citizens' Assemblies and the Democratic Minimum. *Global Constitutionalism*, 13(2), 411–428.
- Patterson, P. H. (2000):** The East is Read: The End of Communism, Slovenian Exceptionalism, and the Independent Journalism of *Mladina*. *East European Politics and Societies*, 14(2), 411–459.
- Pedrini, M. (2015):** Does Culture Matter for Deliberation? Linguistic Speech Cultures and Parliamentary Deliberation in Switzerland. *Journal of Deliberative Democracy*, 11(8).

- Pelikan, E. (2006):** Vsi antikomunisti – vsi demokrati. V: M. Ferenc in B. Petkovšek (ur.), *Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino: Zbornik 33. zborovanja Zveze zgodovinskih društev*. Ljubljana: Zbirka *Zgodovinskega časopisa*, 32, 273–283.
- Perica, V. in D. Gavrilović (2011):** *Political Myths in the Former Yugoslavia and Successor States: A Shared Narrative*. Dordrecht: Institute for Historical Justice and Reconciliation & Republic of Letters Publishing BV.
- Peternel, A. (2019):** *Participatorni proračun v Sloveniji: Primer Mestne občine Maribor*. Alma Mater Europaea – Evropski center, Maribor (magistrsko delo: mentorica Cirila Toplak).
- Petrič, E. (1996):** Zunanja politika majhnih držav. *Teorija in praksa*, 33(6), 876–897.
- Pfetsch, B. (2024):** The Decline of Deliberative Democracy in the Age of Digital Capitalism: Revisiting Habermas's New Structural Transformation of the Public Sphere. *International Journal of Communication*, 18, 4670–4673.
- Pinker, S. (2018):** *Enlightenment Now: The Case for Reason, Science, Humanism, and Progress*. New York: Penguin Books.
- Pinter, A. (2004):** Javnost in deliberativna demokracija pri Johnu Rawlsu. *Časopis za kritiko znanosti*, 32(217/218), 402–419.
- Pinter, A. (2005):** Historizacija javne sfere: Od dilem o nastanku k rekonstrukciji razvoja ideje javne sfere. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 15(1), 1–14.
- Pirjevec, J. (1996):** Vpliv slovensko-italijanskih odnosov na identiteto Slovencev v Italiji. V: D. Nečak (ur.), *Avstrija. Jugoslavija. Slovenija. Slovenska narodna identiteta skozi čas*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 235–241.
- Pirjevec, J. (2004):** Jugoslovanske vojne 1991–1999. V: B. Vilma (ur.), *Zgodovina v šoli*. Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo, 13(3–4), 4–12.
- Pirjevec, J. (2017):** Janez Evangelist Krek, Andrej Gosar, Edvard Kardelj. *Simpozij Janez Evangelist Krek: Sto let pozneje*. <https://www.youtube.com/watch?v=u9cVuItPhB8> (zadnji dostop: 11. 2. 2022).
- Piškuric, J. (2019):** *Bili nekoč so lepi časi: vsakdanjik v Ljubljani in okolici v času socializma*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino in Študijski center za narodno spravo.
- Pogovori o prihodnosti Slovenije pri predsedniku Republike Slovenije (2003–2005):** Pogovori so v video in pisni obliki arhivirani na tej povezavi: <http://www.prihodnost-slovenije.si/up-rs/ps.nsf> (zadnji dostop: 2. 12. 2020).

- Polanyi, K. (2008):** *Velika preobrazba: politični in ekonomski viri našega časa*. Ljubljana: Založba /^{*}cf.
- Poljanec, L. (1931):** Repa. *Zvonček (Ljubljana)*, 32(7).
- Polletta, F., Jasper, J. M. in J. Goodwin (2001):** *Passionate Politics: Emotions and Social Movements*. Chicago: University of Chicago Press.
- Polletta, F. in J. Lee (2006):** Is Telling Stories Good for Democracy? Rhetoric in Public Deliberation After 9/11. *American Sociological Review*, 71(5), 699–721.
- Poročilo o razvoju (2019):** Ljubljana: Urad RS za makroekonomske analize in razvoj. https://www.umar.gov.si/fileadmin/user_upload/razvoj_slovenije/2019/Porocilo_o_razvoju_2019.pdf (zadnji dostop: 20. 11. 2020).
- Potočnik, J. (2014):** Uvod. V: *10 let Slovenije v Evropski uniji: Pogledi nekdanjih članov Ožje pogajalske skupine*. Ljubljana: Ministrstvo za zunanje zadeve, 9–17.
- Poyet, C. in T. Raunio (2021):** Confrontational but Respecting the Rules: The Minor Impact of the Finns Party on Legislative–Executive Relations. *Parliamentary Affairs*, 74(4), 819–834.
- Požgan, J. in A. Bojinović Fenko (2012):** Kulturna diplomacija in kultura v mednarodnih odnosih: študija primera slovenske zunanje politike. *Družboslovne razprave*, 28(69), 25–53.
- Prunk, J. (1986):** *Slovenski narodni programi*. Ljubljana: Društvo 2000.
- Pukmeister, J. (1861):** *Nanos: slovenski zabavnik za 1862*. Ljubljana: J. R. Milic.
- Pušnik, M. (2017):** Media Memorial Discourses and Memory Struggles in Slovenia: Transforming Memories of the Second World War and Yugoslavia. *Memory Studies*, 12(4), 433–450.
- Quantson Davis, R., Gish, E. in K. Chitsike (2023):** *On the Significance of Religion for Deliberative Democracy*. London: Routledge.
- Rahten, A. (2009):** *Od habsburške monarhije do panevropske unije*. Ljubljana: Inštitut za civilizacijo in kulturo.
- Ramet, S. (1993):** Slovenia's Road to Democracy. *Europe-Asia Studies*, 45(5), 869–886.
- Ramet, P. (2002):** *Balkan Babel: The Disintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to the Fall of Milošević*. Oxford: Westview Press.
- Rawls, J. (1999):** *A Theory of Justice: Revised Edition*. Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Renan, E. (1990):** What is a Nation? V: Bhabha, H. K. (ur.), *Nation and Narration*. London & New York: Routledge, 8–22.
- Repe, B. (1992):** *Liberalizem v Sloveniji*. Ljubljana: Borec.
- Repe, B. (2001):** *Slovenci v osemdesetih letih*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije.

- Repe, B. (2002a):** *Jutri je nov dan. Slovenci in razpad Jugoslavije*. Ljubljana: Modrijan.
- Repe, B. (2002b):** *Viri o demokratizaciji in osamosvojitvi Slovenije (I. del: Opozicija in oblast)*. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije.
- Repe, B. (2004):** Slovenska osamosvojitve. V: B. Vilma (ur.), *Zgodovina v šoli*. Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo, 13(3–4), 12–36.
- Repe, B. (2006):** Mit in resničnost komunizma. V: M. Ferenc in B. Petkovšek (ur.), *Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino: Zbornik 33. zborovanja Zveze zgodovinskih društev*. Ljubljana: Zbirka Zgodovinskega časopisa, 32, 285–302.
- Repe, B. (2008):** Podobnosti in razlike med slovenskim (jugoslovanskim) in vzhodnoevropskim tipom socializma. V: N. Troha, M. Šom in B. Balkovec (ur.), *Evropski vplivi na slovensko družbo*. Zbirka Zgodovinskega časopisa, 35, 407–415.
- Reuchamps, M. in Y. Welp, ur. (2023):** *Deliberative Constitution-making: Opportunities and Challenges*. 1. izdaja. London & New York: Routledge.
- Ribičič, C., ur. (2003):** Izkušnje (slovenske) preteklosti in pogled v (evropsko) prihodnost. *Revus – Revija za ustavno teorijo in filozofijo prava*, 1, 15–43.
- Richardson-Little, N., Merrill, S. in L. Arlaud (2022):** Far-right anniversary politics and social media: The Alternative for Germany's contestation of the East German past on Twitter. *Journal of Information Science*, 15(6), 1153–1167.
- Riley, P. (2011):** Nazi Fairy Tales. <https://peggyriley.com/2011/10/04/nazi-fairy-tales/> (zadnji dostop: 11. 4. 2022).
- Rokavička: ukrajinska ljudska pravljica (2021):** Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Roselle, L. (2010):** Strategic Narratives of War: Fear of Entrapment and Abandonment During Protracted Conflict. Stockholm: SGIR. <http://stockholm.sgir.eu/uploads/Strategic%20Narratives%20of%20War.pdf> (zadnji dostop: 11. 4. 2022).
- Rosen, M., ur. (2018):** *Workers' Tales: Socialist Fairy Tales, Fables, and Allegories from Great Britain*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Rosetti, I., Bertrand Cabral, C., Pereira Roders, A., Jacobs, M. in R. Albuquerque (2022):** Heritage and Sustainability: Regulating Participation. *Sustainability*, 14(3), 1674.
- Ross, A. (2019):** *Revolution and History in Walter Benjamin: A Conceptual Analysis*. New York: Routledge.
- Rothstein, B. (2019):** Epistemic Democracy and the Quality of Government. *European Politics and Society*, 20(1), 16–31.
- Ruiz, P. (2024):** Not Forgetting Black Lives Matter: Memory, Protest and Counterpublics. *Javnost – The Public*, 31(2), 253–269.

- Rus, V. (2009):** *Tretja pot med antikapitalizmom in postsocializmom*. Ljubljana: Sophia.
- Rutar, T. (2023):** The Prehistory of Violence and War: Moving beyond the Hobbes–Rousseau quagmire. *Journal of Peace Research*, 60(4), 720–726.
- Ryfe, D. M. (2006):** Narrative and Deliberation in Small Group Forums. *Communication Theory*, 16(3), 333–358.
- Ryfe, D. (2007):** Toward a Sociology of Deliberation. *Journal of Public Deliberation*, 3(1).
- Sachs, J. D., Lafortune, G., Fuller, G. in E. Drumm (2023):** *Sustainable Development Report 2023: Implementing the SDG Stimulus*. Paris: SDSN; Dublin: Dublin University Press.
- Samary, C. (2017):** *Komunizem v gibanju: Zgodovinski pomen jugoslovanskega samoupravljanja*. Ljubljana: Založba I*cf.
- Samuels, K. L. in J. D. Daehnke, ur. (2023):** *Heritage and Democracy: Crisis, Critique, and Collaboration*. Gainesville: University Press of Florida.
- Sanchez Bajo, C. in B. Roelants (2015):** *Kapital in past zadolževanja. Združništvo kot alternativa*. Ljubljana: Modrijan.
- Sanders, L. M. (1997):** Against Deliberation. *Political Theory*, 25(3), 347–376.
- Sass, J. in J. S. Dryzek (2014):** Deliberative Cultures. *Political Studies*, 42(1), 3–25.
- Sass, J. (2018):** Deliberative Ideals Across Diverse Cultures. V: A. Bächtiger, J. S. Dryzek, J. Mansbridge in M. Warren (ur.), *The Oxford Handbook of Deliberative Democracy*. Oxford: Oxford University Press, 85–99.
- Savnik, U. (2018):** Tanja Oblak Črnič, FDV: Predlagam.vladi.si bolj deluje kot predlagam.sebi.si. *Podcrto.si*, 16. 4. 2018.
- Scharpf, F. W. (1999):** *Governing in Europe: Effective and Democratic?* Oxford: Oxford University Press.
- Schlesinger, P. (2001):** From Cultural Protection to Political Culture? Media Policy and the European Union. V: L. E. Cederman in L. Rienner (ur.), *Constructing Europe's Identity: The External Dimension*. London & Boulder: Routledge, 91–115.
- Schmid, C. von (1836):** *Prijétne pripovedi sa otrôke*. Celovec: Janes Leon.
- Schmidt, V. (2010):** Democracy and Legitimacy in the European Union Revisited – Input, Output and Throughput. *KFG Working Paper*, Free University Berlin.
- Schmidt, V. in M. Wood (2019):** Conceptualizing Throughput Legitimacy: Procedural Mechanisms of Accountability, Transparency, Inclusiveness and Openness in EU Governance. *Public Administration*, 97(4), 727–740.
- Schneiderhan, E. in S. Khan (2018):** Deliberation in Sociology. V: A. Bächtiger, J. S. Dryzek, J. Mansbridge in M. Warren (ur.), *The Oxford Handbook of Deliberative Democracy*. Oxford: Oxford University Press, 572–583.

- Schönwerth, F. X. von (2015):** *The Turnip Princess: And Other Newly Discovered Fairy Tales*. New York: Penguin Books.
- Sen, A. (2009):** *The Idea of Justice*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Shahar, D. C. (2015):** Rejecting Eco-Authoritarianism, Again. *Environmental Values*, 24(3), 345–366.
- Shapiro, I. (1999):** Enough of Deliberation: Politics is about Interests and Power. V: S. Macedo (ur.), *Deliberative Politics: Essays on Democracy and Disagreement*. New York: Oxford University Press, 28–39.
- Shore, C. (2006):** In uno Plures. EU Cultural Policy and the Governance of Europe. *Cultural Analysis*, 5, 7–26.
- Shortall, R., Itten, A., van der Meer, M., Murukannaiah, P. in C. Jonker (2022):** Reason against the machine? Future directions for mass online deliberation. *Frontiers in Political Science*, 4, 946589.
- Siedentop, L. (2003):** *Demokracija v Evropi*. Ljubljana: Študentska založba.
- Singer, I. B. (1992):** *Isaac Bashevis Singer: Conversations*. Jackson & London: University Press of Mississippi.
- Smith, A. D. (1991):** *National Identity*. London: Penguin.
- Snyder, L. (1951):** Nationalistic Aspects of the Grimm Brothers' Fairy Tales. *The Journal of Social Psychology*, 33(2), 209–223.
- Splichal, S. (1997):** *Javno mnenje: teoretski razvoj in spori v 20. stoletju*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede (zbirka Javnost).
- Splichal, S. (2012):** *Transnationalization of the Public Sphere and the Fate of the Public*. New York: Hampton Press.
- Splichal, S. (2024a):** Javni razum, umetna inteligenca in zasebno dobro na poti v digitalno oligarhijo. V: K. Vidmar Horvat (ur.), *Pisma zanamcem*. Ljubljana: Založba Univerze v Ljubljani, 41–56.
- Splichal, S. (2024b):** The Rise of Contractual Publics: Conceptual Crisis and the Tech-Driven Siege of the Public Sphere. *Javnost – The Public*, 31(1), 1–25.
- Steenbergen, M. R., Bächtiger, A., Spörndli, M. in J. Steiner (2003):** Measuring Political Deliberation: A Discourse Quality Index. *Comparative European Politics*, 1, 21–48.
- Steiner, J. (2008):** Concept Stretching: The Case of Deliberation. *European Political Science*, 7(2), 186–190.
- Steiner, J. (2012):** *The Foundations of Deliberative Democracy: Empirical Research and Normative Implications*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Steiner, J., Bächtiger, A., Spörndli, M. in M. R. Steenbergen (2005):** *Deliberative Politics in Action: Analyzing Parliamentary Discourse, Theories of Institutional Design*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Steiner, J., Jaramillo, M. C., Maia, R. in S. Mameli (2020):** *Deliberation across Deeply Divided Societies: Transformative Moments*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Stevenson, H. in J. S. Dryzek (2014):** *Democratizing Global Climate Governance*. Cambridge & New York: Cambridge University Press.
- Stewart, E. in D. Hartmann (2020):** The New Structural Transformation of the Public Sphere. *Sociological Theory*, 38(2), 170–191.
- Stokke, K. (2010):** The Soft Power of a Small State. Discursive Constructions and Institutional Practices of Norway's Peace Engagement. *PCD Journal*, 2(1), 137–173.
- Stolwijk, S. B., Oschatz, C., Heseltine, M. in D. Trilling (2023):** Refining deliberative standards for online political communication: Introducing a summative approach to designing deliberative recommender systems. *CEUR Workshop Proceedings*, 3639, 1–12.
- Stråth, B. (2002):** A European Identity. To the Historical Limits of the Concept. *European Journal of Social Theory*, 5(4), 387–401.
- Suiter, J., Farrell, D. M., Harris, C. in P. Murphy (2022):** Measuring Epistemic Deliberation on Polarized Issues: The Case of Abortion Provision in Ireland. *Political Studies Review*, 20(4), 630–647.
- Sunstein, C. R. (2002):** The Law of Group Polarization. *Political Philosophy*, 10(2), 175–195.
- Sunstein, C. R. (2017):** *#Republic: Divided Democracy in the Age of Social Media*. New York: Princeton University Press.
- Sunstein, C. R. (2021):** *Liars: Falsehoods and Free Speech in an Age of Deception*. New York: Oxford University Press.
- Suteu, S. (2019):** The Populist Turn in Central and Eastern Europe: Is Deliberative Democracy Part of the Solution? *European Constitutional Law Review*, 15(3), 488–518.
- Suvín, D. (2016):** *Splendour, Misery, and Possibilities: An X-Ray of Socialist Yugoslavia*. Leiden & Boston: BRILL.
- Španjol, I., ur. (2018):** *Osemdeseta: Slovenija in Jugoslavija skozi prizmo dogodkov, razstav in diskurzov*. Ljubljana: Moderna galerija.
- Štefan, A. (1999):** *Folklorno pripovedovanje kot prepletanje izročila in osebne ustvarjalnosti* (magistrska naloga). Ljubljana: Oddelek za slovenske jezike in književnosti, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani.
- Štefan, A. (2013):** *Gugalnica za vse*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Štefan, A. (2015):** *Bobek in barčica*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Štefan, A. (2019):** *Tristo zajcev: najlepše slovenske ljudske pravljice iz zapuščine Milka Matičetovega*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

- Štiks, I. in S. Horvat (2015):** *Dobro došli v puštinju postsocializma*. Zagreb: Fraktura.
- Taber, C. S. in M. Lodge (2006):** Motivated Scepticism in the Evaluation of Political Beliefs. *American Journal of Political Science*, 50(3), 755–769.
- Talisse, R. (2017):** New Trouble for Deliberative Democracy. *Les ateliers de l'éthique*, 12(1), 107–123.
- Tatar, M., ur. (1999):** *The Classic Fairy Tales*. New York & London: W.W. Norton.
- Tavčar, I. (1889):** Grajski pisár; Zgodovinska podoba. *Ljubljanski zvon*, 9(7).
- Teverson, A. (2020):** Marxism. V: P. Greenhill, J. T. Rudy, N. Hamer in L. Bosc (ur.), *The Routledge Companion to Media and Fairy-Tale Cultures*. Taylor & Francis Group, 47–55.
- The Swedish National Heritage Board (2014):** *Faro Convention: Report from the Swedish National Heritage Board*. <https://historicengland.org.uk/content/docs/research/faro-conventionpdf/> (zadnji dostop: 27. 12. 2024).
- Tilly, C. (2000):** Processes and Mechanisms of Democratization. *Sociological Theory*, 18(1), 1–16.
- Tomšič, I. (1872):** *Krištofa Šmid-a sto malih pripovedek za mladost*. Ljubljana: Založba J. Giontini.
- Tönnies, F. (1999):** *Skupnost in družba: temeljni pojmi čiste sociologije*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Toplak, C. (2014):** Za nov družbeni red: genealogija samoupravljanja. *Ars in Humanitas*, 8(1), 118–135.
- Toplak, C. (2019):** Avtonomizem in egalitarizem po slovensko: med (pred) moderno in (post)kolonialnostjo. *Teorija in praksa*, 56(1), 269–287.
- Tratnik, P. in M. Horvat (2021):** Pravica do dediščine in trajnostni razvoj – zaključki participativne raziskave. *Mednarodna konferenca Pravica do dediščine kot spodbuda za trajnostni razvoj* (Ministrstvo za kulturo RS). https://www.gov.si/assets/ministrstva/MK/FOTO/Predsedovanje-2021/Pravica-do-dediscine/Objave-splet/EN/Prezentacije/Polona-Tratnik-in-Marjan-Horvat_The-Right-to-Heritage-Survey-Tratnik-Horvat-New-University-Faculty-for-Slovene-and-International-Stu.pdf (zadnji dostop: 27. 12. 2024).
- Tratnik, P. (2020):** Pravljica: družbena resničnost in mirabilis – s posebnim ozirom na renesančne različice pravlјice o Pepelki. *Studia Historica Slovenica*, 20, 957–984.
- Tratnik, P. (2022):** Biopolitični prispevek francoskih pravlјic poznega 17. stoletja k oblikovanju disciplinarne družbe. *Primerjalna književnost*, 45(1), 135–156.

- Trbižan, N. (2011):** *Razširjenost deliberacije v spletnih političnih razpravah: primer portala predlagam.vladi.si* (diplomsko delo). Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede (mentor: Tanja Oblak-Črnič, so-mentor: Jernej Prodnik).
- Trenz, H. J. (2012):** The European Public Sphere in Times of Crisis: Disentangling the Debate: Introductory remarks. *Romanian Journal of Communication and Public Relations*, 14(1), 7–9.
- UCLG (2018):** *Culture in the Sustainable Development Goals: A Guide for Local Action*. https://www.uclg.org/sites/default/files/culture_in_the_sdgs.pdf (zadnji dostop: 27. 12. 2024).
- UNESCO (2018):** *Culture for the 2039 Agenda*. Paris: UNESCO. Dostopno na <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000264687> (zadnji dostop: 27. 12. 2024).
- UNESCO (2022a):** *UNESCO World Conference on Cultural Policies and Sustainable Development – MONDIACULT 2022 (Final Declaration)*. https://www.unesco.org/sites/default/files/medias/fichiers/2022/10/6.MONDIACULT_EN_DRAFT%20FINAL%20DECLARATION_FINAL_1.pdf (zadnji dostop: 27. 12. 2024).
- Ungerer, F. in H.-J. Schmid, ur. (2013):** *An Introduction to Cognitive Linguistics*. London: Routledge.
- United Nations (2021):** *Our Common Agenda: Report of the Secretary-General*. New York: United Nations. <https://www.un.org/en/content/common-agenda-report/> (zadnji dostop: 27. 12. 2024).
- Unuk, J., ur. (2002):** *Slovenske pravljice*. Ljubljana: Nova revija.
- Ury, W., ur. (2002):** *Must We Fight? From the Battlefield to the Schoolyard – A New Perspective*. New York: John Wiley & Sons.
- V-Dem Institute (2019):** *Democracy Facing Global Challenges (V-Dem Annual Democracy Report 2019)*. https://www.v-dem.net/documents/16/dr_2019_CoXPbb1.pdf (zadnji dostop: 28. 12. 2024).
- V-Dem (2021):** *The Case for Democracy: Do Democracies Perform Better Combatting Climate Change? (Policy brief)*. https://www.v-dem.net/media/publications/pb_31.pdf (zadnji dostop: 27. 12. 2024).
- V-Dem Institute (2022):** *Democracy Report 2022: Autocratization Changing Nature?* https://v-dem.net/media/publications/dr_2022.pdf (zadnji dostop: 28. 12. 2024).
- V-Dem Institute (2023):** *Democracy Report: Defiance in the Face of Autocratization*. https://v-dem.net/documents/29/V-dem_democracyreport2023_lowres.pdf (zadnji dostop: 28. 12. 2024).
- V-Dem (2024):** *Codebook*. https://v-dem.net/documents/38/V-Dem_Codebook_v14.pdf (zadnji dostop: 28. 12. 2024).

- Veldpaus, L., Kisić, V., Stegmeijer, E. in J. Janssen (2021):** Towards a more just world: an agenda for transformative heritage planning futures. V: *A Research Agenda for Heritage Planning Perspectives from Europe* (ur. E. Stegmeijer in L. Veldpaus). Cheltenham: Edward Elgar Publishing Limited, 21–38.
- Velikonja, M. (2005):** *Evroza: Kritika novega evrocentrizma*. Ljubljana: Mirovni inštitut.
- Velikonja, M. (2012):** Preteklost v 26 slikah. Spremna beseda. V: *Kuljić, T. (2012): Kultura spominjanja. Teoretske razlage uporabe preteklosti*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 9–11.
- Vidmar Horvat, K. (2014a):** Rebordering the Perspective on the EU: a View from the Slovenian Periphery. *Javnost – The Public*, 21(3), 93–108.
- Vidmar Horvat, K. (2014b):** Kozmopolitska kultura in slovenska literatura: prispevek majhne nacije k svetovni dediščini prihodnosti. V: *Prihodnost v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 85–92.
- Vidmar Horvat, K. (2018):** *Periferna Evropa: tranzitologija in postkrizni diskurzi v jugovzhodni Evropi*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- Visvizi, A. (2015):** Slovenia's Role in the Visegrad Group: a View from Poland. *Journal on European Perspectives of the Western Balkans*, 7(2), 173–185.
- Vizija Slovenije 2050.** <https://www.rtvsllo.si/files/novice/vizija-slovenije.pdf> (zadnji dostop: 28. 12. 2024).
- Vodopivec, P., ur. (1991):** *Srednja Evropa*. Ljubljana: Založba Mladinska knjiga.
- Vodopivec, P. (1996):** Nekaj opozoril na vzporednice in razlike v narodnem oblikovanju Slovencev in Bretoncev. V: *Nečak, D. (ur.): Avstrija. Jugoslavija. Slovenija. Slovenska narodna identiteta skozi čas*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 62–74.
- Vodopivec, P. (2003):** Zunanja politika kot zgodovinska izkušnja prostora in ljudi. V: *Pogovori o prihodnosti Slovenije pri predsedniku Republike Slovenije. V svetu dejavna in prepoznavna Slovenija: prednostne naloge slovenske zunanje politike*. Ljubljana: Urad predsednika republike, 98–102.
- Vodopivec, P. (2006):** *Od Pohlinove slovnice so samostojne države: slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do konca 20. stoletja*. Ljubljana: Modrijan.
- Vodopivec, M. (2023):** Iniciativa Mestni zbor: desetletje samoorganiziranega delovanja za mesto. *Etnološka tribina*, 46(53), 98–123.
- Vodovnik, Ž. (2014):** Demokratizacija in nova družbena gibanja. *Teorija in praksa*, 51(2–3), 415–433.

- Volkmer, I. (2014):** *The Global Public Sphere: Public Communication in the Age of Reflective Interdependence*. Cambridge: Polity Press.
- Leyen, U. von der (2020):** *A Union that Strives for More. My Agenda for Europe*. https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/political-guidelines-next-commission_en_0.pdf (zadnji dostop: 1. 12. 2021).
- Vreg, F. (1980):** *Javno mnenje in samoupravna demokracija*. Maribor: Založba Obzorja.
- Vučetić, R. (2018):** *Coca-Cola Socialism: Americanization of Yugoslav Culture in the Sixties*. Budapest & New York: Central European University Press.
- Vurnik, B. (2005):** *Med Marxom in punkom: vloga Zveze socialistične mladine Slovenije pri demokratizaciji Slovenije 1980–1990*. Ljubljana: Modrijan.
- Warren, M. E. (2017):** A Problem-based Approach to Democratic Theory. *The American Political Science Review*, 111(1), 39–53.
- Weber, M. (1965):** *Politics as a Vocation*. Philadelphia: Fortress Press.
- Weber, M. (1988):** *Protestantska etika in duh kapitalizma*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
- Wendt, A. (1995):** Constructing International Politics. *International Security*, 20(1), 71–81.
- Willis, R., Curato, N., in G. Smith (2022):** Deliberative democracy and the climate crisis. *Wiley Interdisciplinary Reviews: Climate Change*, 13(2).
- Woodward, S. L. (1995):** *Balkan Tragedy. Chaos and Dissolution after the Cold War*. Washington DC: The Brookings Institution.
- Yates, J. F. in S. de Oliveira (2016):** Culture and Decision Making. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 136, 106–118.
- Young, I. M. (2002):** *Inclusion and Democracy*. Oxford: Oxford University Press.
- Zagato, L. (2015):** The Notion of „Heritage Community“ in the Council of Europe's Faro Convention. V: *Between Imagined Communities of Practice: Participation, Territory and the Making of Heritage* (ur. N. Adell, R. F. Bendix, C. Bortolotto in M. Tauschek). Göttingen: Göttingen University Press, 141–168.
- Zajc, M. (2015):** Slovenian Intellectuals and Yugoslavism in the 1980s. Propositions, Theses, Questions. *Südosteuropäische Hefte*, 4(1), 46–65.
- Zajc, M. (2017):** ZSMS iz družbenopolitične organizacije v politično stranko. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 57(1), 187–204.
- Zamharir, H., Lubis, S., in B. Aprius (2023):** The culture of deliberation in Muslim society and the challenge of mutual respect among cultures: Social and political perspectives. *Hamdard Islamicus*, 46(4), 35–45.
- Združeni narodi (2015):** *Agenda za trajnostni razvoj 2030*. Ministrstvo za zunanje zadeve Republike Slovenije. <https://www.gov.si/assets/ministrstva/>

- MZZ/Dokumenti/multilateral/razvojno-sodelovanje/publikacije/Agenda_za_trajnostni_razvoj_2030.pdf (zadnji dostop: 27. 12. 2024).
- Združeni narodi (2024):** *Governing AI for Humanity (Final Report)*. https://www.un.org/sites/un2.un.org/files/governing_ai_for_humanity_final_report_en.pdf (zadnji dostop: 28. 12. 2024).
- Zielonka, J. (2018):** *Counter-Revolution: Liberal Europe in Retreat*. London: London University Press.
- Ziolkowski, J. (2010):** *Fairy Tales from Before Fairy Tales: The Medieval Latin Past of Wonderful Lies*. Michigan: University of Michigan Press.
- Zipes, J. (1975):** Breaking the Magic Spell: Politics and the Fairy Tale. *New German Critique*, 6, 116–135.
- Zipes, J. (1997):** *Fairy Tales and Fables from Weimar Days*. Wisconsin: University of Wisconsin Press.
- Zipes, J. (2006):** *Why Fairy Tales Stick: The Evolution and Relevance of a Genre*. New York & London: Taylor in Francis.
- Zipes, J. (2011):** *Fairy Tales and the Art of Subversion*. London: Routledge.
- Zipes, J. (2012):** *The Irresistible Fairy Tale: The Cultural and Social History of a Genre*. Princeton & Oxford: Princeton University Press.
- Zipes, J. (2019):** *Ernst Bloch: The Pugnacious Philosopher of Hope*. Cham: Springer International Publishing.
- Zupančič, R. (2011):** Normative Power as a Means of a Small State in International Relations: The Role of Slovenia within 'the EU Concert' of Normative Power in the Western Balkans. *Romanian Journal of European Affairs*, 11(4), 56–76.
- Zur Mühlen, H. (1925):** *Fairy Tales for Workers' Children*. Chicago: Daily Worker Publ.
- Žagar, K. (2013):** *Deliberativna/posvetovalna demokracija*. Državni zbor Republike Slovenije, Raziskovalno-dokumentacijski sektor. https://fotogalerija.dz-rs.si/datoteke/Publikacije/Zborniki_RN/2013/Deliberativna_-_posvetovalna_demokracija.pdf (zadnji dostop: 27. 12. 2024).
- Žerdin, A. (1997):** *Generali brez kape. Čas Odbora za varstvo človekovih pravic*. Ljubljana: Krtina.
- Žižek, S. (1984):** Krekovstvo. *Družboslovne razprave*, 1, 147–164.
- Žižek, S. (1987):** *Jezik, ideologija, Slovenci*. Ljubljana: Delavska enotnost.
- Žižek, S. (2006):** Defenders of the Faith. *New York Times*, 2. marec.

Povzetek

Monografija se osredinja na vprašanje, kako v današnjih zapletenih časih, zaznamovanih z novo transformacijo javne sfere, nazadovanjem demokracije v svetu, erozijo kakovosti deliberacije in kontingentnostjo sodobnih izzivov in kriz, spodbuditi javno razpravo z oblikovanjem nove vizije prihodnosti, utemeljene na dialogu, usmerjenem v zagotavljanje socialno- in okoljsko-trajnostnega razvoja.

Pri iskanju odgovorov na to vprašanje se opira na več idejnih sklopov, ki poudarjajo vlogo inkluzivne in kakovostne deliberacije v političnem odločanju. V teoretskem izhodišču, na osnovi norm deliberativne demokracije, razvije univerzalni raziskovalni okvir, občutljiv za kulturne in družbeno-zgodovinske posebnosti družb, ki omogoča raziskovanje razvoja in vpliva vgrajenih deliberativnih praks na sodobno politično odločanje.

Na tej osnovi predstavi izvirno metodo transhistorične deliberativne demokracije, ki jo je avtor razvil za sistematično analizo longitudinalnega vpliva kulturno, kognitivno in zgodovinsko pogojenih deliberativnih praks na konfiguracijo družbeno-integrativnega diskurza. Ta metoda je v knjigi uporabljena za analizo razvoja slovenske nacionalne epistemologije.

Empirični del je členjen kronološko. V prvih dveh poglavjih monografija obravnava vgrajene deliberativne prakse v slovenskem narativnem izročilu. V nadaljevanju se osredotoča na raziskovanje deliberativnih praks v obdobju oblikovanja slovenskega (post)tranzicijskega družbenopolitičnega diskurza. Proučuje tudi deliberativne prakse na področju varovanja in ohranjanja kulturne dediščine v povezavi s trajnostnim razvojem. Posebno pozornost namenja

analizi prednosti in pomanjkljivosti moderiranih deliberativnih dogodkov (t. i. minijavnosti in državljanske skupščine) pri oblikovanju in preoblikovanju javne deliberacije. Monografija podrobno razčleni vpliv družbenih omrežij in umetne inteligence na kakovost javne deliberacije in analizira možnosti za raziskovanje specifik in kakovosti deliberacije z metodami, podprtimi s strojnim učenjem.

Knjiga s svojo izvirno metodo razvija koncepte in orodja, ki jih v empiričnih analizah prilagaja specifikam razvoja slovenskega družbenopolitičnega diskurza. Predstavljena orodja, koncepti in analize so zasnovani z zavestjo o njihovi vlogi in potencialih pri krepitevi deliberacije na sistemski ravni, zagotavljanju politične in družbene stabilizacije ter ohranjanju socialno in okoljsko trajnostnega razvoja družbe.

Summary

The monograph examines how, in today's complex global situation – marked by the ongoing transformation of the public sphere, global democratic backsliding, the erosion of deliberative quality, and the uncertainty of the various and varied challenges, risks, and crises we are facing – public debate can be reinvigorated by developing a new vision of the future, grounded in dialogue aimed at ensuring social and environmental sustainability.

In seeking answers to this question, the monograph draws on several conceptual frameworks that emphasize the role of inclusive and high-quality deliberation in political decision-making. In its theoretical foundation, it develops a universal research framework based on the norms and principles of deliberative democracy. This framework is sensitive to the cultural and historical specificities of societies while also enabling the study of how embedded deliberative practices shape contemporary political decision-making.

Building on this foundation, the book introduces an original methodology – transhistorical deliberative democracy – developed by the author for the systematic analysis of the longitudinal impact of culturally, cognitively, and historically embedded deliberative practices on the configuration of socially integrative discourse. This method is applied in the book to analyse the evolution of Slovenia's discourse on societal development.

The empirical section is structured chronologically. The first two chapters examine the deliberative practices embedded in Slovenia's narrative tradition. The following sections explore deliberative practices during the formation of Slovenia's (post-)transitional socio-political discourse. They also explore

deliberative practices related to the safeguarding and preservation of cultural heritage in connection with sustainable development. Particular attention is given to analysing the benefits and limitations of moderated deliberative events (so-called mini-publics and citizen's assemblies) in shaping and transforming public deliberation.

The monograph provides an in-depth examination of the impact of social media and artificial intelligence on the quality of public deliberation, and explores the potential for analysing deliberation's distinctive features and deliberative quality using computational methods supported by machine learning.

The book, through its original methodology, develops concepts and tools that are adapted in empirical analyses to the specificities of the development of Slovenia's socio-political discourse. The tools, concepts, and analyses it presents have been developed with an awareness of their role and potential in strengthening deliberation at a systemic level, ensuring political and social stabilization, and promoting socially and environmentally sustainable societal development.

Imensko kazalo

A

Ackerman, Bruce 22, 34
 Adam, Frane 91
 Addis, Adeno 22
 Afanasjev, Aleksander 54,
 74–75
 Ahlberger, Christer 33, 47
 Alizada, Nazifa 37
 Alnemr, Nardine 188
 Anderson, Benedict 46
 Andersson, Frida 179
 Anouilh, Jean 51
 Appadurai, Arjun 21
 Applebaum, Anne 146
 Aprius, Beny 166–167
 Arbeiter, Jana 126–127
 Arendt, Hannah 71
 Aristotel 166
 Arzenšek, Vladimir 94
 Asenbaum, Hans 167
 Assmann, Aleida 86–87
 Assmann, Jan 86
 Avbelj, Matej 124

B

Babnik, Jan 9
 Bächtiger, Andre 21–22, 25, 38, 149,
 161–164, 175
 Bajt, Veronika 88
 Bakunin, Mihail 66
 Balantič, Polona 99
 Balažic, Milan 82, 91, 94, 96, 98
 Balibar, Étienne 16, 107–109, 119,
 131
 Balina, Marina 65–66
 Banerjee, Subhabrata Bobby 167
 Bârgăoanu, Alina 122
 Barnes, Marian 23
 Barroso, Jose Manuel 111
 Barthes, Roland 99
 Basile, Giambattista 63
 Bauman, Zygmunt 118, 124, 156
 Bavčar, Igor 94
 Beauchamp, Nick 161
 Beck, Ulrich 32, 117–119, 137,
 152–153
 Belič, Nadja 49

- Ben-Amos, Dan 62
 Benedejčič, Andrej 111, 125, 127
 Benhabib, Seyla 33
 Benjamin, Walter 13, 43, 47, 53,
 59–62, 71–72
 Benkler, Yochai 150
 Bentham, Jeremy 172
 Bernhard, Lukas 186
 Bhabha, Homi K. 59
 Białyżyt, Wojciech 23
 Bieber, Florian 123
 Bjom, Jelizaveta Merkurjevna 75
 Blažič, Viktor 93
 Blažič, Milena Mileva 49
 Bloch, Ernst 13, 61, 71
 Blockmans, Steven 21
 Bohman, James 22
 Bojinović Fenko, Ana 109, 127
 Boniolo, Giovanni 30–31, 166
 Borštner, Ivan 83
 Boswell, John 26, 36, 38, 174–175
 Botteri, Robert 82
 Bottigheimer, Ruth B. 45, 49, 62
 Boutyline, Andrei 157
 Brecht, Bertolt 59–60, 78
 Brenk, Kristina 43, 49, 54, 74
 Brennan, Jason 30
 Brewster, Philip 72
 Brglez, Milan 126–127
 Brnič, Mirko 114–115
 Broder, Živa 86
 Bryan, Frank 31
 Buchner, Carl Howard 72
 Bučar, France 100, 110, 115–116
 Bufon, Milan 109, 111
 Bugarič, Bojan 108
 Bulatović, Kosta 92
 Burgess, Jean 150
 Bush, George W. 125
 Buturoiu, Raluca 122
- C**
 Calhoun, Craig 35, 116
 Caluwaerts, Didier 22, 149
 Calvo, Patrici 188–189
 Cammack, Daniela 30–31, 166
 Cankar, Ivan 84
 Castells, Manuel 121, 150, 178
 Cengiz, Firat 23
 Cerar, Miro 178
 Cerovac, Ivan 28
 Chambers, Simone 22
 Chitsike, Kudakwashe 167
 Cinelli, Matteo 157
 Cipras, Aleksis 120
 Cohen, Joshua 29, 58, 174
 Condorcet, Jean-Antoine-Nicolas de
 Caritat, marquis de 172
 Corbett, Jack 26, 36, 38
 Courant, Dimitri 170
 Cox, John K. 82
 Cox, Marian Roalfe 43
 Curato, Nicole 24
- Č**
 Čepič, Zdenko 82
 Čufar, Eda 98
- D**
 d'Aulnoy, Marie-Catherine Le Jumel
 de Barneville 63
 Dabčević-Kučar, Slavka 94
 Daehnke, Jon 135, 145–146
 Dahlgren, Peter 22
 Darnton, Robert 46
 Darovec, Darko 8–9, 109–110, 167
 Davis, Ruby Quantson 167
 de Oliveira, Stephanie 47
 de Wilde, Pieter 21, 37, 149, 186
 Debeljak, Aleš 115
 Dedić, Jasminka 179

Dedijer, Vladimir 93
 Delanty, Gerard 32, 35, 137
 Della Porta, Donatella 22, 178
 Delors, Jacques 124
 Dentat, Manij Kurij (Manius Curius Dentatus) 76
 Derrida, Jacques 126
 Detienne, Marcel 57–59, 62
 Dewey, John 175
 Deželan, Tomaž 177
 DiMaggio, Paul 168
 Dobrescu, Paul 120–121
 Dobrin, Diana 146
 Doerr, Nicole 178
 Dolar, Mladen 98
 Doré, Gustave 51
 Douglas, Mary 47
 Douzinas, Costas 121
 Dragović-Sošo, Jasna 82
 Drnovšek, Janez 100, 116, 125
 Dryzek, John 19–21, 23, 29, 38, 142, 149, 163, 165, 173–174
 Duda, Igor 73–74
 Dunér, David 33, 47–48
 Durach, Flavia 122

D

Dilas, Milovan 93
 Đuretić, Veselin 93

E

Edgell, Penny 23
 Ehrenburg, Ilija 70
 Eilders, Christiane 36
 Elster, Jon 22
 Elstub, Stephen 19, 24
 Emirbayer, Mustafa 24
 Engelken-Jorge, Marcos 174
 Engels, Friedrich 67
 Ercan, Selen A. 23

Eriksen, Erik Oddvar 23, 111
 Esterling, Kevin M. 149
 Estlund, David 30
 Etzioni, Amitai 34
 Ezop 51–53

F

Fabbrini, Sergio 111
 Fairclough, Graham 136–138
 Farrell, David M. 22
 Fassbinder, Rainer Werner 98
 Fekete, John 60
 Felicetti, Andrea 178
 Ferguson, R. Brian 20
 Fidler, Sanja 178
 Fiedler, Kaja 178
 Fink-Hafner, Danica 82, 177
 Finžgar, Fran Saleški 54, 84
 Fishkin, James S. 22, 34, 156
 Flinck, Govert 76
 Fojut, Noel 136–138
 Føllesdal, Andreas 29, 137, 171
 Fossum, John Erik 23, 32
 Fournier-Tombs, Eléonore 161–162
 Fox, Stephanie 35
 Franco, Francisco 65
 Fraser, Nancy 27, 32, 151–152
 Freschi, Anna Carola 27
 Fridman, Orli 146
 Friedman, Elie 47, 168
 Friess, Dennis 36
 Fuchs, Christian 150, 155–157
 Fukuyama, Francis 27, 137

G

Gaber, Slavko 129
 Gabrič, Aleš 82, 91
 Gajdar, Arkadij 65
 García-Marzá, Domingo 188–189

- Gastil, John 47, 168
 Gauguin, Paul 51
 Gavrilović, Darko 88
 Giannone, Diego 117
 Giddens, Anthony 153
 Giraudet, Louis-Gaëtan 170
 Gish, Elizabeth 167
 González Enríquez, Carmen 113, 117
 Goodin, Jack 25, 30, 34, 174
 Gora, Anna 21, 37, 149, 186
 Gorki, Maksim 65, 73
 Gosar, Andrej 66
 Graça da Silva, Sara 41
 Graeber, David 20
 Grafenauer, Bogo 126
 Grafenauer, Ivan 52, 54
 Grande, Edgar 117, 137, 152
 Grandville, Jean Ignace Isidore Gérard 51
 Green, Joshua 150
 Gregorčič, Marta 177
 Grimm, Jacob 52–54, 64, 75–77
 Grimm, Wilhelm 52–54, 64, 75–77
 Grujić, Nikola 96
 Guardiancich, Igor 108
 Gustafson, Sandra M. 31
 Gutmann, Amy 26
- Hammond, Marit 12, 16, 135–136, 140, 147, 149, 176
 Hansen, Peo 114
 Harari, Yuval Noah 188–189
 Hardt, Michael 34
 Harms, Daniil 77
 Harre, Rom 47
 Hartmann, Douglas 149, 157
 Hartz-Karp, Janette 135
 Heath, Joseph 33, 187
 Heather, Ryan 110
 Held, David 28, 91, 172
 Hellmeier, Sebastian 37
 Hendriks, Carolyn M. 25
 Hix, Simon 29, 137, 171
 Hladnik-Milharčič, Ervin 95
 Hobbes, Thomas 172
 Hobsbawm, Eric 42
 Holdo, Markus 24, 178
 Holmes, Stephen 117, 122–123
 Horvat, Branko 58, 68
 Horvat, Ksenija 82
 Horvat, Marjan 114, 126
 Horvat, Srećko 124
 Hrast, Radovan 93
 Hribar, Spomenka 100, 181
 Hribar, Tine 94, 113, 115, 181
 Hussain, Waheed 35

H

- Haas, Ernst B. 32
 Habermas, Jürgen 12, 15, 19–20, 22, 24, 27–29, 31–33, 35, 38, 42–43, 47, 56, 72, 114–115, 118–119, 121, 126, 135, 137, 149, 151, 153–158, 160, 162, 169, 187
 Haček, Miro 178, 181
 Hager, Sandy Brian 114
 Halbwachs, Maurice 86
 Hammack, Phillip L. 47, 168

I

- Ingebritsen, Christine 128

J

- Jakovljević, Branislav 58, 69, 77
 Jambreč, Peter 100
 Jameson, Fredric 11, 13–14, 16, 42, 61, 71, 107–108
 Janez Pavel II. 117
 Janša, Janez 83, 94, 101, 103, 111, 178

Jelenc-Krašovec, Sabina 178
 Jensen, Thomas 171
 Jerovšek, Jože 94
 Jerše, Sašo 84
 Jezernik, Božidar 146
 Jogan, Maca 86
 Joyce, James 51

K

Kadoyama, Margaret 134
 Kagan, Robert 126
 Kahambing, Jan Gresil 107
 Kant, Immanuel 11, 14, 25, 62, 151, 172
 Karadžić, Vuk 64
 Kardelj, Edvard 58, 66–68, 71, 90, 100, 102
 Karpowicz, Christopher 23
 Kärskylä, Ilkka 180
 Kastelic, Maja 52
 Kastelic, Monika 96
 Katon Starejši (Cato Maior) 76
 Kavčič, Stane 94
 Kawecki, Daniel 179
 Keane, John 91
 Keohane, Robert O. 127
 Khan, Shamus 24, 29, 31, 38, 168
 Kisić, Višnja 139–140
 Kisner, Wendell 44
 Klein, Richard 96
 Kluge, Alexander 32
 Kmecl, Matjaž 130
 Kobilca, Ivana 84
 Kocijančič-Pokorn, Nike 72
 Kohn, Margaret 27
 Kolenec, Janez 43
 Koller, Andreas 32
 Kolstø, Pal 88
 Komel, Mirt 82–83
 Koopmans, Ruud 32

Kopitar, Jernej 64
 Koprivc, Marko 67
 Koražija, Jure 9
 Kos, Jerneja 92
 Koselleck, Reinhart 86–87
 Koskimaa, Vesa 180
 Kostanjevec, Ana 54
 Kovač, Miha 93, 102–103
 Kovačič Peršin, Peter 113, 115
 Kovačič, Gorazd 100
 Krastev, Ivan 117, 122–123
 Krašovec, Alenka 177
 Krek, Janez Evangelist 66, 100–101
 Kropej Telban, Monika 41, 45–46, 49–51, 64
 Krugman, Paul 125
 Kržan, Marko 68
 Kučan, Milan 127
 Kukovič, Simona 178, 181
 Kuljić, Todor 83–84, 86–88
 Kuzmanič, Tonči 100

L

La Fontaine, Jean de 51
 Labadi, Sophia 134
 Lafrenz Samuels, Kathryn 135, 145–147,
 Landemore, Hélène 22, 30, 150, 160–161
 Lazzarato, Maurizio 33
 Le Goff, Jacques 137
 le Quiniou, Romain 23
 Lee, John 174
 Lee, Robert E. 147
 Lefebvre, Henri 68
 Lefebvre, Jules Joseph 51
 Lendovšek, Mihael 76
 Lenin, Vladimir Il'ič 89
 Lerario, Antonella 134
 Levitsky, Steven 185–186

Levstik, Fran 53
 Leyen, Ursula von der 23
 Lindahl, Carl 64
 Lindstrom, Nicole 108
 Lipovetsky 63
 Ljuštanović, Jovan 72–73
 Locke, John 172
 Lodge, Milton 23
 Logar, Tine 54
 Long, Tom 127–128
 Loo, Oliver 52
 Lovec, Marko 122
 Lovšin, Peter 82
 Lubis, Sahrudin 166–167
 Luhmann, Niklas 43
 Lusa, Stefano 81–83, 90, 99–100, 102
 Luša, Dana 129
 Luthar, Oto 86–88
 Lüthi, Walter 71

M

MacKenzie, Michael K. 161
 Macron, Emmanuel 170
 Maia, Rousiley C. M. 23
 Maister, Rudolf 84
 Majone, Giandomenico 171
 Majstorović, Stevan 67
 Makarović, Svetlana 50
 Malčič, Matevž 177
 Malle, Avguštin 130
 Mamula, Branko 95
 Manosevitch, Idit 47, 168
 Mansbridge, Jane 23–24, 34, 162, 172
 Marcuse, Herbert 69
 Marin, Ileana 31, 168
 Marinova, Dora 135
 Marković, Mihailo 68
 Maršak, Samuil Jakovljevič 65

Marx, Karl 59, 66–67, 69, 74, 89, 172
 Mastnak, Tomaž 82, 88–89, 91, 97, 99, 103–104, 113–115
 Matičetov, Milko 52–54, 67
 Matvejević, Predrag 70–71, 74
 Maugham, William Somerset 51
 McBride, James 60–61
 McKinney, Sammy 161
 McLuhan, Marshall 62
 Mencinger, Jože 108, 125
 Mendelberg, Tali 23
 Merkel, Angela 118
 Mete, Vittorio 27
 Metličar, Ines 49
 Michnik, Adam 91
 Mičić, Aleksandar 82
 Miheljak, Vlado 100
 Mijić, Petra 129
 Mikhaylovskaya, Anna 161
 Miklavčič, Franc 93
 Mill, John Stuart 172
 Milošević, Slobodan 37, 81, 92, 102
 Min, Seong-Jae 21, 168
 Möderndorfer, Vinko 50
 Möderndorfer, Vinko 50
 Monroe, Alexei 82, 99
 Moore, Alfred 24
 Mouffe, Chantal 24, 33–34, 139
 Müller, Jan-Werner 37
 Musek, Janek 113
 Mutz, Diane C. 162

N

Negri, Antonio 35
 Negt, Oskar 32
 Ness, Mari 45
 Nguyen, Dennis 120
 Niemeyer, Simon 21, 142
 Nikezić, Marko 94

Nikolajeva, Maria 63
 Nonne, Charles 109
 Nora, Pierre 84, 87, 97
 Norberg, Jakob 45, 53, 64
 Novak, Bogdan 92
 Novak, Valentina 110
 Nussbaum, Martha C. 23
 Nye, Joseph S. 127

O

O'Connor, Justin 134–135
 O'Flynn, Ian 22, 34
 Oblak Črnič, Tanja 178
 Oinas, Felix J. 65
 Olsen, Niklas 86
 Orban, Viktor 125
 Orlov, Dmitrij Stahijevič 77
 Orosz, Anna 111
 Ortiz, Carmen 65
 Ostrom, Elinor 34
 Oswald, Lisa 158, 162
 Outhwaite, William 32, 117
 Owen, Robert 32

P

Pajnik, Mojca 178
 Palada, Mirel 120–121
 Palčok, Zoran 67
 Papacharissi, Zizi 158
 Pappas, Gregory 175
 Paraga, Dobroslav 93, 95
 Parkinson 24–25, 38, 162–164, 175
 Parthasarathy, Ramya 21, 167
 Parvin, Phil 19
 Pasco-Pranger, Molly 76
 Patberg, Markus 171
 Patterson, Patrick Hyder 81, 89
 Pedrini, Seraina 168
 Pelikan, Egon 88
 Perica, Vjekoslav 88

Perović, Latinka 94
 Perrault, Charles 63
 Peternel, Aljoša 177
 Petrič, Ernest 127
 Pfetsch, Barbara 157
 Piaget, Jean 47
 Pieterse, Jan Nederveen 125
 Pinter, Andrej 24, 32
 Pirjevec, Jože 67, 112, 130
 Piškurič, Jelka 68–69
 Platon 57, 62
 Plečnik, Jože 84
 Polanyi, Karl 20
 Poljanec, Lojze 74
 Polletta, Francesca 33, 174
 Potočnik, Janez 116
 Poyet, Corentin 180
 Požgan, Jure 127
 Prešeren, France 84
 Prišvin, Mihail 65
 Prodi, Romano 109
 Propp, Vladimir 42, 65
 Prunk, Janko 112
 Pukmeister, Janko 74
 Pušnik, Maruša 86, 88
 Putin, Vladimir 125

R

Rahten, Andrej 112
 Ramet, Sabrina 82–83
 Ranković, Aleksandar 94
 Rao, Vijayendra 21, 167
 Raunio, Tapio 180
 Rawls, John 22, 24, 172–173
 Renan, Ernest 60, 130
 Repe, Božo 82–83, 88, 90–91, 94, 112
 Reuchamps, Min 22
 Rhodes, R. A. W. 38
 Ribičič, Ciril 115

- Richardson-Little, Ned 146
 Riley, Peggy 60, 63–64
 Rizman, Rudi 7, 115
 Rodari Gianni 51
 Roelants, Bruno 69
 Roselle, Laura 59
 Rosen, Michael 63
 Rosetti, Ilaria 141
 Ross, Alison 71
 Rothstein, Bo 29–30
 Rousseau, Jean-Jacques 28, 172
 Ruiz, Pollyanna 146
 Rumford, Chris 32, 137
 Rupel, Dimitrij 100
 Rus, Veljko 94, 117
 Russack, Sophia 21
 Rutar, Tibor 10, 20
 Ryfe, David M. 168, 174
- S**
- Sachs, Jeffrey D. 143
 Salihbegović, Melika 93
 Samary, Catherine 68
 Sanchez Bajo, Claudia B. 69
 Sanders, Lynn M. 174
 Sass, Jensen 31, 173–174
 Savnik, Urša 178
 Schaffer, Frederic Charles 27
 Scharpf, Fritz 20, 171
 Scheppele, Kim 125
 Schiavone, Giuseppe 31, 166
 Schlesinger, Philip 32, 114
 Schmid, Christoph von 76
 Schmid, Hans-Jorg 46
 Schmidt, Vivien 20, 46, 141
 Schneiderhan, Erik 24, 29, 31, 38, 168
 Schönwerth, Felix Xaver von 76
 Sen, Amartya 172–173, 182
 Shahr, Dan Coby 142
 Shapiro, Ian 24, 30
 Shore, Cris 114
 Shortall, Ruth 161
 Shortall, Ruth 161
 Shortt, Linda 86
 Siedentop, Larry 114
 Singer, Isaac Bashevis 46
 Slomšek, Anton Martin 51, 76, 84
 Smith, Anthony D. 46
 Smith, Adam 172
 Snoj, Marko 168
 Snyder, Louis L. 45, 64
 Spiekermann, Kai 30
 Splichal, Slavko 150–151, 157–160
 Stambolić, Ivan 102
 Statham, Paul 32
 Steenbergen, Marco R. 22, 26, 34, 161
 Steiner, Jürg 22, 25–26, 30, 34, 174
 Stevenson, Hayley 21, 142
 Stewart, Evan 149, 157
 Stokke, Kristian 129
 Stolwijk, Sjoerd B. 162–163
 Straparola, Giovanni Francesco (Gianfrancesco) 45, 62–63
 Stråth, Bo 114, 137
 Suiter, Jane 170
 Sunstein, Cass R. 24, 33, 149
 Supek, Rudi 68
 Suteu, Silvia 21, 149
 Suvin, Darko 67, 69
 Svetličič, Marjan 109
- Š**
- Šegedin, Petar 94
 Šeks, Vladimir 92
 Šešelj, Vojislav 92
 Šetinc, Mile 92
 Šooš, Timotej 179

Španjol, Igor 82
 Štefan, Anja 46, 50–52
 Štefančič, Marcel 94
 Štiks, Igor 124
 Štukelj, Leon 84

T

Taber, Charles S. 23
 Talisse, Robert 19
 Tasič, David 83
 Tašner, Veronika 129
 Tatar, Maria 45
 Tavčar, Ivan 77
 Tehrani, Jamie 41
 Teverson, Andrew 61
 Thompson, Dennis F. 26
 Tilly, Charles 175
 Tito, Josip Broz 81–82, 89–90, 93, 96
 Tolstoj, Aleksej 65, 75
 Tomc, Gregor 91
 Tomšič, Ivan 76
 Tönnies, Ferdinand 158
 Toplak, Cirila 68, 109
 Torkar, Igor (Boris Fakin) 93
 Tratar, Lojze 54
 Tratnik, Polona 8, 45, 63, 142
 Trbižan, Nika 178
 Trenz, Hans-Jörg 120
 Tripalo, Miko 94
 Trubar, Primož 84
 Trump, Donald 37
 Tuđman, Franjo 37

U

Udovič, Boštjan 126–127
 Ungerer, Friedrich 46
 Unuk, Jana 43, 49, 59, 74
 Updike, John 51
 Ury, William L. 20

V

Vajdič, Dragutin 93
 Vaz da Silva, Francisco 62
 Veldpaus, Loes 135
 Velikonja, Mitja 90, 113
 Vidmar Horvat, Ksenija 7, 116, 124, 146
 Vilčnik, Oto 93
 Viljem II. 53
 Virk, Tom 49
 Visvizi, Anna 111
 Vodopivec, Nina 177, 183
 Vodopivec, Peter 109, 112, 126, 130
 Vodovnik, Žiga 82
 Volkmer, Ingrid 152–153
 Vreg, France 58
 Vučetić, Radina 73
 Vurnik, Blaž 82, 89, 91, 96

W

Wallerstein, Immanuel 120
 Warren, Mark E. 27, 58
 Weber, Max 20, 107
 Wendt, Alexander 129
 Wengrow, David 20
 Weymouth, Rob 188
 Wild, Dorothee Catharine 52
 Wildavsky, Aaron 47
 Willer, Robb 157
 Willis, Rebecca 142
 Wollstonecraft, Mary 172
 Wood, Matthew 20, 141
 Woodward, Susan L. 82

Y

Yates, J. Frank 47
 Young, Iris Marion 32–33

Z

Zagato, Lauso 138

Zajc, Marko 82, 91
 Zamharir, Hari 166–167
 Zavratnik, Simona 178
 Zavrl, Franci 83, 94
 Ziblatt, Daniel 186
 Zielonka, Jan 121–122
 Ziolkowski, Jan M. 52–53, 62,
 75–76
 Zipes, Jack 15, 41, 43–45, 60–63
 Zlobec, Jaša 94
 Zois, Žiga 84
 Zupančič, Rok 128
 Zur Mühlen, Hermynia Isabelle
 Maria 63

Ž

Žagar, Katarina 168
 Žerdin, Ali 83
 Žižek, Slavoj 44, 85, 91, 95, 98–103,
 113
 Župančič, Oton 73
 Županov, Josip 66, 70